

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Οικονομικοί μηχανισμοί και νοοτροπίες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αι.)

**Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΗ
ΠΑΣΑ ΣΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ (1788-1821),
ΜΕ ΒΑΣΗ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΝΑΚΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2021

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ : Οικονομικοί μηχανισμοί και νοοτροπίες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αι.)

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΗ
ΠΑΣΑ ΣΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ (1788-1821),
ΜΕ ΒΑΣΗ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΝΑΚΟΥ

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Νικολάου Γεώργιος, Αναπληρωτής καθηγητής (επόπτης)

Αναστασόπουλος Νικόλαος, Επίκουρος καθηγητής

Σμύρης Γεώργιος, Επίκουρος καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2021

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται στους γονείς μου,
Χρήστο και Βικτωρία, και στην αδερφή μου
Κωνσταντίνα, για την πολύτιμη συμπαράστασή τους
κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών!*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....σελ.6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑσελ.4

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.8

1. Η περιοχή της Θεσπρωτίας από την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας ως την εποχή του Αλή πασά.....σελ.8
2. Οι πηγές και η δομή της μελέτης.....σελ.14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

1. Η διοίκηση του Αλή πασά στο γιαννιώτικο πασαλίκισελ.20
2. Σημαντικά γεγονότα στην περιοχή της Θεσπρωτίας μέσα από το Αρχείο του Αλή πασά.....σελ.24
3. Οχυρωματικά έργα του Αλή πασά σ' αυτή την περιοχή.—Οχυρωμένες κατοικίες.....σελ.30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΔΙΟΙΚΗΣΗ-ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

1. Διοίκηση.....σελ.48
 - α. Οθωμανικές Αρχές.....σελ.48
 - β. Τοπική αυτοδιοίκηση.....σελ.56
2. Πληθυσμός και κοινωνική οργάνωση.....σελ.65
 - α. Πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής.....σελ.65
 - β. Σχέσεις των διαφόρων εθνοτικών ομάδων.....σελ.77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ-ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

1. Η μορφολογία του εδάφους: ο γεωγραφικός παράγοντας της οικονομίας.....σελ.82
2. Η γαιοκτησία: Τσιφλίκια και άλλες κατηγορίες γαιών.....σελ.87
3. Ο υδάτινος πλούτος: ο ρόλος των ποταμών στην άρδευση των εδαφών.....σελ.95
4. Η οικονομία.....σελ.99
 - α. Η γεωργία.....σελ.99
 - β. Η κτηνοτροφία.....σελ.103

γ. Η αλιεία.....	σελ.105
δ. Η βιοτεχνία.....	σελ.106
5. Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής.....	σελ.107
α. Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο.....	σελ.107
β. Οι εμποροπανηγύρεις.....	σελ.117
6. Η φορολόγηση της παραγωγής.....	σελ.121
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ.128
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ.134
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	σελ.142

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη υποβλήθηκε ως Διπλωματική εργασία στο Διατομεακό Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Νεότερη και Σύγχρονη ελληνική κοινωνία : Ιστορία-Λαϊκός πολιτισμός», του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το θέμα, το οποίο διαπραγματεύομαι στην παρούσα Διπλωματική εργασία είναι ιδιαίτερα σημαντικό από πολλές πλευρές. Συγκεκριμένα, το θέμα της είναι «Η οικονομική και η κοινωνική κατάσταση στην περιοχή της Θεσπρωτίας κατά την περίοδο της ηγεμονίας του Αλή πασά στο γιαννιώτικο πασαλίκι (1788-1821), με βάση νέα στοιχεία από το αρχείο του και άλλες πηγές».

Για την περιοχή της Θεσπρωτίας, και ειδικότερα για το Σούλι και την Πάργα, έχουν γραφτεί, τις τελευταίες δεκαετίες, αρκετές μελέτες, που αφορούν το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο Αλή πασάς διοικούσε το γιαννιώτικο πασαλίκι, στο οποίο ήταν ενταγμένη η εν λόγω περιοχή. Οι μελέτες αυτές έχουν προάγει ουσιαστικά τις γνώσεις μας για τον θεσπρωτικό χώρο στη διάρκεια αυτής της περιόδου και μας δίνουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια καλύτερη εικόνα για μια σειρά επί μέρους ζητημάτων. Παρόλα αυτά, όπως διαπιστώνουμε από ορισμένες πρόσφατες εργασίες, που στηρίζονται, κυρίως, σε πρωτογενές αρχειακό υλικό (οθωμανικές, δυτικοευρωπαϊκές ή ελληνικές πηγές), υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνες, μελετώντας συνολικά την οικονομία και την κοινωνία στην περιοχή της Θεσπρωτίας και όχι μεμονωμένων περιοχών της.

Ύστερα από αυτή τη διαπίστωση, οι συζητήσεις που έγιναν με τον κ. Νικολάου, αποτέλεσαν το έναυσμα, ώστε να επιλέξω ως θέμα της Διπλωματικής μου εργασίας την περιοχή της Θεσπρωτίας κατά την περίοδο που αυτή ήταν ενταγμένη στο πασαλίκι του Αλή πασά. Επιπλέον, ένας άλλος σημαντικός λόγος για τον οποίο επέλεξα το συγκεκριμένο θέμα αποτέλεσε το γεγονός, ότι κατάγομαι από το Γαρδίκι Σουλίου Θεσπρωτίας και ήθελα να μελετήσω σε βάθος και να διαφωτίσω άγνωστα έως τώρα ζητήματα, που αφορούν την ιστορία του τόπου μου.

Για τη συγγραφή αυτής της Διπλωματικής εργασίας στηρίχθηκα, κυρίως, στο πρόσφατα δημοσιευμένο Αρχείο του Αλή πασά, το οποίο προσφέρει πληροφορίες για

ποικίλα ζητήματα, την περίοδο που μελετούμε. Παράλληλα, χρησιμοποίησα πολύτιμα κείμενα ταξιδιωτών (Rouqueville, Leake, Holland, Hobhouse κ.ά.) και τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, έχοντας ως στόχο να δώσω μία ολοκληρωμένη και σφαιρική εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή της Θεσπρωτίας, αυτή την περίοδο. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, καταβάλλαμε προσπάθειες για τον εντοπισμό ανέκδοτων πηγών, που δεν είχαν όμως αποτέλεσμα. Παρόλα αυτά, αφιερώσαμε αρκετό χρόνο για να μελετήσουμε όλες τις δημοσιευμένες πηγές και να τις αξιοποιήσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα.

Ολοκληρώνοντας αυτή την εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν στη συγγραφή της. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη καθηγητή μου κ. Γεώργιο Νικολάου, ο οποίος υποστήριξε εξ αρχής την επιθυμία μου να προσεγγίσω το συγκεκριμένο θέμα και με βοήθησε στο έπακρο, τόσο με τις βιβλιογραφικές πληροφορίες και τις μεθοδολογικές παρατηρήσεις του όσο με τη συμπαράσταση του και το ενδιαφέρον του καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής αυτής της μελέτης. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Επίκουρο καθηγητή κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο και τον Επίκουρο καθηγητή κ. Γεώργιο Σμύρη, οι οποίοι με ευχαρίστηση δέχτηκαν να είναι μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής. Τέλος ευχαριστώ όλους όσους με βοήθησαν, με κάθε τρόπο, για την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ιωάννινα
Ιούνιος 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η περιοχή της Θεσπρωτίας από την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας ως την εποχή του Αλή πασά

Η περιοχή της Θεσπρωτίας και ολόκληρος ο θεσπρωτικός λαός υποδουλώνεται στους Οθωμανούς Τούρκους το 1449 και αγωνίζεται, με όποιον τρόπο μπορεί, κυρίως με όπλο τη θρησκεία και τις εθνικές παραδόσεις, να κρατήσει την εθνική και τη θρησκευτική του ταυτότητα¹. Το 1449 καταλήφθηκε από τους Τούρκους η Άρτα και το 1450 όλα τα ηπειρωτικά παράλια. Το 1454 οι Τούρκοι εμφανίστηκαν στην Πάργα και στο Βουθρωτό. Ο Αγάς βέης στην Πάργα και ο Κανή βέης στο Βουθρωτό, επικεφαλής Οθωμανών, βάδιζαν για την κατάκτηση των κάστρων, που κατείχαν οι Βενετσιάνοι.

Όταν οι Τούρκοι επιχειρήσαν να καταλάβουν τα βενετσιάνικα κάστρα των παραλίων, αντιμετώπισαν την άκαμπτη αντίσταση των Ηπειρωτών, που μαζί με 3.000 Κερκυραίους τους χτύπησαν και τους εμπόδισαν να πετύχουν τον στόχο τους. Την επιχείρηση για την άμυνα των κάστρων την οργάνωσαν οι Βενετσιάνοι και την εκτέλεσαν οι Ηπειρώτες μαζί με τους Κερκυραίους². Η άμυνα όμως αυτή, με τη μαχητικότητα αυτών των πολεμιστών, μεταβλήθηκε σε επίθεση. Οι Ηπειρώτες με τους Κερκυραίους, ανάγκασαν τους Τούρκους να τραπούν σε φυγή και τους κατανίκησαν σε όλο το μήκος των παραλιακών φρουρίων τους. Έπειτα προχώρησαν και κατέλαβαν 100 χωριά αυτής της περιοχής.

Στις περιοχές που δεν προσκύνησαν στα οθωμανικά στρατεύματα, και εκεί όπου οι Οθωμανοί Τούρκοι κατά την περίοδο της κατακτητικής τους εξάπλωσης αντιμετώπισαν μεγάλη αντίσταση, έγιναν πολλές υλικές καταστροφές, εξοντώσεις κατοίκων, αιχμαλωτίσεις κ.λ.π³. Το Δέλβινο και οι γύρω περιοχές υπέστησαν πολλά

¹ Γιάννης Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Α', Αθήνα 2011, σελ. 211.

² Στο ίδιο, σελ. 212.

³ Βλ. ειδικά για τη Θεσπρωτία, Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', σελ.150. Από την πλούσια βιβλιογραφία που υπάρχει για το ζήτημα αυτό βλ., επιλεκτικά, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 11 κ. εξ.· Γιώργος Βογιατζίδης, *Από το Ματζικέρτ στη Βιέννη. Αναγνώσεις της ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007, passim, και, ιδίως, Halil Inalcik, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica* 2 (1954), σελ. 103-129. Για την κατάκτηση της Ηπείρου από τους Οθωμανούς Τούρκους βλ. Λ. Βρανούσης – Β. Σφυρόερας – Χ. Παπαστάθης, «Η Ήπειρος από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.», στο Μιχ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σελ. 240-244.

δαινά. Τέσσερις φορές, αναφέρει ο Τούρκος περιηγητής, Εβλιγιά Τσελεμπί, που πέρασε από τα μέρη αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1660-1670, οι Δελβινιώτες άλλαξαν Βενετσιάνους και Τούρκους κατακτητές. Οι λεηλασίες και γενικά οι καταστροφές που υπέστη αυτός ο τόπος ήταν πολύ μεγάλες⁴. Την ίδια τύχη είχε και όλος ο θεσπρωτικός χώρος, που αργότερα πήρε την ονομασία Τσιαμουριά. Οι περιοχές αυτές, τόσο του Δέλβινου όσο και της Τσιαμουριάς, αποτελούσαν τότε γεωγραφικό χώρο ενταγμένο από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στο θέμα Βαγενετίας. Το όνομα Βαγενετία, σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπρίδη, το είχαν δώσει στη Θεσπρωτία οι Σλάβοι, όταν στα τέλη του 7^{ου} και στις αρχές του 8^{ου} αιώνα κατέλαβαν την Ήπειρο⁵. Την εποχή του Δεσποτάτου, η Βαγενετία αποτελούνταν από την Θεσπρωτία, την Κεστρίνη και ένα μέρος της Κασσωπαίας.

Μετά τη διοικητική αναδιοργάνωση που έγινε στα χρόνια του σουλτάνου Σουλεϊμάν Β' (1687-1691), οι διάφορες περιοχές που περιήλθαν στην τουρκική κυριαρχία και διοίκηση θα πρέπει να πήραν ονομασίες που είχαν σχέση με ποτάμια, με λίμνες ή με βουνά που δέσποζαν στην περιοχή και επηρέαζαν τη δραστηριότητα και τον τρόπο ζωής των κατοίκων τους⁶. Ίσως, τότε, η γύρω από τον Θύαμη (Καλαμά) ποταμό περιοχή, που οι Σλάβοι, οι Βυζαντινοί και οι Βενετοί στις πηγές τους την αναφέρουν ως περιοχή Βαγενετίας, να διαχωρίστηκε ως περιοχή Θυάμιδος και να πήρε την ονομασία Θυαμουριά, που στα τουρκικά προφερόταν ως «Τσιαμουριά-Τσιαμουριά». Έτσι, μετά την οριστική επικράτηση των Τούρκων η περιοχή αυτή και σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας, δεν αναφέρεται ως Βαγενετία, αλλά ως Θυαμία - Τσιαμουριά -Τσιαμουριά και Τσιάμηδες όλοι γενικά οι χριστιανοί κάτοικοι του χώρου αυτού.

Όσον αφορά το ζήτημα της Τσιαμουριάς, λίγα είναι τα ιστορικά κείμενα που αναφέρονται στις ιδιαίτερες καταστάσεις και στις ξεχωριστές συνθήκες ζωής αυτής της περιοχής⁷. Λίγες είναι, επίσης, και οι πληροφορίες που έχουμε για τη διοικητική διαίρεση του χώρου. Μέσα από αυτές ξεχωρίζουμε την προσπάθεια του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566) να επιβάλλει και να εφαρμόσει το τιμαριωτικό (κατά σαντζάκια) οικονομικό και στρατιωτικό του σύστημα. Τότε ο

⁴ Ηπειρωτικά Γράμματα, Ιωάννινα 1944, τεύχ. 7, 8, σελ. 249.

⁵ Ιωάννης Λαμπρίδης, *Περιγραφή Ιωαννίνων*, εκδ. 2η, Ιωάννινα 1955, σελ. 5.

⁶ Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', ό. π., σελ. 151.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 152.

Σουλεϊμάν, για να κόψει κάθε δεσμό με την παλαιά φεουδαρχική τάξη και κατάσταση και για να σβήσει κάθε ίχνος από τη βυζαντινή διοίκηση, προχώρησε σε ρυθμίσεις, που στερέωναν τις δικές του οικονομικές, στρατιωτικές και κοινωνικές αρχές. Σημαντική, επίσης, είναι και η πληροφορία που αναφέρει πως μετά την κατάληψη της Δρυινούπολης, της Αυλώνας και του Αργυροκάστρου (1418) οι Τούρκοι ίδρυσαν και το πρώτο σαντζάκι, που απλωνόταν από την περιοχή της Κρόιας έως την κοιλάδα του Καλαμά και υπαγόταν στο εγιαλέτι της Ρούμελης. Από τις πληροφορίες αυτές διαπιστώνουμε ότι αυτή η περιοχή, που αναφέρεται ως Βαγενετία, με τις νέες διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές των Τούρκων χωρίστηκε σε ξεχωριστό και ιδιαίτερο σαντζάκι, που ως περιοχή γύρω από τον ποταμό Θύαμη πήρε από τότε την ονομασία Θυάμ Σαντζάκ. Περιοχή δηλαδή περί τον Θύαμη, η οποία εντασσόταν στο Εγιαλέτι της Ρούμελης και αποτελούσε για τους Τούρκους ξεχωριστή διοικητική οντότητα, ως Θυάμ Σαντζάκ (διοικητική διαίρεση Θυάμιδος). Από τότε η περιοχή αυτή παύει να αναφέρεται ως Βαγενετία και γίνεται σαντζάκι, που σχετίζεται με τον Θύαμη και παίρνει την ονομασία Θυάμ Σαντζάκ. Η διοικητική αυτή περιοχή, όπως είχε διοργανωθεί από τον Σουλεϊμάν Β΄, διατηρήθηκε έως το 1832.

Το Θυάμ Σαντζάκ ξεχώρισε ως τοπική έκταση και αποτέλεσε διοικητικό διαμέρισμα με ιδιαίτερα οικονομικά και γεωγραφικά γνωρίσματα, με σαντζάκμπεη πασά ομώνυμο της Παραθθαμίας περιοχής και με διοικητική έδρα τον Άγιο Δονάτο. Ως πρωτεύουσα του νομού καταγράφηκε με την ονομασία Παραθθαμία και με τη συχνή χρήση έγινε Παραμυθία-Παραμυθιά. Επειδή δηλαδή η έδρα του σαντζάκμπεη Παραθθαμίας βρισκόταν σε ομώνυμη με την περιοχή πόλη, ο Άγιος Δονάτος, ως διοικητικό κέντρο του Θυάμ Σαντζάκ και έδρα του σαντζάκμπεη Παραθθαμίας, ταυτίστηκε με την ονομασία της Παραθθαμίας περιοχής⁸.

Κατά την μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας οι άνθρωποι αυτής της περιοχής εργάζονταν και ζούσαν μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα με δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, όπου τον κυρίαρχο ρόλο τον είχαν οι μεγαλογαιοκτήμονες (αγάδες, μπέηδες, πασάδες κ. ά.), οι οποίοι κρατούσαν τους κατακτημένους κάτω από τη δική

⁸ Βλ. για την εξέλιξη της διοικητικής οργάνωσης αυτής της περιοχής (καζάδες Παραμυθιάς, Μαργαριταριού, Πάργας και Ρασαδιέ) Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι: χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σελ. 187-190.

τους αυταρχική εξουσία⁹. Επιπρόσθετα κρατούσαν τον εργαζόμενο κόσμο, τον *ραγιά* σε ένα σύστημα τιμαριωτικής και μετά τα τέλη περίπου της τσιφλικικής κοινωνικής δομής, όπου η ζωή λειτουργούσε σύμφωνα με τις εντολές και τις θελήσεις των γαιοκτημόνων αυτών, οι οποίοι ήταν είτε διαχειριστές (στα τιμάρια) είτε ιδιοκτήτες (στα τσιφλίκια) μεγάλων αγροτικών εκτάσεων, τα όρια των οποίων ορίζονταν ανάλογα με τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνάμεις και υποχρεώσεις του κάθε άρχοντα και ανάλογα με τις επεκτατικές του βλέψεις και διαθέσεις.

Ας σημειωθεί ότι οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει αρκετά μεγάλες αγροτικές εκτάσεις σε συγγενείς τους, σε εκκλησίες και σε μοναστήρια, που έγιναν *πρόνοιες*, *αρχοντάρια*, *επισκέψεις*, οι οποίες διατηρήθηκαν όπως βρέθηκαν από τους Φράγκους, όταν αυτοί κατέλαβαν (1204) τις βυζαντινές περιοχές. Το ίδιο έγινε κι αργότερα από τους Τούρκους, όταν και αυτοί κατέκτησαν τα ίδια μέρη. Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ μοίρασε τη δημόσια γη σε τιμαριώτες (σπαχήδες), ενώ η ακίνητη μοναστηριακή περιουσία έμεινε όπως ήταν.

Στον αγώνα αυτόν των Ηπειρωτών εναντίον των Τούρκων, η Θεσπρωτία συμμετείχε ενεργά. Ο μητροπολίτης Τρίκης Διονύσιος ο Φιλόσοφος, τον οποίο οι Τούρκοι και οι εχθροί του τον αποκαλούσαν Σκυλόσοφο, καταγόμενος από την Παραμυθιά, επιχείρησε δύο επαναστάσεις. Η πρώτη έγινε στη Θεσσαλία το 1600 και η δεύτερη στη Θεσπρωτία και στα Γιάννενα το 1611¹⁰. Η επανάσταση που οργανώθηκε το 1600 στην περιοχή της Θεσσαλίας, απέτυχε. Έτσι ο Διονύσιος, μετά την αποτυχία του πρώτου κινήματος, κατέφυγε στην Ιταλία και στην Ισπανία, όπου θέλησε να οργανώσει μία νέα επανάσταση και γι' αυτό τον λόγο ήρθε σε επαφή με διάφορες προσωπικότητες (ηγεμόνες και πάπες) της Δύσης. Αφού εξασφάλισε κάποιες υποσχέσεις για αποστολή βοήθειας, επανήλθε στην Ελλάδα και κατευθύνθηκε στη μονή Διχουνίου, μεταξύ Ραδοβιζίου και Κερασόβου Παραμυθιάς, προκειμένου να οργανώσει μια άλλη επανάσταση. Ο ίδιος πέρασε από πολλά μέρη της Ηπείρου και της περιοχής της Παραμυθιάς, απ' όπου κατάγονταν, και άρχισε τα επαναστατικά κηρύγματα, με τα οποία κατόρθωσε να ενθουσιάσει τα πλήθη. Στο

⁹ Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β΄, ό.π. σελ.158-159.

¹⁰ Φώτιος Γ. Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, Αθήνα 1979, σελ. 48-50.

πλευρό του Διονύσιου αγωνίσθηκε, για την προετοιμασία του κινήματος, ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Ματθαίος.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1611 εκδηλώθηκε η επανάσταση, που από καιρό προετοίμαζε συνωμοτικά ο Διονύσιος. Πάνω από χίλιοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι από την Παραμυθιά και από άλλα 70 χωριά της Θεσπρωτίας, επιτέθηκαν εναντίον των τουρκικών χωριών Ζαραβούτσι και Τουρκογρανίτσα. Εκεί σκοτώθηκαν όσοι Τούρκοι κατοικούσαν και μετά από τρεις ημέρες εισήλθαν στην πόλη των Ιωαννίνων, όπου πολλοί Οθωμανοί σκοτώθηκαν. Οι επαναστάτες πυρπόλησαν το Διοικητήριο του Οσμάν Πασά, ο οποίος σώθηκε εκ θαύματος μαζί με τη σύζυγό του. Εκείνη την περίοδο διοικητής στα Γιάννενα ήταν ο Οσμάν μπέης, σαντζάκης, γιος του Περή πασά από τον Άγιο Δονάτο (Παραμυθιά), ο οποίος κατέστειλε το επαναστατικό κίνημα του Διονύσιου του Φιλόσοφου, με τη βοήθεια χριστιανών του Κάστρου. Όμως, το επαναστατικό αυτό κίνημα, που δεν ήταν καλά οργανωμένο, απέτυχε. Οι λόγοι της αποτυχίας ήταν πολλοί και τα αποτελέσματα τραγικά. Ο Διονύσιος συνελήφθη σε μια σπηλιά κοντά στη λίμνη των Ιωαννίνων και οι Τούρκοι τον έγδαραν ζωντανό¹¹. Το δέρμα του το γέμισαν με άχυρο, το έντυσαν με το ράσο του και, αφού το διαπόμπεψαν στους δρόμους των Ιωαννίνων, το έστειλαν στον σουλτάνο στην Πόλη.

Μετά την αποτυχία αυτής της εξέγερσης των Θεσπρωτών, οι Τούρκοι με φοβερή δίψα για εκδίκηση, με κυνηγητό και σφαγές άπλωσαν την τρομοκρατία τους σε όλο τον Ηπειρωτικό χώρο. Ο Οσμάν πασάς με μεγάλη δύναμη στρατού έψαχνε παντού να βρει τους συναρχηγούς του Διονύσιου, τον Λάμπρο, που ήταν και γραμματέας του στον Άγιο Δονάτο (Παραμυθιά), τον Ντεληγιώργο, ο οποίος ήταν γραμματέας άλλου ισχυρού στην περιοχή αυτή Τούρκου, και του Ζώτου Τσιρίπου. Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, ο Οσμάν πασάς βρήκε στον Διονύσιο σημειώσεις με τα ονόματα των επαναστατών. Και, όταν οι Εβραίοι, που έπιασαν τον Διονύσιο, τον έφεραν δεμένο μπροστά στον Οσμάν πασά, εκείνος τον ρώτησε : *«Γιατί, ορέ πάπα, έκανες όλη αυτή την ταραχή και θέλησες να με χαλάσει;»*. Ο Διονύσιος χωρίς φόβο τον κοίταζε κατάματα και του είπε : *«Για να ελευθερώσω το σκλαβωμένο γένος από τα βάσανα και την τυραννία»*. Τον Λάμπρο τον παρέδωσαν στους Τούρκους δεμένο οι Ποποβίτες,

¹¹ Γιάννης Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, ό. π., σελ. 212-213.

δεκατρείς μέρες μετά το κίνημα. Εκεί εκτυλίχτηκε μία πράξη φοβερής βίας, πίεσης και ανάγκης. Ο Οσμάν πασάς υποσχέθηκε στον Λάμπρο πως θα του χαρίσει τη ζωή αν γινόταν Τούρκος. «Όχι Τούρκος δεν γένομαι» του είπε ο Λάμπρος. Ο Οσμάν πασάς τού έκοψε πρώτα τα αυτιά και τη μύτη. Ύστερα τον έβαλε πάνω σε ένα γαίδαρο και με βιολιά και νταούλια τον γύρισε σε όλα τα Γιάννενα. Τελικά, αφού τον έδεσε με αλυσίδες σε έναν πάσσαλο στην πλατεία, τον έκαψε ζωντανό.

Η τρομοκρατία που απλώθηκε στα Γιάννενα και σ' όλη την Ήπειρο είχε ως συνέπεια πολλοί άλλοι να εξοντωθούν, άλλοι να αιχμαλωτισθούν και άλλοι να αναγκασθούν να εξισλαμισθούν. Οι περισσότεροι επιζήσαντες κατέφυγαν στα βουνά για να γλιτώσουν. Εκκλησίες και μοναστήρια καταστράφηκαν –ανάμεσά τους και η μονή του Διχούνη– και δημεύτηκαν τα κτήματά τους. Τότε καταργήθηκαν τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί το 1430 στους Γιαννιώτες: απαλλαγή από το παιδομάζωμα (το 1622 έγινε στα Γιάννινα παιδομάζωμα) κ. ά. Λίγο μετά οι χριστιανοί εκδιώχτηκαν από το κάστρο, όπου ζούσαν ως τότε. Ο ανώνυμος ποιητής αφηγείται τα γεγονότα σ' ένα τραγούδι που προέρχεται ίσως από τον κύκλο του Μάξιμου, μ' έναν όμως τόνο που κρύβει συμπάθεια για τον μαρτυρικό ιεράρχη:

Δεσπότη μου, τι σήκωσες τον κόσμο στο σεφέρι επανάσταση
και ρήμαζαν τα Γιάννενα και ρήμαζε ο τόπος;
Μείναν τα σπίτια αδειανά, γεμίσαν τα χαντάκια
κι ο Τούρκος δεν απόσωσε να κόβει και να καίει.
Δεν έχει η μάνα πια παιδιά και τα παιδιά γονέους
κι εσένα το τομάρι σου το στείλανε στην Πόλη,
να τρών' οι κότες πίτουρα, να νταβουλάν οι γύφτοι
και να ζυπνάει η τουρκιά να κάνει ραμαζάνι.*

Πρόκειται για ένα κίνημα του οποίου η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Κρίνοντας από τη συμμετοχή σ' αυτό, κυρίως αγροτοποιμένων και από τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν, όταν μπήκαν στα Γιάννενα, μπορούμε να πούμε ότι ήταν μία αγροτική εξέγερση [όπως αυτές που έγιναν τον μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη,] με οικονομικής, κυρίως, φύσεως αιτήματα. Είναι η στιγμή που σπάει -τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές- η «ειρηνική» συμβίωση χριστιανών-μουσουλμάνων και

εξιπλαμίζονται οι χριστιανοί σπαχήδες της Ηπείρου. Επίσης, η εξέγερση έχει σαφώς και θρησκευτικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Διονύσιος ξεσηκώνει τα πλήθη με παλαιούς θρησκευτικούς χρησμούς περί μελλοντικής αποκατάστασης του Γένους. Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση αυτή μία λυτρωτική πρόσληψη της ιστορίας. (από συζήτηση του κ. Νικολάου με τον καθηγητή Σπ. Ασδραγά, 22. 12. 2011)¹².

Στα χρόνια του Αλή πασά, ο οποίος ισχυροποίησε το πασαλίκι του, έχουμε την προσάρτηση σ' αυτό των επαρχιών των Φιλιατών, της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

2. Οι πηγές και η δομή της μελέτης

Οι πηγές με βάση τις οποίες οι ιστορικοί μελέτησαν και συνεχίζουν να μελετούν τον Αλή πασά και την εποχή του είναι πολλές και ποικίλες, πρωτογενείς ή δευτερογενείς. Από τις πρωτογενείς αρχειακές πηγές, αναμφίβολα, η σημαντικότερη είναι το Αρχείο του, το οποίο εκδόθηκε πρόσφατα σε πέντε τόμους, σε μία από κάθε πλευρά υποδειγματική έκδοση¹³. Οι 1.500 περίπου επιστολές, που εκδίδονται με εκτενή σχόλια, μας επιτρέπουν να μελετήσουμε διάφορα ζητήματα που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο διοικούσε ο Αλή το τεράστιο πασαλίκι του, στη γαιοκτησία του, στις σχέσεις με τους κατοίκους του πασαλικιού του και με τις ξένες Δυνάμεις και διάφορα άλλα. Άλλες αρχειακές πηγές είναι τα Αρχεία ξένων Δυνάμεων της εποχής αυτής (κυρίως της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας)¹⁴, ένα μέρος των οποίων έχει αξιοποιηθεί σε διάφορες μελέτες.

Πολύ σημαντική, επίσης, πηγή, για να μελετήσουμε το έργο του Αλή, συμπληρώνοντας τις πληροφορίες που μας δίνουν οι αρχειακές ή άλλες πηγές. Την περίοδο που διοικούσε το γιαννιώτικο πασαλίκι ο Αλή πασάς, ταξίδεψαν σ' αυτό πολλοί ξένοι ταξιδιώτες, κυρίως Άγγλοι, για να γνωρίσουν από κοντά αυτή την μυστηριώδη προσωπικότητα για την οποία ακούγονταν πολλά στην Ευρώπη.

¹² Βλ., επιλεκτικά, γι' αυτή την εξέγερση: Α. Βρανούσης – Β. Σφυρόερας – Χ. Παπαστάθης, «Η Ήπειρος από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.», ό. π., σελ. 245-247· Απόστολος Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ' (1669-1812), Θεσσαλονίκη 1973 και Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η εξέγερση του μητροπολίτη Λαρίσης – Τρίκης Διονυσίου του Σκυλοσόφου (1600 και 1611)», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι', Αθήνα 1974, σελ. 326-328.

¹³ Αρχείο Αλή Πασά, (έκδοση - σχολιασμός - επιμέλεια Βασίλη Παναγιωτόπουλου με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη) έκδοση Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τ. Α'-Ε', Αθήνα 2007-2018.

¹⁴ Βλ. από τις ξένες δημοσιευμένες πηγές, Δημήτρης Ανωγάτης – Πελέ, Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι Ηπειρωτικό χώρο (1798-1809), Κέρκυρα 1993.

Παραθέτουμε εδώ, κατ' αλφαβητική σειρά, τους σπουδαιότερους από αυτούς, από τους οποίους αντλήσαμε σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη μας¹⁵.

C. J. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey, Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813. Συνοδοιπόρος του Βυγον κατά τις περιηγήσεις του σε όλη σχεδόν την Ελλάδα (1809-1811) και μέλος του Ελληνικού Κομιτάτου κατά την Επανάσταση. Το έργο του, γραμμένο με τη μορφή επιστολών, ξεχωρίζει για την μεθοδικότητα, τη διασταύρωση των πληροφοριών, τις διεισδυτικές παρατηρήσεις και την παρατηρητικότητα. Γι' αυτό είναι μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την πολιτική και κοινωνικο-οικονομική κατάσταση του ελληνικού χώρου κατά την τελευταία προεπαναστατική δεκαετία. Το 1809 φτάνει με τον Λόρδο Βύρωνα στα Ιωάννινα και έρχεται σε επαφή με τον Αλή πασά. Ο Hobhouse δεν ενστερνίζεται τις απόψεις των Ελλήνων για τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Αλή. Θεωρεί πως ήταν υπερβολικά όσα λέγονταν εναντίον του και δικαιολογούσε σε μεγάλο βαθμό τις πράξεις του. Αξιοσημείωτη είναι η τοποθέτησή του σχετικά με την κινητικότητα που υπήρχε στον χώρο της Ηπείρου την περίοδο που κυριαρχούσε εκεί ο Αλή Πασάς, καθώς τονίζει πως οι μετακινήσεις στην Ήπειρο πριν τον Αλή Πασά ήταν δύσκολες έως ανέφικτες. Όλα αυτά, σύμφωνα με τον Hobhouse, ευνόησαν και το εμπόριο της Ηπείρου. Οι απόψεις του για τον Αλή πασά ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα, ωστόσο δεν θεωρούνται αντικειμενικές.

Henri Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815. Άγγλος γιατρός, ο οποίος ήρθε στα Γιάννενα με σκοπό να περιηγηθεί την επικράτεια του Αλή πασά, στο οποίο πρόσφερε και ιατρικές υπηρεσίες. Ο Χόλλαντ διακρίνεται για την παρατηρητικότητα, την περιγραφική δύναμη και το κριτικό του πνεύμα. Δίνει πολλές και σημαντικές πληροφορίες για τον πληθυσμό, την κοινωνία και την οικονομία και για τον Αλή πασά και για πολλά άλλα σημαντικά άτομα που συνάντησε στα ταξίδια του. Επηρεασμένος από τον Λόρδο Βύρωνα και τον Hobhouse, έφθασε στην Ήπειρο την εποχή που την διοικούσε ο Αλή Πασάς. Ο Holland παρατήρησε και περιγράφει διεξοδικά τον χαρακτήρα και τις πράξεις του Αλή. Λόγω της οξυδέρκειας και της

¹⁵ Πληροφορίες γι' αυτούς με εκτενή αποσπάσματα από τα έργα τους, σχόλια, κρίσεις κλπ. μπορεί να βρει κανείς στο έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β' (1700-1800), τ. Γ1 (1800-1810), τ. Γ2 (1810-1821).

ωριμότητάς του, μπορούσε να διαχωρίσει τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα του. Ακόμη και τις ακραίες αντιδράσεις του, μπορούσε να τις κατανοήσει και με λογικά επιχειρήματα να τις δικαιολογήσει. Δεν επηρεάζεται από προκαταλήψεις και κακεντρεχή σχόλια, αλλά σχηματίζει μια σφαιρική και αντικειμενική εικόνα της φυσιογνωμίας του, χωρίς να τον κατηγορεί αλλά και χωρίς να τον ωραιοποιεί.

Th. Hughes, *Voyage à Janine en Albanie, par la Sicile et la Grèce, traduit de l'anglais par l'auteur de "Londres" en 1819*, 2 vol., Παρίσι 1821. Κλασικός φιλόλογος (αργότερα θα γίνει ιερέας), όπως και οι περισσότεροι Άγγλοι περιηγητές αυτής της περιόδου. Ήρθε στην Ελλάδα το 1813-1814 με κύριο σκοπό την πρωτεύουσα του Αλή πασά. Έμεινε στα Γιάννενα πολλούς μήνες και γνώρισε καλά τον Αλή πασά, τον περίγυρό του, τον τρόπο με τον οποίο διοικούσε το πασαλίκι, την πόλη και τους επιφανείς άνδρες της. Στα Ιωάννινα φθάνει το 1814 και περιγράφει πολύ έντονα στο Χρονικό του που κυκλοφορεί το 1820 τα συναισθήματα που του δημιουργήθηκαν από την επαφή του με τον Αλή. Στην πορεία ασχολείται με τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Αλή σε θρησκευτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Σε αυτό το σημείο τονίζει τη θετική συμβολή του Αλή, καθώς οι χειρισμοί του έδιναν τάξη και ασφάλεια στους κατοίκους και για πρώτη φορά διαπιστωνόταν η ανεξιθρησκεία στην πράξη. Οι μαρτυρίες του Hughes σχετικά με τη ζωή, το έργο και τον χαρακτήρα του Αλή Πασά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αρκετά αντικειμενικές και αμερόληπτες.

William Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. 1-5 Λονδίνο 1841. Άγγλος λοχαγός και μετά αντισυνταγματάρχης. Ο Ληκ, περιηγήθηκε κάθε γωνιά του ελληνικού χώρου από το 1805 ως το 1810. Το ταξίδι αυτό έγινε σε εκτέλεση μυστικής αποστολής που του ανέθεσε η αγγλική κυβέρνηση, στο αποκορύφωμα του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων, για τη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικών με τα τουρκικά φρούρια της δυτικής Ελλάδας και υποβολή προτάσεων στους Τούρκους για βελτίωση της άμυνάς του, ώστε να αποτραπεί ενδεχόμενη εισβολή των Γάλλων. Ανήσυχο και ερευνητικό πνεύμα ο Ληκ συνδύασε στα ταξίδια του τον μυστικό πράκτορα με τον περιηγητή. Υπήρξε, αναμφίβολα, λόγω του εύρους των ταξιδιών του, αλλά κυρίως λόγω της

μεθοδικότητας, της ακριβολογίας με την οποία καταγράφει όχι μόνο τα δρομολόγια αλλά και ό,τι είχε σχέση με τον πληθυσμό, τη διοίκηση, την κοινωνία, την οικονομία κλπ., λόγω των διεισδυτικών παρατηρήσεων ήταν ο σπουδαιότερος περιηγητής της τελευταίας προεπαναστατικής περιόδου και ένας από τους μεγαλύτερους περιηγητές όλης της Τουρκοκρατίας. Το 1805 φθάνει στην Αυλή του Αλή πασά, όπου έμεινε για έναν χρόνο, και καταγράφει ό,τι σημαντικό είδε στις περιοχές της Ηπείρου και της Αλβανίας. Όσο ζούσε στα Ιωάννινα συνέγραψε ένα σπουδαίο τετράτομο έργο με τον τίτλο Περί του βίου του Αλή Πασά, που εκδόθηκε το 1835. Λόγω των συμφερόντων που εκπροσωπούσε, τα έργα του που αφορούν τη συμπεριφορά και τον χαρακτήρα του Αλή Πασά δεν θεωρούνται αξιόπιστα και αντικειμενικά.

François Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδοση, vol. 1-6, Παρίσι 1826-1827. Ως πρόξενος της Γαλλίας στη Αυλή του Αλή πασά και έπειτα στην Πάτρα (1806-1816) ο Πουκεβίλ περιηγήθηκε όλο τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Έγραψε ένα χρονικό με έγκυρα στοιχεία και προσωπικές μαρτυρίες που κυκλοφόρησε στο Παρίσι σε πέντε ογκώδεις τόμους το 1820-1821 και σε δεύτερη έκδοση με ορισμένες προσθήκες, σε έξι τόμους, το 1826-1827. Μεταφράστηκε σε διάφορες γλώσσες και συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία του φιλελληνικού κινήματος στην Ευρώπη. Το 1805 διορίζεται από τον Ναπολέοντα πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα, όπου έρχεται σε επαφή με την πολυσυζητημένη φυσιογνωμία του Αλή. Στη θέση αυτή παρέμεινε ως το 1815 και στη συνέχεια μετατέθηκε στο γαλλικό προξενείο της Πάτρας. Έτσι του δόθηκε η ευκαιρία να ταξιδέψει σε όλο σχεδόν τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Η πολύπλευρη προσωπικότητα του Αλή Πασά τον απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό, όπως φαίνεται από το έργο του. Ωστόσο δεν θεωρείται απόλυτα αντικειμενική η εικόνα που σχημάτισε γι' αυτόν.

Σημαντική πρωτογενής πηγή είναι και ο Μανζούρ¹⁶, καθώς και η βιογραφία του Αλή πασά που συνέγραψε ο γνωστός ηπειρώτης λόγιος-ιστορικός Παναγιώτης Αραβαντινός και την εξέδωσε ο γιος του Σπυρίδων¹⁷.

Η δομή της μελέτης μας είναι η ακόλουθη:

¹⁶ Ibrahim Manzour, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali pasha*, Παρίσι 1828.

¹⁷ Σπυρίδων Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, τ. Α'-Β', 1895, (ανατ. 1979).

Στην Εισαγωγή εξετάζουμε την περιοχή της Θεσπρωτίας από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης, το 1449, όταν η περιοχή αυτή εντάσσεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τονίζουμε τις διοικητικές αλλαγές που υπέστη, καθώς ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής μετέτρεψε το θέμα της Βαγενετίας σε σαντζάκι, που πήρε την ονομασία «Θυάμ Σαντζάκ». Ακόμη αναφερόμαστε στο επαναστατικό κίνημα του Διονύσιου του Φιλόσοφου, με στόχο την απελευθέρωση απ' τους Τούρκους και φτάνουμε έως την εποχή του Αλή πασά, που ισχυροποίησε το πασαλίκι του, με την προσάρτηση των επαρχιών των Φιλιατών, της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου.

Το κύριο μέρος χωρίζεται σε τρία κεφάλαια και το κάθε κεφάλαιο σε μικρότερα υποκεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο γιαννιώτικο πασαλίκι την εποχή του Αλή πασά (1788-1821), στο οποίο ανήκε και η περιοχή της Θεσπρωτίας. Στην αρχή αναφερόμαστε στη διοίκηση του Αλή πασά γενικότερα, στη συνέχεια τονίζουμε ορισμένα σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν στην περιοχή αυτό το διάστημα, μέσα από το Αρχείο του Αλή πασά, και στο τέλος καταγράφουμε τα οχυρωματικά έργα και τις οχυρές κατοικίες, που δημιουργήθηκαν από τον Αλή πασά στην περιοχή.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στη διοίκηση, στον πληθυσμό και στην κοινωνική οργάνωση της περιοχής της Θεσπρωτίας αυτή την περίοδο. Αρχικά εκτίθεται το θέμα της διοίκησης της περιοχής, το οποίο εξετάζεται σε δύο μικρότερα υποκεφάλαια. Στο πρώτο εξετάζουμε τις οθωμανικές Αρχές της περιοχής και την τοπική διοίκηση που υπήρχε στις πόλεις και κωμοπόλεις της, όπως ήταν η Παραμυθιά, η Πάργα, οι Φιλιάτες, το Μαργαρίτι και το Σούλι. Ύστερα εξετάζεται ο πληθυσμός και η κοινωνική οργάνωση της Θεσπρωτίας, πάλι σε δύο υποκεφάλαια. Συγκεκριμένα εξετάζεται η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής της Θεσπρωτίας και καταγράφονται οι σχέσεις των διαφόρων εθνοτικών ομάδων.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης μας αναφέρεται στην οικονομία της περιοχής και διαιρείται σε περισσότερα υποκεφάλαια. Στην αρχή εξετάζουμε τον ρόλο που έπαιξε ο γεωγραφικός παράγοντας για την οικονομία της περιοχής, στη συνέχεια αναφερόμαστε στα τσιφλίκια και στις άλλες κατηγορίες γαιών, όπως επίσης στον υδάτινο πλούτο της περιοχής και συγκεκριμένα στα ποτάμια της, τα οποία είναι πολύ σημαντικά για την άρδευση των εδαφών της. Εν συνεχεία, αναφερόμαστε στην οικονομία της περιοχής, η οποία στηρίζεται πρωτίστως στη γεωργία και στην

κτηνοτροφία και ακολουθούν η αλιεία και η βιοτεχνία. Επιπρόσθετα, εξετάζεται το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, καθώς και οι εμποροπανηγύρεις, με την εμποροπανήγυρη του «Λαμπόβου» στην Παραμυθιά, που συμβάλλουν σημαντικά στην οικονομία αυτού του τόπου. Τέλος, ολοκληρώνουμε το συγκεκριμένο κεφάλαιο, με τα διάφορα είδη της παραγωγής και τις κατηγορίες των φόρων.

Έπονται τα συμπεράσματα της μελέτης μας και το παράρτημα στο οποίο παρατίθενται ένα έγγραφο από το Αρχείο του Αλή πασά, ένας χάρτης της περιοχής της Θεσπρωτίας και ορισμένες επιλεγμένες φωτογραφίες, οι οποίες απεικονίζουν τα κάστρα της περιοχής, τις οχυρωμένες κατοικίες (πυργόσπιτα) και ορισμένους ταξιδιώτες που πέρασαν την περίοδο εκείνη από την περιοχή της Θεσπρωτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

1. Η διοίκηση του Αλή πασά

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε γενικά το γιαννιώτικο πασαλίκι το διάστημα κατά το οποίο διοικητής του ήταν ο Αλή πασάς (1788-1821). Συγκεκριμένα, θα επικεντρωθούμε στη διοίκηση του Αλή πασά αυτή την περίοδο, για να καταστεί σαφής ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε η διοίκησή του στον Ηπειρωτικό χώρο και στη συνέχεια θα αναφερθούμε στα σημαντικότερα οχυρωματικά έργα του Αλή πασά στην περιοχή της Θεσπρωτίας, καθώς και στις οχυρωμένες κατοικίες-πύργους των Τσάμηδων αγάδων της Παραμυθιάς. Τα πρώτα είχαν ως στόχο την άμυνα του πασαλικιού από εξωτερικούς εχθρούς και, γενικά, την ισχυροποίησή του, ενώ οι οχυρωμένες κατοικίες-πύργοι εξυπηρετούσαν την ασφαλή διαμονή και την ισχυροποίηση αυτών των αγάδων σε τοπικό επίπεδο.

Ο Αλή πασάς είναι μία πολυσυζητημένη προσωπικότητα, που έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών και ιστοριοδιφών ήδη από τον 19ο αιώνα. Γεννήθηκε, μάλλον, το 1744 στο Τεπελένι της Αλβανίας. Προπάππος του ήταν ο Μουσταφάς ή Μούτζο Χούσσορ, ληστής, από τον οποίο θεωρείται ότι πήρε το όνομα όλη η οικογένεια (Μουτζοχουσσάτες). Ο παππούς του, ο Μουχτάρ (Μουτζοχουσσάτης), λέγεται ότι είχε συμμετάσχει στην πολιορκία της Κέρκυρας, το 1716, κατά των Ενετών, γεγονός για το οποίο η Υψηλή Πύλη του έδωσε χάρη για τις ληστείες που είχε διαπράξει. Ο Βελής, γιός του Μουχτάρ και πατέρας του Αλή πασά, συνεχίζοντας τις τακτικές των προγόνων του, κατάφερε να γίνει πασάς δύο μικρών περιοχών της νότιας Αλβανίας μέχρι και το 1753, οπότε πέθανε, ενώ η γυναίκα του και μητέρα του Αλή συνελήφθη και βιάστηκε. Η γεννημένη στην Κόνιτσα Χάμκω αφέθηκε τελικά ελεύθερη, έπειτα από τον ατιμωτικό εξευτελισμό της από τους Γαρδικιώτες. Κατά τα παιδικά του χρόνια έδωσε μεγάλο βάρος στις πολεμικές τέχνες. Την όποια διαπαιδαγώγηση είχε, την όφειλε, κυρίως, στη μητέρα του, που του εμφύσησε τη φιλοδοξία να γίνει «άντρας και βεζίρης». Η ίδια πιθανολογείται ότι ήταν και η υπαίτιος των δολοφονιών των ετεροθαλών αδελφών του Αλή. Για τα επόμενα χρόνια δεν υπάρχουν πηγές με απόλυτα αξιόπιστες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του Αλή. Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο Αλή Πασάς επιδιδόταν σε ληστείες, ακολουθώντας

τα πρότυπα των προγόνων του. Έτσι, κάποια στιγμή συνελήφθη από τον πασά του Μπερατιού, Κουρτ Αχμέτ πασά, ο οποίος τον άφησε τελικά ελεύθερο με την υπόσχεση ότι δεν θα συνέχιζε την προηγούμενη δράση του. Η υπόσχεση, ωστόσο, αθετήθηκε και έτσι ο Αλής, κυνηγημένος, έφτασε στην αυλή του πασά του Δελβίνου, Καπλάν, όπου και παντρεύτηκε την κόρη του, την Εμινέ, το 1768, με την οποία απέκτησε δύο γιούς: τον Μουχτάρ (1769) και τον Βελή (1773). Με ραδιουργίες και δολοπλοκίες κατόρθωσε, εξολοθρεύοντας τον πεθερό του και τον κουνιάδο του, να αναλάβει τη διοίκηση του πασαλικιού του Δελβίνου. Την περίοδο μάλιστα αυτή εξόντωσε και όλους τους Γαρδικιώτες, γιατί είχαν στο παρελθόν ατιμάσει τη μητέρα του, ένα γεγονός που ο γιος της δεν το ξέχασε ποτέ.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1785, τοποθετήθηκε επόπτης των οδικών αρτηριών (δερβενιών) της Ρούμελης, οπότε, ύστερα από συνεννόηση με τους κλέφτες της Θεσσαλίας διασφάλισε την τάξη της περιοχής. Το 1788 έκλεψε, ουσιαστικά, το πασαλίκι των Ιωαννίνων από τον πασά του, τον Αλή Ζοτ, που απουσίαζε σε εκστρατεία στον Δούναβη. Παρά την παράνομη αυτή απόκτηση του πασαλικιού, η Υψηλή Πύλη τον αναγνώρισε, τελικά, ως πασά των Ιωαννίνων, παραχωρώντας του μάλιστα και εξουσία στην Στερεά Ελλάδα. Από τη νέα του θέση ως διοικητής του πασαλικιού των Ιωαννίνων, σιγά σιγά ισχυροποιήθηκε θέτοντας τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός «κράτους εν κράτει» μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο κράτος απλωνόταν από τη Στερεά Ελλάδα ως την Αλβανία. Τα Γιάννενα, πρωτεύουσα του πασαλικιού των Ιωαννίνων, έγιναν σταδιακά ένα πολύ ισχυρό πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό και, γενικά, πολιτισμικό κέντρο. Ο Αλή πασάς, με ιδιαίτερη ευφυΐα κατάφερε οι εθνικές και θρησκευτικές ομάδες της περιοχής να υιοθετήσουν θετική στάση απέναντί του, ενώ παράλληλα ενδιαφέρθηκε πολύ για τη βελτίωση των διπλωματικών σχέσεων με τη Δύση.

Στη διάρκεια του δεύτερου επί μεγάλης Αικατερίνης ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792) οι επαναστατημένοι Σουλιώτες δύο φορές (το 1790 και το 1792) τον ανάγκασαν να στρέψει το βλέμμα του σε εσωτερικά ζητήματα του πασαλικιού του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της συμμετοχής του στον πόλεμο. Από το 1796 έως το 1819 ο Αλή πασάς επέδειξε υπερβάλλοντα ζήλο για την κατάκτηση και ένταξη στο πασαλίκι του και άλλων πόλεων, καταφέροντας στο τέλος να έχει

υπό τη διοίκηση του μία έκταση από τη Στερεά μέχρι τη Δυτική Μακεδονία, τη Χειμάρρα και το Αργυρόκαστρο. Η Πάργα (που την αγόρασε από τους Άγγλους) και η Πρέβεζα (που την πήρε από τους Γάλλους) εντάχθηκαν, επίσης, στο πασαλίκι του. Αλλά, τότε ακριβώς που είχε φθάσει στο απόγειο της δύναμής του αρχίζει και η αντίστροφη πορεία της πτώσης του, αφού η Υψηλή Πύλη τον θεώρησε επικίνδυνο για την ακεραιότητά της¹⁸.

Αρχικά, λοιπόν, ο Αλής έχοντας έναν τολμηρό χαρακτήρα και έχοντας επιδειξεί αξιοσημείωτη φιλοδοξία, σκληρότητα και πειθαρχία, διορίστηκε, το 1788, από τον σουλτάνο διοικητής του πασαλικιού των Ιωαννίνων, μιας πολύ σημαντικής (από πολλές πλευρές) διοικητικής περιφέρειας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹⁹. Μέσω αυτής της θέσης και της άσκησης των καθηκόντων του, κατάφερε να επιβάλλει την ανεξιθρησκεία και την πειθαρχία στους τομείς της διοίκησης και της δικαιοσύνης, μετατρέποντας τα Γιάννενα σε μία ευρωπαϊκή πόλη. Έτσι στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι., ο Αλή πασάς θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους πασάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μια σπουδαία προσωπικότητα όλου του οθωμανοκρατούμενου βαλκανικού χώρου. Μετά τον θάνατο του Κουρτ πασά, έγινε πασάς των Ιωαννίνων, το 1788, σε μία περίοδο όπου η Ελλάδα βρισκόταν σε

¹⁸ Από τη μεγάλη βιβλιογραφία που υπάρχει για τον Αλή πασά βλ., κυρίως: *Αρχείο Αλή Πασά, ό. π.*, την ευρεία εισαγωγή από τον ιστορικό Βασίλη Παναγιωτόπουλο· Αγγελομάτη–Τσουγγαράκη Ελένη, «*Οψεις της εξωτερικής πολιτικής του Αλή πασά*», π. *Ο Εραμιστής 19* (1993), σελ. 136-187· Γρ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα*, 2η έκδοση, Αθήνα 1994· του ιδίου, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831*, μτφρ. Ι. Σμυρλιάβεβα, Αθήνα 2007· Ελένη Γιαννακοπούλου Ελένη, «*Οψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αι.: ένα γαλλικό υπόμνημα*», *Ηπειρωτικά Χρονικά 28* (1986-1987), σελ. 43-70· John Baggally, *Ali pasha and Great Britain*, Οξφόρδη 1938· Ιωάννης Λαμπρίδης, «*Ο Τεπελενλής Αλή πασάς*», φωτ. ανατύπωση από τα *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τόμ. 2/τεύχ. 2, Ιωάννινα 1993· Γιάννης Λυμπερόπουλος Γιάννης, *Ο Αλή πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, 1998· Γιώργος Μακρής – Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1980· Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «*Αλή πασάς των Ιωαννίνων*», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος)*, τ. 1ος, Αθήνα 2003, σελ. 257-272, Α. Μουτίφ, *Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, μετάφραση από τα τουρκικά Α. Ιορδάνογλου, Προλεγόμενα – σημειώσεις Κ. Βλάχος, Ιωάννινα 1980· Γεώργιος Σιορόκας, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Ιωάννινα 1999· Διονύσιος Σκιώτης, «*Από ληστής πασάς. Τα πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή πασά των Γιαννίνων (1750-1784)*», περ. *Θησαυρίσματα 6* (1969), σελ. 257-290· Γιώργος Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα 2004· Κ. Ε. Fleming, *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

¹⁹ Λ. Βρανούσης- Χ. Παπαστάθης- Β. Σφυροέρας, «*Η Ήπειρος κατά τους νεότερους χρόνους ως τις αρχές του 19^{ου} αι.*», ό. π., σελ. 250. ²⁰ Στο ίδιο, σελ. 267.

αναταραχή, κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1787-1792, περίοδο κατά την οποία δρούσαν ο Λάμπρος Κατσώνης και οι κλεφταρματολοί της ηπειρωτικής Ελλάδος²⁰.

Ο Αλή πασάς είχε θέσει ως στόχο αρχικά, αναλαμβάνοντας τη διοίκηση του πασαλικίου της Ηπείρου, να το ισχυροποιήσει πολιτικά και στρατιωτικά και να βελτιώσει την εικόνα του στους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης²⁰. Ακόμη, αποσκοπούσε στην εδραίωση της δύναμής του, ως στρατιωτικού και πολιτικού ηγέτη, προκειμένου να ενδυναμωθεί απέναντι στον οικονομικό (εμπορικό) αγγλογαλλικό ανταγωνισμό σ' αυτή την περιοχή. Σύμφωνα, βέβαια, με τον Γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα, Francois Rouqueville, ο οποίος φαίνεται να πιστεύει πως ο Αλή πασάς είχε ως βαθύτερο στόχο να δημιουργήσει μία δύναμη εντός του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία θα έπαιζε μέσα στην αυτοκρατορία πρωταρχικό ρόλο²²¹. Ο Αλής μέσα από διαφορετικές πηγές (ελληνικές και ξένες) παρουσιάζεται ως ένας πασάς που αποσκοπούσε στο να έχει τον απόλυτο έλεγχο και την κυριαρχία στο πασαλίκι του και προκειμένου να πετύχει αυτόν τον στόχο δεν δίσταζε να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο.

Την εγκατάσταση του Αλή πασά στα Γιάννενα, την συνόδευαν διάφορες αντιπαλότητες και ο ίδιος αποσκοπούσε, μάλλον, στη δημιουργία μιας ανεξάρτητης ηγεμονίας, κάτι που δεν γίνεται δεκτό από όλους τους ιστορικούς. Έτσι προσπάθησε να ανεξαρτητοποιηθεί από δύο πλευρές, καθώς από τη μία πλευρά αγωνιζόταν για τη διαφοροποίησή του από την ελληνική κοινότητα των Ιωαννίνων και από την άλλη, για το διαχωρισμό της θέσης του από την τουρκική κοινότητα των Ιωαννίνων²². Ακόμη, την περίοδο αυτή το γιαννιώτικο πασαλίκι δεν βρισκόταν σε μία καλή, οργανωτικά, κατάσταση κι αυτό ήταν ορατό στο οδικό δίκτυο. Γι' αυτό τον λόγο, ο νέος διοικητής του γιαννιώτικου πασαλικιού εφάρμοσε μία συγκεκριμένη πολιτική, έχοντας ως στόχο τη δημιουργία ενός ισχυρού διοικητικά, στρατιωτικά και οικονομικά πασαλικιού.

²⁰ Βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σελ. 127.

²¹ Γεώργιος Σιρόκας, *Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1998, σελ. 235.

²² Ανδρονίκη Λιάσκου, *Το πασαλίκι της Ηπείρου κατά τη διάρκεια της διοίκησης του από τον Αλή πασά, με βάση νέα στοιχεία από το αρχείο του και ανέκδοτα έγγραφα. Ένας σατράπης ή ένας δίκαιος ηγεμόνας*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018, σελ. 38-39.

Ο Αλή πασάς, κατέχοντας αυτή τη θέση, ενίσχυσε την κεντρική εξουσία του και επέβαλε, κυρίως στους ισχυρούς τοπάρχες της περιοχής, ένα ενιαίο διοικητικό και φορολογικό σύστημα²³. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί η ισχύς τους και να περιορισθούν οι αυθαιρεσίες τους. Επιπλέον, για να πετύχει τους στόχους του, ενδιαφέρθηκε πολύ για την καταπολέμηση της ληστείας, η οποία ήταν πολύ διαδεδομένη στα όρια του πασαλικιού του και περιόριζε την ομαλή διοίκησή του, καθώς έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της περιοχής. Ο Αλή πασάς, ακόμη, επεδίωκε τον περιορισμό της δύναμης των αντιπάλων του, όπως των σπαχήδων και των τοπικών αγάδων. Άλλωστε, το γεγονός ότι κατείχε και το πολύ σημαντικό αξίωμα του επόπτη των δερβενιών, το οποίο διατήρησε με διάφορα τεχνάσματα έως το τέλος της ζωής του, αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα για την επέκταση της δύναμης των άλλων γειτονικών πασάδων. Μ' αυτόν τον τρόπο, επεδίωκε την κατάργηση των τοπικών φορολογικών και διοικητικών προνομίων, καθώς και την έντονη και συνεχή παρουσία της εξουσίας του, προκειμένου να επιτευχθεί η δημόσια ασφάλεια, κάτι το οποίο κατορθώθηκε μέσω της αυστηρής αστυνόμευσης και της προστασίας του πασαλικιού. Ο τελικός, όμως, στόχος του είχε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη του πασαλικιού του, καθώς και με την προώθηση μιας πολιτικής, η οποία θα διευκόλυνε τις εμπορικές του συναλλαγές και, κατ' επέκταση, τον πλουτισμό του. Παράλληλα, ο Αλή πασάς επεξέτεινε την εξουσία του μέσω των δύο μεγαλύτερων γιων του (Μουχτάρ και Βελή), που διοίκησαν άλλα σημαντικά πασαλίκια (Πελοποννήσου, Θεσσαλίας και Ναυπάκτου) του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού ή αλβανικού χώρου.

2. Σημαντικά γεγονότα στην περιοχή της Θεσπρωτίας μέσα από το Αρχείο του

Αλή πασά.

Ο Αλή πασάς διορίζεται από την Πύλη στη θέση του δεβερτζή πασά, τον Απρίλιο του 1787, με το δικαίωμα να έχει στρατεύματα σε όλες τις περιοχές της επικράτειάς του και να επεμβαίνει, εκμεταλλευόμενος τις τοπικές διενέξεις. Στα τέλη του 1787, είχε αποκτήσει τον ολοκληρωτικό έλεγχο της πόλης των Ιωαννίνων και του πασαλικιού και, μ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται πασάς των Ιωαννίνων²⁴. Διακαής πόθος του ήταν η

²³ Στο ίδιο, σελ. 39-40.

²⁴ Γρ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα 1994, σελ. 149-154.

διέξοδος στη θάλασσα και εμπόδιο για την υλοποίηση των σχεδίων του ήταν οι αγάδες και οι μπέηδες της Θεσπρωτίας, αλλά και το Σούλι, καθώς ήταν πρώτη τάξεως φυσικό οχυρό και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, σε περίπτωση σύγκρουσης με την Υψηλή Πύλη²⁵. Γι' αυτό η Θεσπρωτία έγινε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων και κάθε πλευρά επεδίωκε να την έχει ως σύμμαχό της, όπως και καθεμιά από τις μεγάλες Δυνάμεις που εμφανίστηκαν στην περιοχή αυτή κατά τα νεότερα χρόνια (Βενετία, Γαλλία, Ρωσία και Αγγλία). Αυτές επεδίωκαν να εξυπηρετήσουν τα γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντά τους στην περιοχή αυτή, χρησιμοποιώντας ως ασπίδα και όργανά τους ντόπιους προκειμένου να μην επεκτείνει ο Αλή πασάς την κυριαρχία του στο Ιόνιο. Επίσης ήθελαν να επωφεληθούν και να κατοχυρώσουν τα συμφέροντά τους στην ευρύτερη περιοχή μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁶.

Ο Αλής, προκειμένου να επεκτείνει την εξουσία του και στην περιοχή της Θεσπρωτίας, χρησιμοποίησε κάθε είδους μέσο που εξυπηρετούσε αυτόν τον στόχο του. Την καλύτερη κρίση για το πρόσωπο του Αλή πασά την έκανε ο αντιπρόσωπος της Ρωσίας στα Ιωάννινα Φλώρης, ο οποίος γράφει ότι *«αυτός ο βεζίρης είναι μόνο φίλος του εαυτού του και των συμφερόντων του, συνδέεται δε με οποιοδήποτε έθνος μπορεί να τα υπερασπίσει»*²⁷. Η Πύλη, αδυνατώντας να κάνει κάτι, ουσιαστικά τον άφησε ανενόχλητο να αλωνίζει σε όλη την περιοχή, οι δε μεγάλες Δυνάμεις (Βενετία, Γαλλία, Ρωσία, Αγγλία) κράτησαν μία ισορροπία ανάμεσα στον Αλή πασά και στις δυνάμεις αμφισβήτησής του γιατί ήθελαν να λειτουργεί, εν μέρει, αυτόνομα, ως διασπαστής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για να μην κυριαρχήσει όμως απόλυτα στην περιοχή, καλλιεργούσαν τάσεις αμφισβήτησής του από τους Σουλιώτες και τους Τσάμηδες αγάδες, οι οποίοι είχαν μεγάλα οικονομικά συμφέροντα, τα οποία διασφαλιζόνταν μόνο με την αυτόνομη παρουσία τους. Η αυγή του 19ου αιώνα έστειψε νικητή τον Αλή πασά και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την οριστική κατάληψη της Θεσπρωτίας. Έτσι, προσαρτήθηκαν στο πασαλίκι των Ιωαννίνων οι επαρχίες

²⁵ Στο ίδιο, σελ. 157.

²⁶ Πέτρος Αλ. Χρήστου, *Το καλειδοσκόπιο της... Θεσπρωτίας (Από την αρχαία Θεσπρωτία έως και τον «Καλλικράτη». Σύσταση και εξέλιξη των Δήμων και Κοινοτήτων, Μετονομασίες οικωνυμίων, Πληθυσμακή εξέλιξη, Χάρτες κ.α.)*, Αθήνα 2011, σελ. 49-50.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 240.

Φιλιατών, Μαργαριτίου και Παραμυθιάς, οι οποίες υπάγονταν πριν στο πασαλίκι του Δελβίνου²⁸.

Ο 19ος αιώνας, με τα απρόβλεπτα γεγονότα, όπως την εξόντωση του Αλή πασά, την απελευθέρωση ενός μέρους του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου, την επιστροφή των Σουλιωτών στα εδάφη τους και την ενθάρρυνση των Χριστιανών κατοίκων, άρχισε να ανησυχεί και να προβληματίζει τους αγάδες της Θεσπρωτίας, οι οποίοι με τη διορατικότητα που είχαν, διαισθάνονταν πως η δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισε να κλονίζεται. Έτσι οι Χριστιανοί κάτοικοι των κωμοπόλεων και των χωριών, όπου ζούσαν και Μουσουλμάνοι, όπως η Παραμυθιά, το Μαργαρίτι, η Πάργα, η Ράπεζα, η Αγιά, το Καστρί, το Σπυλέσι και άλλα που ζούσαν ανάμεσα από μουσουλμανοχώρια, είχαν συνειδητοποιήσει πως υπερείχαν του μουσουλμανικού στοιχείου και την υπεροχή αυτή άρχισαν να την αξιοποιούν και να αναβαθμίζουν τις σχέσεις προς όφελός τους.

Σε ένα αχρονολόγητο έγγραφο και χωρίς τόπο αποστολής από το Αρχείο του Αλή πασά αναφέρεται ότι ο Οσμάν Τόπας, Γκρικοχωρίτης αγάς, που προσέρχεται στον Αλή πασά με τα χαρτιά, δηλαδή τις συμφωνίες προσχώρησης, όχι μόνο των Γκρικοχωριτών αλλά και των γειτονικών χωριών Σάλιτσα και Βάρφανη²⁹. Σ' αυτό το ζήτημα αναφέρεται και το επόμενο έγγραφο, με το οποίο οι αγάδες της Παραμυθιάς στέλνουν επιστολή στον Αλή πασά και του ζητούν την επικύρωση αυτής της συμφωνίας³⁰. Την ίδια περίοδο πληροφορούμαστε από άλλο έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε στο Λουαράτι, στις 16 Μαρτίου 1802, για τις ενέργειες του Πρόνιου, του Νταλιάνη και άλλων αγάδων της Τσαμουριάς, που αντιστέκονται στα σχέδια του Αλή πασά³¹. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στους Ζερβάτες και τον Κουτσονίκα, οι οποίοι έχουν προσχωρήσει στο στρατόπεδο του Αλή, αλλά δεν ήταν απολύτως ειλικρινείς, καθώς εξακολουθούσαν να έχουν καλές σχέσεις με τον Πρόνιο (της Παραμυθιάς) και τον Νταλιάνη (της Κονίσπολης). Γι' αυτό τον λόγο ο Χασάν Τζαπάρης ζητά από τον Αλή πασά, αντί να ανατεθούν σ' αυτούς τα πολιορκητικά ταμπούρια της Νέμιτζας, να

²⁸ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', Αθήνα 1856, σελ. 308.

²⁹ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 250-251, αριθμ. εγγρ. 130 (αχρονολόγητο και χωρίς τόπο αποστολής, [Παραμυθιά, 1802]).

³⁰ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 251-252, αριθμ. εγγρ. 131, ([Παραμυθιά, 1802]).

³¹ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 273-275, αριθμ. εγγρ. 145, (Λουαράτι, 16 Μαρτίου 1802).

ενισχύσει τα ταμπούρια αυτά με τους Κιουτζελιάτες, από το χωριό Κούτζι του Μαργαριτίου.

Από ένα αρτζουχάλι (επιστολή) του Βελή πασά προς τον πατέρα του, τον Αλή πασά, το οποίο αποστέλλεται από την πολιορκία του Σουλίου, ενημερωνόμαστε για τις συνεχιζόμενες συνομιλίες του με τον Φώτο Τζαβέλα και άλλους Σουλιώτες αρχηγούς³². Ο Φώτος Τζαβέλας, με την άδεια του Αλή πασά βρίσκεται στο Σούλι, μετά την μετάβαση και την αντικατάστασή του από την οικογένειά του στην ομηρία στα Γιάννενα³³. Εκείνος προσπάθησε να πείσει τα γένη της επιρροής του να εγκαταλείψουν την άμυνα και να αποχωρήσουν από τον οικισμό. Κάποια χαρακτηριστικά ονόματα οικογενειών που αναφέρονται είναι : «ο Δήμο Δράκος με το κόλι του, ο Κολιο-Δημήτρης με το τaráφι του, ο Νάση Φώτος με το τaráφι του, οι Βελιάτες, οι Τζαβελάτες και οι Ζαρμπάτες. Οι διαπραγματευόμενοι την έξοδό τους Σουλιώτες είχαν θέσει όρους, καθώς απαιτούσαν εκατό πουγγιά «ρουσφέτι» για τους «γερόντους» των γενών και τρία πουγγιά για κάθε οικογένεια που θα εγκατέλειπε το Σούλι. Επιπλέον ζήτησαν αντιπροσωπεία στην Πάργα, προκειμένου να εξασφαλίσουν την μετεγκατάστασή τους εκεί. Αυτή αποτελούνταν από τον ίδιο τον Φώτο Τζαβέλα, από τον έμπιστο και των δύο πλευρών τσάμη αγά Μπάλιο Χούσα και από τρεις αντιπροσώπους των εγκλείστων, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Βέικο Ζάρμπας.

Σε ένα έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε στο Μαργαρίτι, στις 19 Απριλίου [1804], παρατηρούμε ότι ο Μαξούτ αγάς, που ήταν γνωστός αγάς στην περιοχή της Τσαμουριάς, πληροφορεί τον Αλή πασά ότι ο γιος του Πρόνιου, ο ένας Αχμέτ μπέης και ο Μέτλης Τζαπάρης, κινήθηκαν με τριακόσιους ενόπλους εναντίον του. Αυτό, όμως, ο Μαξούτ Αγάς το πληροφορήθηκε εγκαίρως και συγκέντρωσε φίλους του, «εκατό νομάτους» από τα χωριά της περιοχής του, το Καρβουνάρι, το Γαρδίκι και τη Δραγομή. Με αυτούς κλείστηκε στο σπίτι του και στον μαχαλά του, προφανώς στο Μαργαρίτι και μετά από μάχη «τους έκαμε ρεζίλι»³⁴. Έτσι, οι αντίπαλοι ζήτησαν ανακωχή και του πρότειναν να συμμαχήσει μαζί τους εναντίον του Αλή πασά.

³² Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 64-67, αριθμ. εγγρ. 1492, (Σούλι, 13 Νοεμβρίου [1803]).

³³ Βλ. το ζήτημα της ομηρίας J. L. S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, Απόδοση Φώντας Κονδύλης, Εκάτη 1807, σελ. 262-263.

³⁴ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 408-410, αριθμ. εγγρ. 215 ([Μαργαρίτι], 19 Απριλίου [1804]).

Αναφέρεται, ακόμη, ότι οι αντίπαλοι ετοιμάζονταν να φέρουν Σουλιώτες από την Λευκίμμη.

Ο Μελέκης Γράβας στέλνει μία επιστολή στον Αλή πασά, στις 22 Ιουνίου 1806, από την οποία πληροφορούμαστε ότι αρνείται να δεχτεί «τους ανθρώπους του Αλή στο σπίτι του», γιατί φοβάται την εκδίκηση των άλλων μπέηδων της Τσαμουριάς, εχθρών του Αλή. Αυτό το έγγραφο, όπως κι άλλα της ίδιας περιόδου, παραπέμπει στις πολεμικές ενέργειες του Αλή πασά εναντίον των αγάδων της Τσαμουριάς³⁵. Επίσης, ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες για τους Τσάμηδες, οι οποίοι εκπατρίστηκαν υπό την πίεση του Αλή πασά και ότι κάποιος γιος του Μελέκη Γράβα βρίσκεται ή όμηρος ή στην υπηρεσία του Αλή πασά.

Σε ένα γράμμα που στέλνει ο Μέτης Τζαπάρης προς τον πατέρα του Χασάν Τζαπάρη και μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 1804-1807, αναφέρεται ότι οι Τζαπαραίοι συμμετείχαν στη συμμαχία Τσάμηδων-Σουλιωτών και οι σχέσεις των Τζαπαραίων με τον Αλή πασά είχαν κάπως εξομαλυνθεί³⁶. Αυτή την περίοδο ο Μέτης βρίσκεται όμηρος-εγγυητής της συμφωνίας στα Γιάννενα και αναφέρονται σ' αυτό το έγγραφο οδηγίες άμυνας κατά του Αλή πασά. Επιπλέον ο Μέτης προειδοποιεί τον πατέρα του για την υποκρισία του Αλή πασά με τη φράση : « Όσα παρίσια του στέλνει ο Σιλιχτάρης του Μαχμούταγα Νταλιάνη όλα ψέματα είναι δια να χαλαστή το τζομχούρι (η συμμαχία των αγάδων της Τσαμουριάς)»³⁷. Όπως διαπιστώνουμε όμως στη συνέχεια, παραλήπτης αυτού του γράμματος είναι ο οικογενειακός σύμμαχος Μπάλιο Χούσας στο Μαργαρίτι, παρόλο που τελικός αποδέκτης παραμένει ο πατέρας του και στέλνεται το γράμμα του μέσω Μαργαριτίου, για πρακτικούς λόγους. Επίσης, σε ένα έγγραφο, που συντάχθηκε στο Λουαράτι το 1807, δίνονται αξιόλογες πληροφορίες για τις σχέσεις του Αλή πασά με τους αγάδες της Τσαμουριάς³⁸. Χαρακτηριστικά, αναφέρονται τα ονόματα του Πραχίμ Τέμη και του Τεμίρ Ντόστη.

Σε ένα άλλο έγγραφο, που συντάχθηκε στην Κονίσπολη, στις 10 [Ιουλίου] 1809 ο Κασίμ Τζομάνης πληροφορεί τον Αλή πασά για συνομοτικές κινήσεις των αγάδων της Τσαμουριάς, καθώς ο Γισλιά Μπερόκιος και ο Μουσιάς, παιδί του Χασάν

³⁵ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 513-515, αριθμ. εγγρ. 277, ([Γράβα], 22 Ιουνίου 1806).

³⁶ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 697-698, αριθμ. εγγρ. 1459, ([Ιωάννινα] αχρονολόγητο).

³⁷ Αρχείο Αλή πασά, τ. Γ', σελ. 699-700, αριθμ. εγγρ. 1460, ([Ιωάννινα], αχρονολόγητο).

³⁸ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 544-546, αριθμ. εγγρ. 294 ([Λουαράτι, 1807]).

Τσαπάρη πήγαν στο «Βαγαλιάτι» (Βαγκαλάτες) και συνεννοούνται με ντόπιους³⁹. Σ' αυτό το έγγραφο παρουσιάζονται οι δυσνόητες σχέσεις των Τσαμηδων αγάδων και μεταξύ τους και με τον Αλή πασά, καθώς προβάλλονται τοπικές αντιπαλότητες, όπου οι αντίζηλοι αλληλοκαταγγέρονται ως υποκινητές οργανωμένης κίνησης κατά του Αλή πασά.

Σε ένα άλλο έγγραφο, που συντάχθηκε στην Πρέβεζα, στις 21 Απριλίου 1815 και έχει αποδέκτη τον Αναστάση Πάνο Ευθυμίου φανερώνεται η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον Αλή πασά και σε ειδικευμένους μαστόρους από την Πάργα, καθώς τους χρησιμοποιεί για να εξορύσσουν μολολίθι στην περιοχή της Πρέβεζας και φροντίζει για την έγκαιρη πληρωμή τους⁴⁰.

Μέσα στο Αρχείο του Αλή πασά βρίσκεται ένα έγγραφο συμφωνίας («σάρτι») ειρήνευσης μεταξύ του Αλή πασά και των αγάδων της Παραμυθιάς, το οποίο έχουν αποδεχτεί όσοι αγάδες το υπογράφουν, όμως εκκρεμεί η ολοκλήρωσή του⁴¹. Αυτή η συμφωνία, που είναι ουσιαστικά μία συνθήκη υποταγής, πρέπει να είναι η τελευταία πράξη των ανταγωνισμών στην περιοχή μεταξύ του Αλή πασά και των αγάδων. Πανομοιότυπο έγγραφο συμφωνίας υπογράφεται από τον Αλή πασά και τους αγάδες του «Ντάγι», της περιοχής δηλαδή του Μαργαριτίου, όπου ο μουσελίμης θα έπαιρνε ως αμοιβή δώδεκα πουγγιά⁴². Αυτή τη συμφωνία την υπογράφουν εικοσιεπτά αγάδες. Επίσης σε αρτζουχάλι (επιστολή) του Ομέρ Ντέμη προς τον Αλή πασά από το Καλπάκι (τη σημερινή Ελαία της επαρχίας Θυάμιδος) τον ενημερώνει ότι έκλεισε συμφωνία με τους Καλιζιώτες (είναι είτε όνομα οικογένειας-φάρας είτε όνομα χωριού)⁴³.

Από ένα αρτζουχάλι των κατοίκων του χωριού Κούδεσι προς τον Αλή πασά, φανερώνεται ότι οι κάτοικοί του είναι πρόθυμοι να υπηρετήσουν τον Αλή πασά με τριάντα έως σαράντα ενόπλους⁴⁴. Ακόμη, είναι πρόθυμοι να δώσουν ρεχέμια (ομήρους) και ζητούν την αντιμισθία τους. Το έγγραφο αυτό προέρχεται από τα

³⁹ Στο ίδιο, τ. Β', σελ. 83-84, αριθμ. εγγρ. 486 (Κονίσπολη, 10 [Ιουλίου] 1809).

⁴⁰ Στο ίδιο, τ. Β', σελ. 556, αριθμ. εγγρ. 760 (Πρέβεζα, 21 Απριλίου 1815).

⁴¹ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 630-635, αριθμ. εγγρ. 1416, ([Ιωάννινα], αχρονολόγητο).

⁴² *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σελ. 635-640, αριθμ. εγγρ. 1417, ([Μαργαρίτι], αχρονολόγητο).

⁴³ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 526-527, αριθμ. εγγρ. 1353, ([Καλπάκι Φιλιατών], 10 Μαρτίου, χ. έτ.).

⁴⁴ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 696-697, αριθμ. εγγρ. 1457, ([Κούδεσι], 29 Ιουνίου, χ. έτος).

ανίγνια του Μαχμούτ Οτζά και εκφράζει το σύνολο του χωριού. Επιπλέον, εντοπίζονται τρία γράμματα, τα οποία στέλνει ο Αλή στον Ντεμίρη Ντόστη, σε ενιαίο χαρτί και συνεχές κείμενο, συνοδευόμενα από ένα σχέδιο συμφωνίας ειρήνης και συνεργασίας με τους αγάδες του Μαργαριτίου, κυρίως τους Τζαπαραίους⁴⁵. Ο Ντεμίρης βρίσκεται στην περιοχή Μαργαριτίου, απεσταλμένος του Αλή, για να διαπραγματευθεί ένα σύμφωνο φιλίας με τους Τζαπαραίους και –αν μπορέσει– με όλο το βιλαέτι Μαργαριτίου. Ο Αλή πασάς θέλει όμηρο στα Γιάννενα για έναν χρόνο το παιδί του Χασάναγα Τζαπάρη, τον Μέτη. Επιπλέον, το έγγραφο αυτό μας παρέχει σπουδαίες πληροφορίες για τις σχέσεις του Αλή πασά με τους αγάδες της Τσαμουριάς.

Σε ένα γράμμα, το οποίο αποστέλλουν οκτώ γνωστοί Τσάμηδες αγάδες προς τους αγάδες του χωριού Μενίνα «Απάνω και Κάτω» (η σημερινή Νεράιδα της επαρχίας Σουλίου), εκφράζουν τα παράπονά τους για κάποιο επεισόδιο σε βάρος ανθρώπου τους που συνέβη στην περιοχή τους («να μας καρτερούν τα κοπέλια να μας τα γδέρουν»)⁴⁷. Τα παράπονα αυτά αφορούν στον γιο του Μουχτάρ Τορούτη («Ντουρούτη», οικογένεια της Μενίνας), ο οποίος είχε εγκατασταθεί παράνομα στο δερβένι κοντά στο χωριό Μενίνα και κακομεταχειριζόταν ανθρώπους των αγάδων οι οποίοι υπογράφουν το έγγραφο, ίσως κι όλου του βιλαετίου.

3. Οχυρωματικά έργα του Αλή πασά σ' αυτή την περιοχή. – Οχυρές κατοικίες

Κατά τη διάρκεια της διοίκησης του Αλή πασά στο γιαννιώτικο πασαλίκι (1788-1821) έγιναν αρκετά οχυρωματικά έργα ή τροποποιήθηκαν ριζικά ορισμένα από αυτά που προϋπήρχαν στην περιοχή της Θεσπρωτίας. Κύριος λόγος κατασκευής τους ήταν η αμυντική οργάνωση της περιοχής και, γενικότερα, όλου του γιαννιώτικου πασαλικιού. Τα κυριότερα κάστρα της περιοχής της Θεσπρωτίας την περίοδο που εξετάζουμε είναι τα κάστρα της Ηγουμενίτσας, της Κιάφας, του Ελευθεροχωριού της Παραμυθιάς, της Ανθούσας, της Πάργας και του Μαργαριτίου. Όσον αφορά τις οχυρωμένες κατοικίες-πύργους των Τσάμηδων αγάδων της περιοχής, διασώζεται έως σήμερα, η περίφημη Κούλια της Παραμυθιάς.

⁴⁵ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 616-620, αριθμ. εγγρ. 1408, ([Ιωάννινα], αχρονολόγητο).

⁴⁷ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 661, αριθμ. εγγρ. 1431, (χ. τ., αχρονολόγητο).

Το κάστρο της Ηγουμενίτσας βρίσκεται σε χαμηλό λόφο στα δυτικά της πόλης και είναι χτισμένο στη θέση φρουρίου των ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα του οποίου διακρίνονται στα κατώτερα σημεία της νότιας πλευράς⁴⁶. Τον 15^ο αιώνα αναφέρεται ως βενετσιάνικος σταθμός⁴⁷ και μετέπειτα αποτέλεσε σταθμό των επιχειρήσεων του Ιερού Συνασπισμού κατά των Τούρκων, οι οποίες κατέληξαν στην ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571). Κατά τη διάρκεια των Βενετοτουρκικών πολέμων (1684-1699) οι Βενετοί κατέλαβαν εκ νέου τη θέση κατεδαφίζοντας το τουρκικό οχυρό που είχε ανεγερθεί στην περιοχή. Στα 1798 ο Πασάς των Ιωαννίνων κατέλαβε την πρώτη βενετική θέση και, όπως διακρίνεται από τις υπάρχουσες τοιχοποιίες, επιχείρησε μερικές επισκευές⁴⁸. Το κάστρο αυτό, παρά την υποτυπώδη χάραξή του, γεγονός που απορρέει από την αρχική ενδεχομένως φάση κατασκευής του, φαίνεται ότι έχει υποστεί συστηματική επισκευή την περίοδο που διαπραγματευόμαστε, όπως αποδεικνύεται από τον τύπο της λιθοδομής των εξωτερικών τειχών. Φαίνεται ότι τα παραθαλάσσια αυτά οχυρά, τα οποία χρησιμοποιούνταν εκτός από την εγκατάσταση στρατιωτικών δυνάμεων και ως εμπορικοί σταθμοί, αποτελούν ένα συγκεκριμένο οικοδομικό πρόγραμμα του Αλή, εφόσον παρουσιάζουν στενές κατασκευαστικές ομοιότητες και ταχύτητα κατασκευής. Την περίοδο που μελετούμε υπήρχε πύργος κοντά στην Ηγουμενίτσα και λειτουργούσε επιτελικά στο κυρίως οχυρό. Στην περιοχή του Γραικοχωρίου αναφέρεται πύργος που χρησίμευε ως σημείο ελέγχου της περιοχής. Τέτοιοι μικροί πύργοι κατασκευάζονται από τον Πασά των Ιωαννίνων σε πολλά σημεία της επικράτειάς του, περισσότερο ως θέσεις είσπραξης διοδίων και ελέγχου, παρά ως αμιγή οχυρωματικά έργα. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι πύργοι στην Ποταμιά κοντά στη Γλυκή, στη Σαγιάδα και κοντά στο Μαζαράκι.

Το κάστρο της Κιάφας του Σουλίου είναι θεμελιωμένο στο μέσον περίπου της έκτασης του ομώνυμου λόφου και στο μέσον περίπου της κορυφογραμμής του⁴⁹. Το συγκεκριμένο οχυρό είναι απόλυτα προσαρμοσμένο στο φυσικό έδαφος, αναπτύσσει τον μεγαλύτερο άξονα της ορθογωνικής κάτοψής του επί της κορυφογραμμής και οριοθετείται μεταξύ του γκρεμού και της απότομης πλαγιάς του λόφου πάνω από τον

⁴⁶ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 91· J. P. Bellaire, *Precis des operations générales de la division française du Levant*, Paris 1805, σελ. 129-131.

⁴⁷ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 91· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. 2, ό. π., σελ. 311-315

⁴⁸ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 91-92

⁴⁹ Γ. Σμύρης, ο.π., σελ. 120

οικισμό. Από τη θέση του υπάρχει άμεση οπτική επαφή ολόκληρου του οροπεδίου του Σουλίου και επιπλέον οπτική επαφή της κοιλάδας του Αχέροντα στα δυτικά, μέχρι την πεδιάδα της Γλυκής. Η επιλογή της θέσης κινείται στα πλαίσια της αντίληψης της εποχής για τις οχυρώσεις, σύμφωνα με την οποία επιλέγεται κατά το δυνατόν το υψηλότερο σημείο της περιοχής με ανοικτό ορίζοντα, κοντά στις φυσικές διαβάσεις. Πρόκειται για ένα ορθογωνικό οχυρό, στο οποίο διακρίνουμε ένα δραστικό μέτωπο προς την πλευρά των διαβάσεων και των οικισμών Β-ΒΔ και ένα δευτερεύον μέτωπο προστατευόμενο μόνον από τον απόκρημνο χαρακτήρα του εδάφους⁵⁰. Η κύρια είσοδος του οχυρού βρίσκεται στο μέσον της μικρής νοτιοδυτικής πλευράς όπου και καταλήγει το μονοπάτι που συνδέει τον οικισμό της Κιάφας. Το δραστικό μέτωπο αναπτύσσεται σχεδόν ευθύγραμμα σε μήκος 150 περίπου μέτρων στα όρια της κορυφογραμμής και έχει στα ψηλότερα σημεία ύψος 11 μ. Αποτελείται από το τείχος του περιβόλου, δύο πολυγωνικούς προμαχώνες και έναν ακόμη ημικυκλικό στο μέσον περίπου του μετώπου. Ο πρώτος πολυγωνικός προμαχώνας καλύπτει τη νοτιοδυτική γωνία και έχει οκταγωνική κάτοψη. Στο σύνολό του είναι επιχωμένος στο εσωτερικό, αφήνοντας ελεύθερο πεδίο μόνον την ανώτερη επιφάνειά του. Το ύψος του φτάνει τα 11 μ. στο ψηλότερο σημείο και φέρει στην άνω στάθμη του 5 θέσεις μεγάλων πυροβόλων. Το παραπέτο του οχυρώματος ξεπερνά σε ύψος το 1,5 μ. αφήνοντας μόνο τα ανοίγματα των πυροβόλων. Το παραπέτο αυτό είναι διάτρητο από μία εικοσάδα τυφεκιοθυρίδες, μοιρασμένες στα μεσοδιαστήματα των θέσεων του πυροβολικού. Το όλο σύστημα πυρός καλύπτει με την ίδια ένταση ολόκληρη την περίμετρο του προμαχώνα. Στη συνέχεια, το εξωτερικό τοίχωμα συνεχίζει ευθύγραμμα με ΒΑ κατεύθυνση για 25 μ. περίπου, μέχρι να συναντήσει τον ημικυκλικό μικρότερο ενδιάμεσο προμαχώνα. Το διάστημα αυτό, στο ίδιο ύψος με τους προμαχώνες, φέρει παραπέτο διάτρητο από 17 θέσεις ελαφρών πυροβόλων. Ο ενδιάμεσος κυκλικός προμαχώνας φέρει 4 θέσεις πυροβόλων με μέτωπο την εξωτερική περιφέρεια του ημικυκλίου. Με ελαφρά παραλλαγμένη την αρχική ευθυγραμμία το τείχος συνεχίζει ΒΑ για μία απόσταση 85 μ., με την ίδια λογική του περιδρόμου και του παραπέτου όπου διακρίνονται με ασφάλεια 40 τυφεκιοθυρίδες. Στο μέσον περίπου του μήκους του το παραπέτο διαμορφώνει μικρό περίκλειστο εξώστη που προβάλλει στην όψη σαν καταχύστρα. Ο ΒΑ προμαχώνας εννεαγωνικής

⁵⁰ Γ. Σμύρης, Το δίκτυο, ο. π. , σελ. 120-121

κάτοψης, της ίδιας λογικής και μορφής με τον αντίστοιχο ΝΔ, φέρει πέντε θέσεις πυροβόλων.

Παρόλο που το προαναφερθέν δραστικό μέτωπο έχει οχυρωματική δομή, τα υπόλοιπα μέτωπα διαμορφώνονται απλούστερα με την ύπαρξη μόνον του περιβόλου που περιτρέχει το οχυρό, μέχρι τη συμβολή του με τον προαναφερθέντα προμαχώνα. Η ιδιορρυθμία του οχυρού έγκειται στο γεγονός ότι αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα, με το νοτιοδυτικό μέτωπο διαμορφωμένο σε χαμηλότερη στάθμη από το επίπεδο του υπόλοιπου οχυρού. Ένας ψηλός περίβολος οριοθετεί σε όλο το μήκος της πλευράς αυτής μια εσωτερική αυλή, η είσοδος στην οποία γίνεται από μικρή πύλη στην ΒΔ γωνία του εσωτερικού χώρου⁵¹. Η αυλή αυτή, σε χαμηλότερο επίπεδο, οριοθετείται βορειοδυτικά από 23 καμαροσκέπαστους χώρους παρατακτικά τοποθετημένους, η όψη των οποίων διαμορφώνει εσωτερικό τείχος που οριοθετεί το βορειοανατολικό τμήμα του κάστρου. Οι χώροι αυτοί, κτισμένοι σε εκσκαφή του φυσικού εδάφους, καλύπτονται από ημικυλινδρικές καμάρες που έχουν επιχωθεί στην άνω στάθμη, επεκτείνοντας με αυτό τον τρόπο τον χρήσιμο εσωτερικό χώρο του υπερκείμενου τμήματος του οχυρού. Όλοι οι καλυμμένοι χώροι επικοινωνούν με την προαναφερόμενη χαμηλή αυλή με ανεξάρτητες εισόδους.

Το συγκρότημα των καλυμμένων χώρων και της χαμηλής αυλής προσεγγίζει τη νότια γωνία του κάστρου σε απόσταση 13,5 μ. Το μόνο οχυρωματικό στοιχείο της κάτω αυλής είναι ένα ορθογωνικό πυργοειδές έξαρμα, που σαν μεγάλη αντηρίδα εκτείνεται στο 1/3 του μήκους της, πάνω από το φυσικό γκρεμό. Από τον πύργο αυτό είναι δυνατή η επόπτευση του εξωτερικού χώρου με κατάλληλα διαμορφωμένη κεκλιμένη επιφάνεια. Το υπόλοιπο τμήμα του περιβόλου έχει υψηλά τοιχώματα προς το εσωτερικό. Το υπόλοιπο εξωτερικό τοίχος, προς την πλευρά της εισόδου, ακολουθεί το φυσικό έδαφος τροποποιώντας το τελικό του ύψος και διαμορφώνεται από ψηλό τοίχωμα χωρίς εσωτερικό περίδρομο, διάτρητο από μία δεκάδα τυφεκιοθυρίδες με πύκνωση στον τομέα της εισόδου. Το εσωτερικό του οχυρού, εκτός της προαναφερόμενης κάτω αυλής, είναι διαμορφωμένο σε τριμερή βάση. Παρότι ο περίδρομος του δραστικού μετώπου είναι ελαφρώς ψηλότερα από το υπόλοιπο οχυρό, διακρίνονται τρεις οριοθετημένοι εσωτερικοί υπαίθριοι χώροι. Ο

⁵¹ Γ. Σμύρης, Το δίκτυο, ο. π. , σελ. 121-122

διαχωρισμός των χώρων αυτών γίνεται με εγκάρσια τοιχώματα, κάθετα σχεδόν στις μεγάλες πλευρές του οχυρού. Ο πρώτος χώρος περιλαμβάνει τον τομέα της εισόδου, ο δεύτερος το κεντρικό τμήμα και ο τρίτος τον τομέα του βόρειου προμαχώνα. Τα τοιχώματα που διαχωρίζουν τους τομείς φαίνεται ότι ανήκουν σε κτίσματα που υπήρχαν στο οχυρό, προσδίδοντας μία σχετική αυτονομία σε κάθε τομέα⁵². Αυτό αποδεικνύεται και από την ύπαρξη τυφεκιοθυρίδων με δραστικό μέτωπο από τον κεντρικό χώρο προς τους πλευρικούς. Φαίνεται λοιπόν ότι το μνημονευόμενο σεράι κάλυπτε τον κεντρικό χώρο και περιελάμβανε και αυτό αυτόνομα στοιχειώδη αμυντικά δεδομένα. Ερείπια εσωτερικών κτισμάτων διασώζονται μόνο στον τομέα της πύλης και σε εκείνον του βόρειου προμαχώνα. Στην περιοχή της εισόδου, ακριβώς απέναντι από το θολωτό της πύλης, υπάρχουν τα ερείπια δύο συνεχόμενων ορθογωνικών χώρων, σχεδόν ανεξάρτητων από τα εξωτερικά τείχη με ανοίγματα και μορφή κατοικιών. Στον τρίτο τομέα και σε επαφή με το εξωτερικό τείχος σε όλο σχεδόν το μήκος της ΒΔ εσωτερικής όψης, διασώζονται ερείπια μικρών χώρων καθώς και ίχνη δευτερεύουσας πύλης στο εξωτερικό τοίχωμα. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο διαχωριστικός τοίχος που οριοθετεί νοτιοδυτικά το άνω επίπεδο του οχυρού σε όλο το μήκος του, φαίνεται ότι είχε και αυτός με τη σειρά του αμυντικά δεδομένα. Στο σύνολό του το οχυρό του Σουλίου έχει κατασκευασθεί με την κρατούσα για την εποχή τοπική άποψη. Πρόκειται δηλαδή για αποσπασμένο οχυρό σχεδιασμένο με στόχο την επιβολή δια του όγκου του. Διακρίνουμε μόνον ένα δραστικό μέτωπο προς την πλευρά των οικισμών, βασισμένο κυρίως στην ισχύ των μικρών περιβόλων. Παράλληλα παρουσιάζει σχετική αυτονομία και φαίνεται ότι σχεδιάστηκε σε συνδυασμό με την ύπαρξη των άλλων οχυρών στον ίδιο λόφο και στην ίδια κορυφογραμμή. Δεν δικαιολογείται διαφορετικά η απουσία προμαχώνων στις τέσσερις γωνίες του οχυρού, οι οποίοι συναντώνται σε αυτή τη θέση σε όλα τα οχυρά της περιόδου. Η πλαγιοβολή των νεκρών πλευρών φαίνεται ότι επιτυγχανόταν από τα παραπλήσια μικρά οχυρά. Ο σκοπός για τον οποίο δημιουργήθηκε το κάστρο, που δεν είναι άλλος από την πλήρη υποταγή του Σουλίου αλλά και τη δημιουργία ενός καταφυγίου, όπως διαπιστώνεται και από τα τελευταία γεγονότα του 1820, βρήκε έκφραση μέσω ενός εντυπωσιακού οχυρού αλλά και ενός συστήματος μικρότερων που παρείχαν μια δυνατότητα μακράς άμυνας.

⁵² Γ. Σμύρης, Το δίκτυο, ο. π. , σελ. 122-123

Το πέρασμα του Ελευθεροχωρίου αποτελούσε την κυριότερη οδική αρτηρία μεταξύ της Ηπειρωτικής ενδοχώρας και των παραλίων του Ιονίου, στις παρυφές της Πάργας. Η δίοδος αυτή περνούσε από την Παραμυθιά και, μέσω της κοιλάδας του Φαναρίου, κατέληγε στα γνωστά λιμάνια μεταξύ Πάργας και Πρέβεζας. Παράλληλα, το Ελευθεροχώρι αποτελούσε το όριο μεταξύ των εδαφών του Πασά των Ιωαννίνων και εκείνων των ημιανεξάρτητων μπέηδων της Παραμυθιάς και Μαργαριτίου. Την περίοδο, επίσης, που διεξάγονταν οι αγώνες κατά του Σουλίου, οι μπέηδες της Παραμυθιάς μαζί με εκείνους από το Μαργαρίτι, την Κονίσπολη και το Δέλβινο είχαν συνάψει κατά τους πρώτους μήνες του 1801 συμφωνία με τους Σουλιώτες, για κοινό μέτωπο κατά του Πασά των Ιωαννίνων. Η συμφωνία αυτή ανάγκασε τον Αλή να προχωρήσει σε μια σειρά επιχειρήσεων ώστε να διασπάσει τη συμφωνία και, παράλληλα, να δημιουργήσει σοβαρές προϋποθέσεις για την οριστική καθυπόταξη των τοπικών ηγεμόνων.

Στο πέρασμα του Ελευθεροχωρίου δημιουργήθηκαν από τον Αλή πασά τελωνείο και λαζαρέτο για την αντιμετώπιση της πανώλης στα εδάφη του Πασαλικίου⁵³. Ο Leake στα 1809 αναφέρει ότι στο πέρασμα μεταξύ των βουνών Λαμπανίτσα και Κουρίλα, στην πορεία του από Παραμυθιά προς Ιωάννινα, συνάντησε το εγκαταλειμμένο χωριό Ελευθεροχώρι όπου υπήρχαν δύο κούλιες (οχυρωμένες κατοικίες), ένα τριγωνικό κάστρο και ένα τελωνείο⁵⁴. Από το σημείο αυτό και μετά, συνάντησε μόνο κατεστραμμένα χωριά και παρατηρεί ότι αυτά καταστράφηκαν την περίοδο των αγώνων κατά του Σουλίου. Άλλωστε, το οχυρό του Ελευθεροχωρίου εγκαταλείφθηκε μετά την άλωση του Σουλίου και την καθυπόταξη των μπέηδων της Παραμυθιάς στα 1807, ή τουλάχιστον θα πρέπει να μειώθηκε η αμυντική του ικανότητα. Οι δραστηριότητες του Πασά των Ιωαννίνων μεταφέρθηκαν στην Παραμυθιά, όπου μετέτρεψε σε κάστρο τις κατοικίες των μπέηδων της οικογένειας των Πρόνιο στον λόφο του Γαλατά, απέναντι από το μεσαιωνικό κάστρο του Αγίου Δονάτου. Έτσι το πέρασμα του Ελευθεροχωρίου διαμορφώνεται ανάμεσα από δύο οξυκόρυφα εξάρματα και ο δρόμος περιορίζεται από μικρό λόφο στο κέντρο της χαράδρας, όπου σήμερα εντοπίζονται τα ερείπια του τελωνείου και του λαζαρέτου.

⁵³ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 130· Γ. Παπαγεωργίου, «*Η επιδημία της πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1813)*», *Ηπειρωτικά Χρονικά* τ. 28 (Ιωάννινα 1986), σελ. 71-102.

⁵⁴ Leake, *Travels*, ό. π., τ. Δ', σελ. 76-77.

Από τα ηπειρωτικά υψίπεδα το έδαφος κατέρχεται απότομα προς την κοιλάδα της Παραμυθιάς και από το κάστρο που βρίσκεται στο δυτικό έξαρμα δίνεται η δυνατότητα οπτικής παρατήρησης προς τα βουνά στην περιφέρεια των Ιωαννίνων μέχρι τις παρυφές της Πάργας⁵⁵.

Το κάστρο του Ελευθεροχωρίου αναφέρεται και σε έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά. Ένα από αυτά, επιστολή του Κασίμ Πρόνιου προς τον «μουχουρτάραγα», τον Άγο Μουχουρντάρη φανερώνει ότι ο Άγος διατηρεί προσωπική σχέση με τους Προνιάτες, για την οποία είχε πλήρη γνώση ο Αλή πασάς και έδινε τη συγκατάθεσή του⁵⁶. Πληροφορούμαστε για τη διαμεσολάβηση του Άγου στον Αλή πασά για την ολοκλήρωση της υπό διαπραγμάτευσης συμφωνίας και την οριστική συμφιλίωση των δύο μερών. Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά σε μία φάση των σχέσεων των Προνιάτων με τον Αλή πασά, όπου έχει επέλθει συμφωνία σχετικά με την εδαφική περιοχή που θα απομείνει να ελέγχουν οι Προνιάτες. Αν και οι τελευταίοι επιμένουν να διατηρήσουν τα σύνορά τους («χουντούτια»), μπορεί να θεωρηθεί ότι οι Προνιάτες είχαν ήδη αποδεχτεί να εγκατασταθούν οι φρουρές του Αλή πασά στο κάστρο της Παραμυθιάς, στο Λευτεροχώρι και στο Πετούσι.

Παρά την εντυπωσιακή του εξωτερική εμφάνιση, το κάστρο ακολουθεί τα προσφιλή οχυρωματικά πρότυπα της εποχής αυτής, που παραπέμπουν περισσότερο σε οχυρωμένη κατοικία παρά σε συγκροτημένο οχυρό. Ένας ψηλός περίβολος περιλαμβάνει στο εσωτερικό του μερικά κτίρια, τη δεξαμενή και τις αποθήκες. Δεν έχει ιδιαίτερα αμυντικά χαρακτηριστικά, όπως προμαχώνες, αλλά με την εξωτερική περιβάλλουσα παρέχεται η δυνατότητα ελέγχου του εξωτερικού χώρου. Επιπλέον, δεν υπάρχουν εμφανή δεδομένα πυροβολικού και το οχυρό αποπνέει την αίσθηση προχειρότητας και ευτελούς κατασκευής, όπως εξάλλου όλα τα πρώιμα οχυρά που κατασκευάστηκαν από τον Πασά των Ιωαννίνων. Το μόνο σημαντικό οχυρωματικό έργο μπορεί να θεωρηθεί ένας μισοερειπωμένος κυκλικός προμαχώνας στο νότιο τμήμα του οχυρού, όπου το οπτικό πεδίο έχει τη μεγαλύτερη γωνία.

Μετά την πτώση του Ναπολέοντα, κατά το έτος 1815, ο Πασάς των Ιωαννίνων στράφηκε οριστικά προς την κατάκτηση της Πάργας, της μόνης εναπομείνας

⁵⁵ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό.π., σελ. 131-132· Pouqueville, *Voyage*, τ. 2, σελ. 130.

⁵⁶ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Ε', σελ. 76-77, αριθμ. εγγρ. 1499 ([Παραμυθιά], 27 Απριλίου 1804).

καταρχήν πρώην βενετικής και στη συνέχεια γαλλικής βάσης στα ηπειρωτικά παράλια. Την εποχή αυτή, εκτός από την Κέρκυρα που παρέμεινε υπό γαλλική κυριαρχία, όλες οι υπόλοιπες βάσεις στην Ηπειρωτική ακτή, Βουθρωτό, Πρέβεζα και Βόνιτσα, είχαν ήδη προσαρτηθεί στο Πασαλίκι των Ιωαννίνων (1798)⁵⁷. Η πόλη της Πάργας καταλήφθηκε με τη μέθοδο της σκληρής και μεθοδικής πολιορκίας. Αυτή την περίοδο δόθηκε από τον Αλή διαταγή για οργάνωση πολιορκίας με την κατασκευή μερικών οχυρωματικών έργων στην περίμετρο της πόλης. Από τα οχυρά αυτά δεν έχει διασωθεί κανένα άλλο, εκτός από το κάστρο της Ανθούσας, που αναφέρεται επίσης και ως κάστρο της Αγιάς. Για την κατασκευή του επιλέχθηκε ένας λόφος νότια του χωριού Ανθούσα, μεταξύ της Αγιάς και της Πάργας, που είναι και ο μοναδικός μεταξύ της θάλασσας και των θεσπρωτικών βουνών που περικλείουν την περιοχή στα βόρεια και βορειοδυτικά. Το υψόμετρό του (938 μ.), οι απότομες πλαγιές του και η μοναδική πρόσβασή του από τη βόρεια πλευρά, αποτελούν τα βασικά πλεονεκτήματα για την επιλογή αυτής της θέσης.

Τον κύριο πυρήνα άμυνας του οχυρού, αποτελεί ένας ισχυρός υψηλός πύργος ορθογωνικής κάτοψης, με μεγάλο σχετικά ύψος. Αυτός ο πύργος, αντικαθιστά, στην περίπτωση του κάστρου της Ανθούσας, τον γνωστό προμαχώνα. Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του οχυρού, στο πιο απότομο σημείο του βράχου και έχει πλατύ μέτωπο προς το φρούριο της Πάργας. Εξάλλου, το ύψος του βοηθά την οπτική επαφή με τη γύρω περιοχή. Ο πύργος, εξωτερικών διαστάσεων 15 x 25 μ., φθάνει σε ύψος 15 μ., ενώ όλο το υπόλοιπο οχυρό έχει μικρότερο ύψος, 7 έως 10 μ. και αποτελείται από ισχυρό περίβολο βόρεια, νοτιοανατολικά και νότια. Στη δυτική του πλευρά του, όπου βρίσκεται και η είσοδος, αναπτύσσεται ένα σχετικά ισχυρό μέτωπο, με διπλό τοίχο περίφραξης, εσωτερικό και εξωτερικό, με δύο χαμηλούς ισχυρούς γωνιακούς πύργους βόρεια και νότια. Ανάμεσα στους δύο τοίχους αναπτύσσονται θολωτοί βοηθητικοί χώροι, που καταλαμβάνουν και το εσωτερικό των δύο μικρών γωνιακών πύργων.

Το οχυρό αυτό έχει δεχθεί μεταγενέστερες επισκευές όπως αποδεικνύεται από την τροποποίηση του παραπέτου, τα λείψανα μεταγενέστερου εσωτερικού κτιρίου

⁵⁷ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 178-180.

στην κάτω αυλή και τη διάνοιξη ανοιγμάτων στην εξωτερική επιφάνεια^{56,58}. Θα πρέπει να ανήκει στην κατηγορία των οχυρών με χαρακτήρα όχι μόνο αμυντικό, αλλά και για οχυρό που είχε επιθετικούς στόχους, χαρακτήρας που διαμορφώνεται στα αποσπασμένα οχυρά της εποχής εκείνης. Δεν υπάρχει καμία αναφορά ούτε άλλα στοιχεία σχετικά με τη δημιουργία αλυσίδας οχυρών, που το ένα θα υπερασπιζόταν το άλλο, όπως συνήθως γινόταν με τα αποσπασμένα οχυρά, ούτε ενδείξεις που θα αποτελούσαν τεκμήρια αυτονομίας του οχυρού. Φαίνεται ότι το κάστρο της Ανθούσας ανήκει στην κατηγορία των μικρών οχυρών που κατασκεύασε ο Αλή πασάς κατά τη διάρκεια επιθετικών δραστηριοτήτων για κατάληψη περιοχών που δεν ανήκαν στο Πασαλίκι. Τέτοια κατασκευάστηκαν τόσο για την κατάκτηση του Σουλίου και της Λευκάδας, όσο και για την καταστολή των ενεργειών των μπέηδων της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου. Η χρήση τους ήταν περιορισμένη και διαρκούσε έως την επίτευξη του σκοπού δημιουργίας τους. Την αμυντική δραστηριότητα του Αλή πασά στην περιοχή αυτή φαίνεται ότι ανέλαβε αργότερα η Πάργας, όπου επιχειρήθηκε η δημιουργία μεγαλύτερων και ισχυρότερων οχυρών.

Ο Ιταλός Don Santo di Monteleone αναφέρεται ως μηχανικός του κάστρου της Ανθούσας. Καταγόταν από τη Γένοβα ή το Παλέρμο της Ιταλίας⁵⁹. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το κάστρο κατασκευάστηκε το 1814, την περίοδο των επιχειρήσεων κατά της Πάργας, μετά την κατάληψη των χωριών Αγιάς και Ανθούσας, ενώ το 1816 κινδύνευσε να καταρρεύσει⁶⁰, οπότε θα πρέπει να πραγματοποιήθηκαν επισκευές και τροποποιήσεις. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αποτελεί ο ισχυρός πύργος προμαχώνας ως μοναδικό δραστικό στοιχείο για τις επιχειρήσεις. Άλλωστε, το οχυρό αυτό σχεδιάστηκε εξ αρχής για την τοποθέτηση ισχυρών πυροβόλων. Η συγκέντρωση του ισχυρού πυρός σε ένα και μοναδικό σημείο του οχυρού, επιβεβαιώνει ότι από την περίοδο αυτή το πυροβολικό αποτελεί τη βάση των πολεμικών επιχειρήσεων. Για τον λόγο αυτό οι κανονιοθυρίδες σχεδιάστηκαν προς το εσωτερικό του πύργου, ώστε να είναι περισσότερο προστατευμένες. Τα παραπέτα στη θέση των πυροβόλων είναι αρκετά ψηλά, δημιουργώντας έτσι ασφάλεια για τους χειριστές. Τα δεδομένα αυτά

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 184-186.

⁵⁹ I. Manzour Efenti, *Memoires sur la Grece et l' Albanie pendant le gouvernement d' Ali-pacha*, ό. π., σελ. 91, 352, 355.

⁶⁰ Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία*, τ. 2, σελ. 388.

ήταν ήδη γνωστά κυρίως στη Γαλλία, όπου η βάση της χάραξης των οχυρών ήταν η χρήση του πυροβόλου.

Στο οχυρό της Ανθούσας διακρίνουμε δύο κυρίως δραστικά μέτωπα. Το κυρίως μέτωπο που περιλαμβάνει μόνο θέσεις πυροβολικού, έχει κατασκευασθεί στην περίπτωση αυτή με τετραγωνικό πύργο και προορίζεται αποκλειστικά για επιθετική, δια κανονιοβολισμού, δραστηριότητα. Το δεύτερο μέτωπο, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πλάτη του οχυρού, περιλαμβάνει μόνο θέσεις πεζικού και στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιούνταν μόνο για επικουρικές δραστηριότητες. Μεταξύ των δύο μετώπων βρίσκονται οι χώροι παραμονής, ενώ οι άλλες πλευρές του οχυρού δεν σχετίζονται καθόλου με αμυντικές δραστηριότητες, παρά μόνο με τις ελάχιστες που απαιτούνται για στοιχειώδη άμυνα (καταχύστρες, αραιά τοποθετημένες τυφεκιοθυρίδες κτλ.). Παρόλο που αυτή την περίοδο η επικρατούσα άποψη για τον σχεδιασμό των οχυρωματικών έργων ήταν η δημιουργία αποσπασμένων οχυρών για την άμυνα του κυρίως αμυνόμενου χώρου, το κάστρο της Ανθούσας δεν φαίνεται να λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο, παρότι χαράχθηκε με βάση τη δημιουργία μετώπων. Επιπλέον δεν θα πρέπει να λειτούργησε ούτε ως συνοδευτικό φρούριο της Πάργας, σε περίπτωση που αυτή καταλαμβάνόταν από τον Αλή πασά. Η χρήση του πύργου ως προμαχώνα ή καλύτερα ως επιπρομαχώνα αυξάνει ριζικά την άμυνα και του δεύτερου, δυτικού μετώπου, παρόλο που από τον προμαχώνα αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί ικανοποιητική οπτική επαφή με τα χαμηλότερα σημεία εμπρός από την πύλη. Το φρούριο στερείται εντελώς δευτερευόντων αμυντικών στοιχείων προς την πλευρά της πρόσβασης, ενώ το ίδιο μέτωπο χτίσθηκε αρκετά χαμηλό και προσεγγίσιμο. Ο αριθμός των τυφεκιοθυρίδων στο μέτωπο «της πλάτης» είναι περιορισμένος. Η απουσία της πλαγιοφύλαξης στις πλευρές, εκτός από εκείνη της πύλης, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το οχυρό σχεδιάστηκε μόνο για επιθετικές και όχι, κατ' ανάγκη, για αμυντικές δραστηριότητες.

Όπως διαπιστώθηκε και σε άλλες περιπτώσεις, θα πρέπει να δεχθούμε την άποψη, ότι δημιουργήθηκε συγκεκριμένος τύπος οχυρού προσαρμοσμένος, ώστε να εξυπηρετεί την επιθετική δραστηριότητα, όταν οι κατακτητικές δραστηριότητες του Αλή πασά το επέβαλλαν. Αυτός περιλαμβάνει ισχυρές μονάδες πυροβολικού στο υψηλότερο κυρίως σημείο και δυνατότητα φιλοξενίας μικρού αριθμού στρατιωτών, ώστε η θέση του και μόνο να λειτουργεί ενισχυτικά σε επιθετικές δραστηριότητες που

στηρίζονταν στη δύναμη του πεζικού. Σε σχέση με τη μορφή του, το φρούριο της Ανθούσας παρουσιάζει την πρωτοτυπία της απουσίας κυκλικών προμαχώνων, στοιχείο κοινό σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες οχυρές κατασκευές. Η πρωτοτυπία αυτή θα πρέπει να οφείλεται στη διαφορετική παιδεία του μηχανικού – σχεδιαστή και, κατά δεύτερο λόγο, στη δυσκολία κατασκευής κυκλικών στοιχείων από απότομο βραχώδες έδαφος που περιβάλλει το φρούριο. Παρόλο αυτά, θεωρούμε ότι έγινε προσπάθεια μίμησης οχυρού κατά το προμαχωνικό σύστημα, μολονότι το φρούριο ανήκει στην κατηγορία του πολυγωνικού συστήματος οχύρωσης. Ακόμη, η χρήση του συγκεκριμένου τύπου τυφεκιοθυρίδων και κανονιοθυρίδων είναι μοναδικός και υπάρχει μόνο στο συγκεκριμένο οχυρό⁶¹.

Το κάστρο της Πάργας αποτελούσε ήδη ένα από τα σημαντικότερα οχυρά των παραλίων του Ιονίου και ένα τυπικό βενετικό δημιούργημα⁶⁰. Χτισμένο σε βραχώδες έξαρμα, που εισχωρούσε βαθιά στη θάλασσα, περιτείχιζε παράλληλα ένα μεγάλο τμήμα του οικισμού. Μετά την εξαγορά της πόλης της Πάργας, σύμφωνα με γραπτές πηγές, ο Αλή πασάς άρχισε την κατασκευή μεγαλοπρεπούς σαραγιού και ενίσχυσε τον αμυντικό χαρακτήρα του ήδη υπάρχοντος φρουρίου, προκειμένου να εδραιώσει την εξουσία του στην περιοχή. Παρόλο που οι πηγές δίνουν ελάχιστες πληροφορίες χωρίς λεπτομερή περιγραφή, η σωζόμενη μορφή των συμπληρωματικών οχυρωματικών έργων, καθώς και ορισμένες ανάγλυφες επιτείχιες επιγραφές επιβεβαιώνουν την χρονολόγησή τους αυτή την περίοδο. Δύο είναι τα μεγάλα έργα οχύρωσης της Πάργας που αποδίδονται στον Πασά των Ιωαννίνων. Ένα ογκώδες διάωροφο κτίσμα με δαιδαλώδη κάτοψη στο ψηλότερο σημείο του φρουρίου και ένας οχυρωματικός περίβολος που δημιουργεί ακρόπολη στο εσωτερικό του βενετικού οχυρού. Η εντολή για την ανέγερσή τους δόθηκε στις 2 Μαΐου του 1819, όταν επισκέφθηκε την πόλη της Πάργας ο ίδιος ο Αλή Πασάς. Κατά την προσφιλή του τακτική άρχισε, καταρχάς, την κατασκευή της κατοικίας, ο αμυντικός χαρακτήρας της οποίας ενισχύει και την οχυρωματική ικανότητα του φρουρίου. Αναφέρεται ότι παράλληλα σχεδιάστηκαν και άλλα έργα για να καταστήσουν την Πάργα βασικό λιμάνι του Πασαλικίου, τα οποία ωστόσο δεν είναι ανιχνεύσιμα στην περιοχή. Σε αυτά περιλαμβάνεται η κατασκευή ενός ασφαλούς λιμανιού στην ακτή της Αγίας

⁶¹ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα 2004, σελ. 178- 186. ⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 193-194.

Μαρίνας, με την κατασκευή λιμενοβραχίονα μεταξύ των νησίδων που υπάρχουν εκεί⁶².

Το δαιδαλώδες οικοδόμημα στο εσωτερικό της ακρόπολης παραπέμπει σε συμπληρωματικό έργο, παρά σε κατοικία. Η εσωτερική ακρόπολη παρουσιάζει αυτόνομο οχυρό χαρακτήρα, παραβλέποντας το σχήμα του παλαιότερου βενετικού οχυρού και μόνο ανατολικά, στο πλέον απόκρημνο όριο της παλαιάς οχύρωσης, ταυτίζεται με τον περίβολό της⁶³. Στο σημείο αυτό προστέθηκαν μερικά νέα οικοδομικά στοιχεία που το προσαρμόζουν στο νέο σχέδιο της οχύρωσης. Καταρχάς, στο εσωτερικό των δύο σκελών του τείχους της ακρόπολης, αναπτύσσονται δύο πτέρυγες ημιυπόγειων χώρων οι οποίοι επικοινωνούν με το εσωτερικό του προμαχώνα. Η βόρεια πτέρυγα περιλαμβάνει σειρά επτά μονόχωρων διαμερισμάτων κάθετα τοποθετημένων στο τείχος, που επικοινωνούν προς το εσωτερικό μέσω μιας ενιαίας γραμμικής στοάς η οποία επεκτείνεται και σε ολόκληρο το εσωτερικό των γωνιαζόντων σκελών. Η δυτική πτέρυγα παρουσιάζει περισσότερο σύνθετη διάρθρωση. Εκτός από την εγκάρσια στοά της κύριας πύλης που οδηγεί στο εσωτερικό της ακρόπολης, το υπόλοιπο τμήμα της καταλαμβάνεται από τέσσερα μονόχωρα καμαροσκέπαστα διαμερίσματα με την επιμήκη στοά σύνδεσής τους και δύο μεγάλους ορθογώνιους χώρους που καταλαμβάνουν το κεντρικό και νότιο τμήμα της. Ο μοναδικός πολυγωνικός προμαχώνας στη συμβολή των δύο πτερυγών συμπληρώνει το δραστικό μέτωπο του οχυρού και είναι κατασκευασμένος με τρόπο ώστε το προεξέχον τμήμα του να έχει δεκάπλευρη κάτοψη. Έτσι όπως είναι σχεδιασμένος, παρέχει σχετική ελευθερία μετακίνησης στο εσωτερικό του. Επιπλέον τοποθετείται περίπου στο κέντρο του χώρου, από τον οποίο υπάρχει καλύτερη εποπτεία τόσο της πόλης της Πάργας, της εισόδου στο λιμάνι καθώς και της βόρειας ακτογραμμής όπου παρέχεται η δυνατότητα ελλιμενισμού σκαφών. Από τον ίδιο προμαχώνα παρέχεται επίσης η καλύτερη δυνατή εποπτεία του ανοικτού πελάγους και του εσωτερικού του παλαιού φρουρίου. Οι πτέρυγές του, που περιγράφηκαν παραπάνω, ενισχύουν απλά τις δραστικές του δυνατότητες.

Ο περίβολος, που αναφέρουμε παραπάνω, και οι εσωτερικές κατασκευές που καλούνται σχεδόν αυθαίρετα «σεράι», αποτελούν μέρη μιας ενιαίας σύνθεσης της

⁶² Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, τ. Β', σελ. 207

⁶³ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 194-201.

οποίας τα επί μέρους οικοδομήματα αλληλοσυμπληρώνονται. Από την κεντρική πύλη του οχυρού περιβόλου οδηγούμαστε, χωρίς άλλη ενδιάμεση θύρα, στον εσωτερικό χώρο της ακρόπολης, η οποία περιλαμβάνει ένα έντονα βραχώδες έξαρμα. Στην κορυφή του εξάρματος διαμορφώνεται επίπεδος χώρος (πλατεία) που αποτελεί το κυρίως επίπεδο έδρασης του εσωτερικού κτιρίου. Κατάλληλες συμπληρώσεις του βράχου αυξάνουν το διαμορφωμένο χώρο, προσδίδοντας στο μέσα οικοδόμημα επιβλητικό όγκο. Επίσης, το εσωτερικό συγκρότημα παρουσιάζει εξαιρετική πολυπλοκότητα και ολόκληρη η σύνθεση δίνει την εντύπωση ενός δεύτερου εσωτερικού οχυρού, το οποίο φαίνεται ότι συμπληρωνόταν και από κατοικία, ίχνη της οποίας ανιχνεύονται περιμετρικά της προαναφερόμενης πλατείας.

Αυτό το συγκρότημα συμπληρώνεται με τον αύλειο χώρο, που οριοθετείται από αυτό, από το εξωτερικό δυτικό τείχος του κάστρου και από ψηλό αναλημματικό τοίχο στα ανατολικά. Κάτω από το επίπεδο αυτό διακρίνεται μία μεγάλη δεξαμενή, ενώ στο παραπέτο του εξωτερικού τείχους χαράσσονται πέντε τουλάχιστον κανονιοθυρίδες με δυτική κατεύθυνση. Γύρω από τον αύλειο χώρο διακρίνονται υπολείμματα άλλων κατασκευών που θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι συμπλήρωναν το συγκρότημα με τους απαραίτητους για κατοικία χώρους. Παρόλο που οι πηγές βεβαιώνουν την ύπαρξη του σαραγιού εσωτερικά της ακρόπολης, θεωρούμε βέβαιο ότι η υπάρχουσα σήμερα κατασκευή ανήκει περισσότερο σε οχυρωματικές ενισχύσεις της ακρόπολης παρά σε συγκρότημα κατοικίας, όπως τουλάχιστον αυτή είναι γνωστή από περιγραφές της εποχής. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οχυρωματικών στοιχείων, η καστρόμορφη διάταξη των χώρων, η ισχυρή τοιχοποιία κατασκευής και η γενική τοποθέτηση του κτίσματος σε σχέση με τον περίβολο της ακρόπολης και του κάστρου γενικά, επιβεβαιώνουν το ότι το σωζόμενο σήμερα συγκρότημα ανήκει, μάλλον, στο πλέον οχυρωμένο τμήμα της κατοικίας, κατασκευασμένο εξ αρχής για ενίσχυση της ακρόπολης. Η γενική διάταξη του εσωτερικού κτιρίου και η δημιουργία επιπέδου γραμμής πυρός υπερκείμενου του οχυρού περιβόλου, με πληρέστερο περιμετρικό πεδίο δράσης, όπου αυξάνει την αμυντική αυτονομία της ακρόπολης. Εξάλλου αυτός ήταν ο λόγος που ώθησε τους κατασκευαστές να μην ενισχύσουν αλλά να χρησιμοποιήσουν αυτούσια τα υπάρχοντα δεδομένα του παλαιού κάστρου. Το περιμετρικό τείχος, όσο κι αν ήταν ισχυρό, φαίνεται ότι δεν ανταποκρινόταν στις

κατακτητικές ανάγκες του Πασά των Ιωαννίνων, ιδιαίτερα εφόσον επρόκειτο για οχυρό μέσα σε κατοικημένη περιοχή.

Παρατηρούμε, λοιπόν ότι κατασκευάζονται μία σειρά εσωτερικών ακροπόλεων, όπως και στα Ιωάννινα, στο Τεπελένι, στο Αργυρόκαστρο, στην Πρέβεζα και, ίσως, και στην Άρτα, που υπαγορεύονται, κυρίως, από τα ευρωπαϊκά αμυντικά δεδομένα και την απλή περί άμυνας, άρα και οριστικής κατάκτησης αντίληψης του Αλή πασά. Την άποψη αυτή ενισχύει και η ύπαρξη μιας γραμμής πυρός στην οροφή των υπολειμμάτων του σαραγιού στο κάστρο της Πάργας. Παρόλο που ο τρόπος ανάβασης είναι νεότερος και οδηγεί σήμερα σε ερειπωμένο λουτρό, (που στερείται παντελώς υδραυλικών στοιχείων), υπάρχουν στο επίπεδο αυτό θέσεις πυροβόλων, ιδιαίτερα στην οροφή της πυργοειδούς αντηρίδας, όπου χαράσσεται θέση μεγάλου διαμετρήματος ολμοβόλου (mortaiο) με δυνατότητα περιστροφής προς όλες τις κατευθύνσεις του οχυρού. Υπήρχαν πολλαπλές θέσεις πυργίσκων και θέσεων τουφεκίων, προσδίδοντας στο οχυρό την αίσθηση μεγαλοπρέπειας και επιβολής, ιδιαίτερα απαραίτητης για τις κυριαρχικές τάσεις του Πασά των Ιωαννίνων.

Η κατάκτηση της Πάργας αποτελούσε ισχυρότατη για την εποχή θέση. Ιδιαίτερα για το γιαννιώτικο Πασαλίκι, αποτελούσε την πρωταρχική πολιτική επιδίωξη από τα πρώτα χρόνια ανόδου του Αλή πασά στη διοίκησή του. Αυτό, σε συνδυασμό με την καθυστέρηση με την οποία αυτή περιλήφθηκε στις κτήσεις του, οδηγεί στην υπόθεση ότι το κάστρο της Πάργας προοριζόταν να αποτελέσει ένα ισχυρό προγεφύρωμα προς τα νησιά του Ιονίου, που αποτελούσε πολιτική επιδίωξη όχι μόνο του Πασαλικίου αλλά και γενικά όλης της Οθωμανικής διοίκησης⁶⁴. Ο Αλή πασάς δημιούργησε ένα ισχυρό οχυρωματικό έργο στην περιοχή, λόγω της μεγάλης ενδοχώρας της Πάργας και της κοιλάδας του Φαναρίου που παρέμεινε σχεδόν εχθρική προς το Πασαλίκι με την ιδιόρρυθμη διοικητική αυτονομία των μπέηδων της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου και τη γειτνίαση της πόλης με την περιοχή του Σουλίου, της οποίας αποτελούσε πάντοτε επίνειο. Οι ίδιοι λόγοι ανάγκασαν τον Αλή να προσδώσει σ' αυτό το οχυρό μεγαλύτερη αυτονομία με τη δημιουργία δραστικών μετώπων προς όλες τις κατευθύνσεις, αδιαφορώντας για την γειτνίασή του με περιοχές φίλιες ή προστατευόμενες από άλλο οχυρό, όπως αυτό της Ανθούσας. Κάθε τμήμα του

⁶⁴ Γ. Σιορόκας, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων*, ό. π., σελ. 294-304.

οικισμού είναι ορατό και ελεγχόμενο από την εσωτερική ακρόπολη, έλεγχος που δεν εξασφαλιζόταν με τα υφιστάμενα αμυντικά δεδομένα του παλαιού φρουρίου. Οι κάτοικοι της Πάργας αντιστάθηκαν, για χρόνια, στις επιθέσεις του Πασά, βασιζόμενοι όχι μόνο στην αμυντική δυνατότητα του οχυρού αλλά αμυνόμενοι και στον ανοιχτό χώρο. Η εμπειρία αυτή των κατασκευαστών θα πρέπει να λήφθηκε σοβαρά υπόψη κατά τον σχεδιασμό του οχυρού⁶⁵.

Όμως οι πολιτικές εξελίξεις δεν επέτρεψαν στον Πασά των Ιωαννίνων να αξιοποιήσει τα δεδομένα του νέου φρουρίου. Όταν αυτό ολοκληρώθηκε ή λίγο απείχε από το να ολοκληρωθεί, ο ίδιος βρισκόταν πολιορκημένος από τα σουλτανικά στρατεύματα στα Ιωάννινα. Η άμυνα της Πάργας ανατέθηκε στον εγγονό του Αλή πασά, τον Μεχμέτ Βελή Ζαδέ, γιο του Βελή πασά, ο οποίος εγκατέστησε φρουρά 250 Αλβανών στρατιωτών. Ο νέος όμως διοικητής παραδόθηκε στον αντιναύαρχο Αλή μπέη, στις 18 Αυγούστου 1820 (πέντε μήνες μετά την ολοκλήρωση του οχυρού), ο οποίος είχε αναλάβει την εκκαθάριση των παράκτιων οχυρών του γιαννιώτικου Πασαλικίου. Βέβαια, οι λόγοι παράδοσης του κάστρου της Πάργας δεν σχετίζονται με την πραγματική αμυντική του δυνατότητα και θα πρέπει, ίσως, να αναζητηθούν στη σφαίρα των πολιτικών δεδομένων της περιόδου⁶⁶.

Εν συνεχεία, το κάστρο του Μαργαριτίου, παρόλο που δεν ανήκει στα οχυρά που κατασκευάστηκαν από τον Πασά των Ιωαννίνων, χρησιμοποιήθηκε από εκείνον την περίοδο που σχεδιαζόταν η κατάληψη της Πάργας και αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα οχυρά της περιοχής, που εντάχθηκε στο οχυρωματικό δίκτυο του Πασαλικίου⁶⁷. Το ιδιόρρυθμο καθεστώς που είχε η περιοχή αυτή με τη σχετική αυτονομία των μπέηδων, βρίσκει έκφραση στη δημιουργία μικρών αυτόνομων οχυρών, κοντά συνήθως σε μικρούς οικισμούς. Η καθυπόταξη των ανεξάρτητων αυτών μπέηδων αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους της ανάπτυξης του Πασαλικίου των Ιωαννίνων. Οι πολιτικές κινήσεις και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή συνδυάστηκαν με άλλους έμμεσους στόχους όπως η κατάληψη των πρώην βενετικών κτήσεων, η κατάληψη του Σουλίου και η επέκταση των ορίων σε βάρος των γειτονικών πασαλικίων. Στα νοτιοανατολικά όρια της κοινότητας του

⁶⁵ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο, ο. π.*, σελ. 200-201

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 200.

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 186-188.

Μαργαριτίου, σε μικρής έκτασης λόφο, υπάρχει μικρό ανεξάρτητο οχυρό, το οποίο ανήκει στη δεύτερη από τις προαναφερόμενες κατηγορίες. Ο λόφος έχει υψόμετρο 60 μ. και αποτελεί ένα απομονωμένο φυσικό έξαρμα, ορατό σε μεγάλη έκταση από την περιβάλλουσα πεδιάδα, που αποτελεί τμήμα της πεδιάδας του Φαναρίου⁶⁸. Το Μαργαρίτι αποτελεί και σήμερα κοινότητα στη νότια πλευρά των βουνών της Παραμυθιάς, στο μέσον περίπου του δυτικού σκέλους της πεδιάδας του Φαναρίου. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αποτέλεσε σημαντικό οικονομικό και διοικητικό κέντρο για τους μουσουλμάνους κατοίκους της Θεσπρωτίας. Οι συνεχείς διενέξεις των Οθωμανών με τα βενετοκρατούμενα παράλια του Ιονίου είχαν ως επίκεντρο την περιοχή αυτή.

Το κάστρο του Μαργαριτίου αναφέρεται ότι κατασκευάστηκε από τους Τούρκους στα 1549, στο πλαίσιο της ισχυροποίησης των κατακτημένων εδαφών έναντι των βενετικών βάσεων στα Ιόνια παράλια⁶⁹. Το κάστρο του Μαργαριτίου θα πρέπει να ανακατασκευάστηκε, ριζικά, στο δεύτερο μισό του 17^{ου} ή στις αρχές 18^{ου} αιώνα. Το οχυρό, έχοντας αρχικά την πύλη στα ανατολικά, μετατράπηκε με την τοποθέτηση της πύλης στα δυτικά, αξιοποιώντας κυρίως τα χαρακτηριστικά της τοπικής αντίληψης. Η ύπαρξη σκάλας στην είσοδο προκύπτει κυρίως από την εμμονή να κατασκευαστεί το οχυρό σε δύσβατο λόφο και όχι από τη χρήση των κανόνων της ορθολογικής εφαρμογής των αμυντικών μεθόδων που θα επέβαλλαν την εύκολη μετακίνηση βαριών φορτίων, όπως είναι τα πυροβόλα. Ένα άλλο μεσαιωνικό κατάλοιπο, εκείνο της καταχύστρας, τοποθετημένης σε μη προσβάσιμο εξωτερικά σημείο, στη νότια πλευρά κοντά στη ΝΑ γωνία, διατηρεί μόνο την ανάμνηση της πιθανής παλαιότερης ύπαρξης εισόδου κοντά στο σημείο αυτό⁷⁰. Ο ρόλος της στο συγκεκριμένο οχυρό δεν είναι άλλος από τον διακοσμητικό χαρακτήρα ενός απλού αγωγού απομάκρυνσης λυμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι το οχυρό αυτό είναι κατασκευασμένο με ισχυρή λιθοδομή από αδρολαξευμένους λίθους και άφθονο κονίαμα. Δύο διαζώματα από ορθογωνισμένους λίθους ισομοιράζουν τις κεκλιμένες εξωτερικές επιφάνειες. Στη βάση του βόρειου τοίχου εξωτερικά, ένα τμήμα της τοιχοποιίας είναι

⁶⁸ Βλ. για την κοιλάδα του Φαναρίου Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, ό. π. τ. Α', σελ. 26, 72.

⁶⁹ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 188-193· L. Salvator, *Parga*, Prag 1907, σελ. 225· Γ. Πλουμίδης, *Πάργα-Το κάστρο και λιμάνι των Βενετών*, ο. π., σελ. 405.

⁷⁰ Βλ. Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 192-193 και S. Toy, *Castles. Their construction and History*, N. York 1985, σελ. 110-115.

κατασκευασμένο με ακανόνιστους μεγάλους λίθους χωρίς κονίαμα και ανήκει σε παλαιότερη κατασκευαστική φάση. Είναι ελάχιστα τα νεωτερικά στοιχεία που αφορούν κυρίως μικρές συμπληρώσεις των απολήξεων των λιθοδομών, εντοπίζονται κυρίως από την ισόδομη κατασκευή τους⁷¹.

Όσον αφορά τις οχυρωματικές κατοικίες, η Κούλια της Παραμυθιάς αποτελεί ένα από τα καλύτερα σωζόμενα δείγματα οχυρωματικής κατοικίας στη βορειοδυτική Ελλάδα και είναι το μοναδικό στη Θεσπρωτία. Βρίσκεται στους πρόποδες του κάστρου του Αγίου Δονάτου, στα βορειοδυτικά της πόλης της Παραμυθιάς στη συνοικία Προνιατικά και είναι γνωστή ως Κούλια των Μπονολάτων⁷². Η Κούλια είναι ένας πύργος-οχυρωματική κατοικία, απ' όπου μπορούσε ο εκάστοτε ιδιοκτήτης της να ελέγχει ολόκληρο τον κάμπο της Παραμυθιάς και την γύρω περιοχή.

Χρονολογείται στο β' μισό του 18^{ου} με αρχές 19^{ου} αιώνα και ανήκει στον τύπο της οχυρής πυργόσχημης κατοικίας⁷³. Συνδέεται, μορφολογικά και αρχιτεκτονικά, με οχυρές κατοικίες που συναντάμε στην Ήπειρο και στην Αλβανία κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται για μία πυργόσχημη κατασκευή, πενταόροφη, που έχει τετράγωνη κάτοψη και το ύψος της φθάνει τα 26 μέτρα. Στεγάζεται με θόλο και καλύπτεται με τετράρριχτη στέγη. Οι τοιχοποιίες της είναι δομημένες με ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους και πωρόλιθους σε οριζόντια διάταξη, οι οποίοι είναι συνδεδεμένοι με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι εσωτερικά είναι επιχρισμένοι και ίχνη χρώματος υποδηλώνουν ενδεχόμενο γραπτού διακόσμου, όπου η επικοινωνία των ορόφων γίνεται με ξύλινες κλίμακες. Το ισόγειο στεγάζεται με θόλο, ενώ οι υπόλοιποι όροφοι διαχωρίζονται με ξύλινα πατώματα. Επίσης, στο εσωτερικό του δεύτερου και του τρίτου ορόφου υπάρχουν εστίες (τζάκια), με οξυκόρυφες απολήξεις.

Τα ανοίγματα περιορίζονται, στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο, σε τυφειοθυρίδες, ενώ στους τρεις επάνω ορόφους υπάρχουν παράθυρα ορθογώνιου σχήματος, διαφόρων διαστάσεων. Στον τέταρτο όροφο και στις τέσσερις πλευρές του

⁷¹ Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο*, ό. π., σελ. 192-193.

⁷² Οι Μπονολάτες ή αλλιώς Μπολατάτες ήταν κάποιο γένος Τσαμηδων, βλ. αναλυτικά *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σελ. 642-643, αριθμ. εγγρ. 1419, ([π. Τσαμουριάς], αχρονολόγητο).

⁷³ Σωτήριος Χαραλάμπους, *Κούλια Παραμυθιάς, Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, σελ. 182.

υπάρχουν καταχύστρες, τοποθετημένες στον άξονα των ανοιγμάτων, που ενισχύουν τον αμυντικό χαρακτήρα του μνημείου. Ακόμη δύο καπνοδόχοι εξέχουν από την στέγη και η κύρια είσοδος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του δεύτερου ορόφου. Παλιότερα, η πρόσβαση στο μνημείο γινόταν με ξύλινη ανασυρόμενη σκάλα. Τέλος, μία δεύτερη είσοδος στο ισόγειο οδηγεί στον αύλειο χώρο του πύργου. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά πέτρες.

Ο Ροβέρτος Γουόλς (1772-1852), αναφέροντας τις εντυπώσεις του από την περιήγησή του, σ' αυτή την περιοχή, χαρακτηρίζει την Κούλια της Παραμυθιάς ως ιστορικό απομεινάρι μιας κατάστασης ανασφάλειας⁷⁴. Η Κούλια μοιάζει πάρα πολύ με οχυροβίγλα, όπου ο αέρας και το φως εισέρχονται από σχισμές στον τοίχο, που μοιάζουν με πολεμίστρες. Παράλληλα, η Κούλια, χτισμένη στο πιο ψηλό σημείο της πόλης, ανάμεσα από τα δύο της κάστρα, του Αϊ-Δονάτου και του Γαλατά, είναι δυνατή πυργοβίγλα και φαίνεται πως αποτελεί ισχυρό κτίσμα και παρατηρητήριο, από όπου μπορεί κανείς να βλέπει με ασφάλεια και να ελέγχει άνετα κάθε πράξη και κίνηση στην πόλη και στην περιοχή. Είναι ακόμη μία καλοδολουμένη πέτρινη κατασκευή, με εντυπωσιακή εμφάνιση και με τη μορφή υψηλού οχυρού πυργόσπιτου - πυργοβίγλας.

⁷⁴ Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', ο. π., σελ. 164-165.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΔΙΟΙΚΗΣΗ-ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

1. Διοίκηση

α. Οθωμανικές Αρχές

Πριν μιλήσουμε ειδικά για την οθωμανική διοίκηση στην περιοχή της Θεσπρωτίας κρίνουμε απαραίτητο να πούμε δυο λόγια για την διοίκηση γενικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Την ανώτατη διοίκηση του οσμανικού-οθωμανικού κράτους την είχε ο σουλτάνος, που χαρακτηριζόταν ως η σκιά του Θεού πάνω στη γη. Ήταν ο ανώτατος πολιτικός και στρατιωτικός του Οθωμανικού κράτους, είχε την υψηλή κυριότητα όλης της κρατικής γης, την οποία παραχωρούσε σε άτομα επιλεγμένα από το στρατιωτικό περιβάλλον και, γενικά σε άτομα της εμπιστοσύνης του, επιλεγμένα από το περιβάλλον του. Ο σουλτάνος παραχωρούσε για φορολογική εκμετάλλευση μεγάλες αγροτικές εκτάσεις και περιοχές (τα τιμάρια), μαζί με τους ανθρώπους που κατοικούσαν εκεί, με τα ζώα τους και με τα υπάρχοντά τους όλα, στους στρατηγούς του. Εκείνοι σε ανταπόδοση αναλάμβαναν την υποχρέωση σε καιρό πολέμου να εξοπλίζουν από τους μουσουλμάνους των περιοχών τους ορισμένο αριθμό στρατιωτών⁷⁵.

Με αυτή τη διαδικασία, με χορηγήσεις μεγάλων γεωργικών εκτάσεων από τον σουλτάνο, οι αξιωματούχοι του τούρκικου στρατού γίνονταν διαχειριστές μεγάλων εκτάσεων γαιών (τιμαριώτες), που ανήκαν στον σουλτάνο. Τα στρατιωτικά αυτά τιμάρια ήταν μεγάλες αγροτικές εκτάσεις ολόκληρων περιοχών, που παραχωρούνταν από τον σουλτάνο, ο οποίος είχε το αποκλειστικό δικαίωμα να διαθέτει την κάθε είδους ιδιοκτησία του όπου αυτός ήθελε. Με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιούνταν και εξασφαλιζόταν η τιμαριωτική στρατιωτική δομή και συγκρότηση του οθωμανικού

⁷⁵ Η βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα είναι πολύ μεγάλη. Βλ., ενδεικτικά, Απόστολος Βακαλόπουλος, «Το οθωμανικό καθεστώς», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι', σ. 23· Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989, σελ. 27 κ. εξ.· Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995· Ibrahim Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ.-σχόλια Στεφ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001 και Gustav Bayerle, *Pashas, Begg and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 1997, σελ. 138.

κράτους. Οι στρατιωτικοί αυτοί γαιοκτήμονες-φεουδάρχες όλων των κατηγοριών αγάδες, μπέηδες, πασάδες (τιμαριούχοι-ζαΐμηδες)- αναλάμβαναν μεγάλες και βαριές υποχρεώσεις απέναντι στον σουλτάνο. Μετά τον σουλτάνο ακολουθούσε ο Μεγάλος Βεζίρης.

Το οθωμανικό κράτος χωριζόταν σε μεγάλες διοικήσεις, τα μπεηλεμπεηρλίκια, στα οποία υπάγονταν τα εγιαλέτια (eyalet), τα οποία αργότερα ονομάστηκαν πασαλίκια. Οι πασάδες, λοιπόν, διοικούσαν τα εγιαλέτια (στα ελληνικά βιλαέτια), που αργότερα ονομάστηκαν πασαλίκια⁷⁶.

Ο τίτλος του πασά απονεμόταν σε αξιωματούχους της προσωπικής εμπιστοσύνης του σουλτάνου. Τα πασαλίκια υποδιαιρούνταν σε μικρότερες διοικητικές και δικαστικές περιφέρειες, τους καζάδες (kaza) και αυτά σε ναχιγιέδες. Ως έδρες στρατού λέγονταν σαντζάκια και ως έδρες δικαστηρίων λέγονταν καζάδες. Ο αντιπρόσωπος του διοικητή ονομαζόταν κεχαγιάς. Κάθε επαρχία είχε και έναν μπουλούκμπαση με 15 περίπου οπλοφόρους ζαπιτιέδες, για την τήρηση της τάξης, για την είσπραξη των φόρων και για την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων. Οι ζαπιτιέδες ήταν για να κάνουν ζάπι (ζάφτι), να αστυνομεύουν τον τόπο. Η λέξη «μπουλούκμπασης» δηλώνει τον Οθωμανό αξιωματικό, διοικητή ενός στρατιωτικού αποσπάσματος (μπουλούκι = απόσπασμα).

Ο μπέης ήταν ένας άλλος αξιωματούχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα τέλη του 18^{ου} αι. υπήρχε στη νότια Αλβανία και Ήπειρο ένα πολυάριθμο ενδιάμεσο κοινωνικό στρώμα, οι μικροί μπέηδες. Ως επικεφαλής μικρών ένοπλων σωμάτων, αυτοί οι μπέηδες επιδίδονταν σε ληστείες ή απομυζούσαν τους κατοίκους γειτονικών περιοχών, προκειμένου να τους προστατεύουν από τους ληστές. Μεταξύ αυτών των μικρών μπέηδων ο Αλή πασάς βρήκε τους πιο θερμούς και πιστούς οπαδούς του. Μερικούς ανυπάκουους μπέηδες τους εξόντωσε, οι περισσότεροι όμως τάχθηκαν με το μέρος του, δημιουργώντας τον πυρήνα του στρατού του. Οικονομικά και πολιτικά αυτό το κοινωνικό στρώμα των μικρών μπέηδων – μεγαλογαιοκτημόνων ευνοήθηκε από την άνοδο του Αλή πασά στην εξουσία. Με την αναρχία που βασίλευε πριν στην ύπαιθρο δεν είχε εξασφαλισμένα εισοδήματα. Με το να διατηρεί «τακτικό» στρατό, μεγαλύτερο από οποιονδήποτε άλλο τοπάρχη, τους εξασφάλισε ένα καλό και τακτικό

⁷⁶ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, ό. π. , σελ. 27 και εξής.

εισόδημα. Αυτοί οι αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι μπέηδες έγιναν οι έμπιστοί του και κατέλαβαν τις υψηλότερες διοικητικές θέσεις, παρά το ό,τι σε διπλωματικές αποστολές και στη τοπική διοίκηση συμμετείχαν και ελληνόφωνοι χριστιανοί του πασαλικίου των Ιωαννίνων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν το πασαλίκι των Ιωαννίνων συναντούν και αναφέρουν σε όλες τις περιοχές μπουλουκμπασήδες, αγάδες κ.λπ. Εκτός από τους καλούς μισθούς, αυτή η κοινωνική ομάδα απολάμβανε, ταυτόχρονα, μεγάλα χρηματικά δώρα και κατείχε μεγάλα κτήματα. Ο Αλή πασάς κατάφερνε να υποτάσσει τους αντιπάλους του και χάρη σ' αυτούς τους μικρούς μπέηδες, οι οποίοι χρηματίζονταν και γίνονταν πιστοί υπηρέτες του. Εκείνος ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός ως προς τις βλέψεις, τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις αυτής της ομάδας και τους έδινε ενίοτε σημαντικά προνόμια. Όπως αναφέρει ο Αρς, σε επίσημες αναφορές που αποστέλλονταν προς τον Ναπολέοντα, γινόταν μνεία στην ιδιαίτερη μεταχείριση που τύγχαναν οι μικροί μπέηδες του πασαλικίου των Ιωαννίνων υπό την εξουσία του Αλή πασά : « *Μακριά από το να ερεθίσει τους αγάδες, περιορίζοντας τα έσοδά τους, τους άφησε στην ησυχία τους και εξασφάλισε γι' αυτούς ατιμωρησία. Γι' αυτό τον λόγο οι περισσότεροι είναι φανατικά αφοσιωμένοι σ' αυτόν*». ⁷⁷

Σε κάθε πόλη υπήρχε η δικαστική αρχή με δικαστή τον καδή, η θρησκευτική με τον χότζα και τον μουφτή. Στα χωριά όπου κατοικούσαν χριστιανοί υπήρχαν οι ιερείς, ενώ στις κεντρικές πόλεις των διαφόρων επαρχιών υπήρχαν οι αρχιερείς (μητροπολίτες ή επίσκοποι), με καθορισμένες πνευματικές και διοικητικές αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες. Ο ρόλος της Εκκλησίας σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, χάρη και στα προνόμια που είχε παραχωρήσει στον πρώτο μετά την Άλωση Πατριάρχη, τον Γεννάδειο Σχολάριο, και γενικά στην Εκκλησία, ο σουλτάνος Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β', αλλά και επόμενοι σουλτάνοι, ήταν πολύ σημαντικός ⁷⁸.

Η Ήπειρος αποτελούσε, αρχικά, χωριστό πασαλίκι, όπως και η Θεσσαλία. Όμως ο Αλή πασάς, που στην αρχή ήταν πασάς μόνο της Ηπείρου, πήρε, προσάρτησε στο δικό του πασαλίκι και τη Θεσσαλία στην Κεντρική και Δυτική Στερεά Ελλάδα, καθώς

⁷⁷ Γ. Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Εισαγωγικό σχόλιο-Επιμέλεια : Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, σελ. 300.

⁷⁸ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι πολύ μεγάλη· βλ., ενδεικτικά, Χρήστος Πατρινέλης, «Εκκλησία και ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σελ. 146-149.

και τη Δυτική Μακεδονία. Οι πασάδες ήταν, συχνά, σκληροί τύραννοι, καθώς καταπίεζαν και εκμεταλλεύονταν τους χριστιανούς, αλλά και τους φτωχούς Τούρκους. Χιλιάδες εργάζονταν για να υπηρετούν, να τρέφουν και να πλουτίζουν με κάθε τρόπο τους τιμαριούχους, τους μεγαλοτσιφλικάδες μουσουλμάνους, τους πασάδες, τους μπέηδες και τους αγάδες. Οι κοινότητες στις πόλεις ήταν μεγάλες, ενώ στα χωριά μικρές και διοικούνταν από τους δημογέροντες. Στις πόλεις το κοινοτικό αυτό συμβούλιο το αποτελούσαν οι προεστοί ή οι πρόκριτοι. Γενικά, ο τουρκικός όρος γι' αυτούς ήταν κοτζαμπάσηδες.

Οι χριστιανοί ραγιάδες καταπιέζονταν πολύ από τα όργανα της τουρκικής εξουσίας. Εκτός όμως από την καταπίεση των Τούρκων, οι Έλληνες μικροαγρότες και τεχνίτες υπέφεραν και από τη σκληρή συμπεριφορά των οργάνων της τουρκικής εξουσίας, των περισσότερων κοτζαμπάσηδων-μεγαλοπροεστών. Ο γραμματέας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ο Μιχ. Οικονόμου, που τους είχε γνωρίσει από κοντά, όπως και όλοι όσοι έγραψαν για την Ελληνική Επανάσταση, μας πληροφορούν πως οι κοτζαμπάσηδες όχι μόνο μιμούνταν σε όλα τους Τούρκους και τους κολάκευαν, αλλά πλούτιζαν και κακομεταχειρίζονταν τους ομοθρήσκους τους χριστιανούς⁷⁹.

Οι αγάδες στο Μαργαρίτι, στην Παραμυθιά και στο Φιλιάτι, σε τσιφλίκια, σε κτήματα και σε χωράφια της περιοχής τους, στον κάμπο του Φαναρίου και της Παραμυθιάς, στη Βάναρη Φιλιατών, στον κάμπο του Καστριού, της Σούβλιασης, της Κεστρίνης, του Ραγίου, της Σαγιάδας κ.α. , χρησιμοποιούσαν τότε στη δούλεψή τους χριστιανούς ραγιάδες⁸⁰. Αγάδες συναντούσαμε σε πολλά κεφαλοχώρια. Οι μπέηδες ήταν Τούρκοι φεουδάρχες, με μεγαλύτερη οικονομική και περιουσιακή κατάσταση από τους αγάδες και με μεγαλύτερη εξουσία και δύναμη. Οι πιο δυνατοί από αυτούς, με τα πιο μεγάλα κτήματα στο χώρο της Ηπείρου, είχαν τις έδρες τους από την Πρεμετή έως το Πόγραδετς, στα σύνορα με τη Σερβία. Η Πρεμετή, το Λεσκοβίκι, η Μόραβα, η Ερσέκα και η Κορυτσά ήταν βασικές πόλεις που ήταν εγκατεστημένοι οι Τούρκοι μπέηδες, οι οποίοι ήταν κάτοχοι μεγάλων γεωργικών εκτάσεων-τσιφλικιών, που εκτεινόταν σε διάφορες τουρκοκρατούμενες τότε χώρες, όπως στη Μακεδονία,

⁷⁹ Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων αγών*, έκδοση στη σειρά Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21, επιμέλεια Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1957, τ. 1ος, σελ. 18-20.

⁸⁰ Γ. Παρόλας, *ο. π.*, σελ. 149.

στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία κ.α. Πολλοί Έλληνες κτηματίες στη Θεσσαλία, στη Θεσπρωτία κι αλλού, τις μεγάλες αγροτικές εκτάσεις τους τις αγόρασαν, αργότερα, από αυτούς τους μπέηδες.

Ο μπεηλέρμπεης (ο μπέης των μπέηδων) ή Ρούμελη βαλεσί είχε την εξουσία στη διοικητική περιφέρεια (μπεηλεμπεηρλήκι) μεγάλου μέρους των Βαλκανίων, στην οποία υπαγόταν και η Ήπειρος⁸¹. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν οριστικοποιημένα εθνικά ή κρατικά σύνορα για τον κάθε γεωγραφικό χώρο, όπως τα εννοούμε σήμερα.

Κάθε μπεηλεμπεηρλήκι χωριζόταν σε σαντζάκια (sanzak). Το σαντζάκ, όρος που σημαίνει «σημαία», ήταν διοικητική περιοχή, με διοικητή τον σαντζάκμπεη. Ο σαντζάκμπεης είχε δύο αλογοουρές στη σημαία του και λεγόταν πασάς. Κάθε πασάς στην περιφέρειά του ήταν αρχηγός στις στρατιωτικές δυνάμεις, ανώτατος διοικητής και δικαστής. Ήταν επίσης υπεύθυνος για τη δημόσια τάξη, την ασφάλεια και την είσπραξη των φόρων. Σε μερικές επαρχίες υπήρχε ο σούμπασης, που φρόντιζε για την είσπραξη των φόρων και την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων. Για την εκτέλεση αυτών των έργων ο σούμπασης είχε ζαπιτιέδες – χωροφύλακες με μπουλούκμπαση. Υπήρχε και άλλη διοικητική διαίρεση, το βοεβοδιλίκι, με επικεφαλής τον βοεβόδα, ο οποίος διοριζόταν από την Κωνσταντινούπολη.

Στο Αρχείο του Αλή πασά εντοπίζουμε σημαντικές πληροφορίες για τις Οθωμανικές αρχές που υπήρχαν στην περιοχή της Θεσπρωτίας, κατά την περίοδο που διοικούσε το γιαννιώτικο πασαλίκι ο Αλή πασάς (1788-1821). Ενδεικτικά, σε επιστολή του προς τον Αλή πασά ο Λιάμε Τούρης τον ενημερώνει από το Τζεκουράτι, στις 18 Μαρτίου 1802 ότι συναντήθηκε με τους Ζερβάτες, Τούσα και Τζήμα και ότι συμφώνησαν να μπουκ στην υπηρεσία του Αλή με 100 *χάρτζια* (μισθούς). Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται η αυτόνομη συνεργασία του Κουτσονίκα με τον Αλή πασά και η εγκατάσταση των ανδρών του στα ταμπούρια της Γλυκής⁸².

Οι γιοι του Αλή πασά εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις στην περιοχή της Θεσπρωτίας, μετά το 1803. Ο Μουχτάρ πασάς, ο μεγαλύτερος γιος του Αλή, είχε τοποθετηθεί ως προσωρινός διοικητής της Παραμυθιάς και ήταν επικεφαλής 6.000 στρατιωτών και του επικουρικού στολίσκου από τη θάλασσα. Με διαταγή, λοιπόν,

⁸¹ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τομ. 1, σελ. 73.

⁸² *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σ. 279-282, αριθμ. εγγρ. 149 (Τζεκουράτι, 18 Μαρτίου 1802).

από τον πατέρα του προσπαθεί να καταλάβει την Πάργα κι αφού την κυριέψει να σφάξει όλο τον αρσενικό πληθυσμό, εκτός από τα βρέφη⁸³. Ύστερα από αλληπάλληλες επιθέσεις και εφόδους, στις οποίες σκοτώνεται ο συγγενής του Αλή, Ντασίτ μπέης, επιστρέφει στην έδρα του χωρίς αποτέλεσμα. Στη συνέχεια η παρουσία του Βελή πασά, δευτερότοκου γιου του Αλή πασά, εντοπίζεται για πρώτη φορά στην περιοχή της πολιορκίας του Σουλίου και συγκεκριμένα μέσα από μία επιστολή του, προς τον πατέρα του, από την Παραμυθιά, στις 13 Σεπτεμβρίου 1803⁸⁴, στην οποία εκθέτει τις διαπραγματεύσεις του με αγάδες της Τσαμουριάς, κατόχους τσιφλικιών και αναφέρεται στα «ρεχένια», στους ομήρους δηλαδή που έπρεπε να επιστρέψουν στις εστίες τους του αγίου Γεωργίου. Κάποια χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1819 ως διοικητής της Παραμυθιάς εντοπίζεται ο Μεχμέτ, γιος του Βελή πασά και εγγονός του Αλή πασά. Όταν, όμως ο Αλής επαναστάτησε κατά του Σουλτάνου, ο Μεχμέτ μετέβηκε στην Πάργα, η οποία είχε πουληθεί από τους Άγγλους στον Αλή και οχυρώθηκε στο φρούριο για να αμυνθεί κατά των Σουλτανικών στρατευμάτων, όπου κατά τις επιθέσεις εκείνων, βλέποντας τους Αλβανούς του προδοτικά διακειμένους προς αυτόν, παραδίδεται ο ίδιος στον διοικητή του τουρκικού στόλου⁸⁵. Επιπρόσθετα, από μία επιστολή του προς τον Αλή πασά, από την Πάργα, τον Ιούλιο του 1820⁸⁶, πληροφορούμαστε ότι αυτή την περίοδο ήταν διοικητής της Πάργας. Συγκεκριμένα, τον ενημερώνει για την αγκυροβόληση ενός «τουρκικού κουρβέτου», συνοδευόμενου από ένα «μπρίκι», σε απόσταση τριάντεσσάρων μιλίων από το φρούριο της Πάργας. Ακόμη αναφέρεται σε έναν άνθρωπό του, τον Νούρκα Ζάρμανη, ο οποίος μίλησε με τον καπετάνιο του караβιού και έμαθε τον λόγο άφιξής του. Έτσι ο Μεχμέτ ζητά από τον Αλή πασά οδηγίες και ενίσχυση των δυνάμεών του, γιατί διαθέτετε μόνο διακόσιους άνδρες.

Ο Μαζούτ αγάς, ήταν ένας γνωστός αγάς του Μαργαριτίου, από τους λίγους φίλους του Αλή πασά στην περιοχή της Τσαμουριάς και ένας από τους λίγους γνωστούς αρχηγούς σωμάτων, κατά τους πρώτους αγώνες του Αλή εναντίον του Σουλίου. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες παλαιίμαχων μαχητών, που τις

⁸³ Σπύρος Γ. Μουσελίμης, *Ιστορικοί Περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 45.

⁸⁴ Στο ίδιο, τ. Α', σ. 339-340, αριθμ. εγγρ. 184 (Παραμυθιά, 13 Σεπτεμβρίου 1803).

⁸⁵ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα Σπύρος Γ. Μουσελίμης, *Ιστορικοί Περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, ο. π., σελ. 46, Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία, Αθήνα 1856, σελ. 320 και Σπ. Αραβαντινός, Αλή πασάς, σελ. 240.

⁸⁶ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σελ. 460-462, αριθμ. εγγρ. 1316, (Πάργα, Ιούλιος 1820).

καταγράφει ο Χριστόφορος Περραιβός, ο Μαζούτ αγάς επιχείρησε να προσβάλλει το Σούλι με 6.000 άνδρες⁸⁷. Επίσης, ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Αλή πασά, από το Μαργαρίτι, στις 19 Απριλίου 1804, τον ενημερώνει ότι ο γιος του Πρόνιου, ο ένας Αχμέτ μπέης και ο Μέτλης Τζαπάρης είχαν κινηθεί με τριακόσιους ενόπλους εναντίον του. Όταν το πληροφορήθηκε ο Μαζούτ αγάς, συγκέντρωσε φίλους του, «εκατό νομάτους», από χωριά της περιοχής του (το Καρβουνάρι, το Γαρδίκι και τη Δραγομή)⁸⁸, με σκοπό να τους επιτεθεί. Επίσης, από το Αρχείο του Αλή πασά πληροφορούμαστε ότι ο Μοσά Μέμος ήταν αγάς της Παραμυθιάς. Συγκεκριμένα, αυτό μαρτυρείται από μία επιστολή του προς τον Αλή πασά, που την στέλνει μαζί με άλλους αγάδες της περιοχής, στις 3 Μαΐου 1804⁸⁹. Την επόμενη ημέρα (4 Μαΐου 1804), άνθρωποι του Αλή πασά, του στέλνουν επιστολή από την Παραμυθιά, για να τον ενημερώσουν για τις επαφές των αγάδων της Τσαμουριάς με Σουλιώτες της Κέρκυρας. Την υπογράφουν ο Χάτε, ο Γάρε Χότζα και ο Νεμπή Δάμεση⁹⁰. Για το συγκεκριμένο γεγονός ο Αλή πασάς είχε καλύτερες πληροφορίες από τους φιλικούς προς αυτόν πρόκριτους της Παραμυθιάς.

Είναι, επίσης, πολύ σημαντικές οι πληροφορίες, που μας δίνει το Αρχείο του Αλή πασά για τον στρατό και τον στόλο του και, συγκεκριμένα, για τους διοικητές των ναυτικών και των στεριανών δυνάμεων, που βρίσκονταν σε διάφορα σημεία της Θεσπρωτίας. Αρχικά από έναν «τεσκερέ» του Σατίκη, που συντάχθηκε στην Άρτα, στις 13 Ιουνίου 1800, όπου αναφέρονται οι αναγραφόμενες ποσότητες ψωμιού και πληροφορούμαστε για την ύπαρξη ενός τμήματος των στρατιωτικών δυνάμεων του Αλή πασά που βρίσκονταν υπό τη διοίκηση του Αλβανού σιλιχτάρη Ισά Μπότα⁹¹. Ακόμη αναφέρεται ότι πολιορκούσε το Σούλι και τροφοδοτούνταν με ψωμί από τους φούρνους της Άρτας. Επίσης, ο Σμαήλ Σακόλης ήταν επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος στο Γκρικοχώρι (σημερινή περιοχή Ηγουμενίτσας) και γράφει μία επιστολή στον Αλή πασά (Σκάλα Γκρικοχώρι, 17 Ιουνίου 1806) για να ζητήσει το χαρτζιλίκι

⁸⁷ Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους* συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας και διηρημένα εις τόμους δύο, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά. Εν Αθήναις 1836.

⁸⁸ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 408-410, αριθμ. εγγρ. 215 (Μαργαρίτι, 19 Απριλίου 1804).

⁸⁹ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 419-420, αριθμ. εγγρ. 224 (Παραμυθιά, 3 Μαΐου 1804).

⁹⁰ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 421-22, αριθμ. εγγρ. 225 (Παραμυθιά, 4 Μαΐου 1804).

⁹¹ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Ε', σελ. 24-26, αριθμ. εγγρ. 1477 (Άρτα, 13 Ιουνίου 1800).

των στρατιωτών του⁹². Εδώ βρίσκονταν συγκεντρωμένες στρατιωτικές δυνάμεις του Αλή πασά, στο πλαίσιο των πιέσεων και των ενεργειών του εναντίον των Τσάμηδων αγάδων. Σε άλλο έγγραφο από το ίδιο Αρχείο, που συντάχθηκε στο Γκρικοχώρι, τον Ιούλιο του 1806, γίνεται λόγος για διαμαρτυρίες των στρατιωτών του Αλή πασά, οι οποίοι έμεναν απλήρωτοι για μήνες και διεκδικούσαν συνεχώς τους μισθούς τους ενώ με την πρώτη ευκαιρία είναι έτοιμοι να αναχωρήσουν από τα σώματα του Αλή πασά⁹². Επιπρόσθετα, από μία επιστολή του Οσμάν Μίτζενη προς τον Αλή πασά, από το Ζάλογο [περιοχή Παραμυθιάς], στις 10 Αυγούστου 1808, πληροφορούμαστε ότι ο Οσμάν ήταν επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος στην υπηρεσία του Αλή στο χωριό Ζάλογο, απ' όπου επιτηρούσε τις κινήσεις των αγάδων και μπέηδων της Τσαμουριάς⁹³. Αναφέρεται, επίσης, σε συναντήσεις των Τσάμηδων στην Σκάλα Φιλιατών, όπου έκαναν σύσκεψη («μουσαβερέ»), σε συναντήσεις τους πάλι στην Πλακωτή και ζητά ενισχύσεις σε άνδρες και τροφές, καθώς και την άδεια να επιτεθεί κατά των Τσάμηδων στην Πλακωτή και την Ουσντίνα. Το ίδιο έτος ο Χουσεϊν Ζαβαλιάνης, μέσω μιας επιστολής, που στέλνει στον Αλή πασά, ζητά τα «ταΐνια», δηλαδή τους μισθούς για το στρατιωτικό του σώμα, αφού είναι επικεφαλής του, και εκθέτει τα παράπονά του για τον Σατίκη, άνθρωπο του Αλή πασά στην Παραμυθιά, ο οποίος δεν τον διευκολύνει⁹⁴. Παράλληλα, εντοπίζουμε τα ονόματα του Χασάν Αράπη, του Κωνσταντή Ντερμάνη και του Αναγνώστη Μωραΐτη, οι οποίοι είναι άνθρωποι του Αλή πασά και φροντίζουν τον στολίσκο του, που κυκλοφορεί στα παράλια της Ηπείρου, μεταξύ του κόλπου της Πρέβεζας και του Βουθρωτού. Στην επιστολή που στέλνουν στον Αλή πασά, από το Γκρικοχώρι, στις 11 Ιουλίου 1806, αναφέρονται σε μία αποτυχημένη ενέργεια τους στην περιοχή της Τσαμουριάς, η οποία έγινε με προσταγή του Αλή πασά. Επίσης, σημαντική είναι και η πληροφορία που μας δίνει το Αρχείο για ένα καινούριο καράβι, που προστίθεται στο στόλο τους και για μία δυσκολία που αντιμετωπίζουν⁹⁴.

⁹² Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 510-511, αριθμ. εγγρ. 275 (Σκάλα Γκρικοχώρι, 17 Ιουνίου 1806).

⁹² Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 515-516, αριθμ. εγγρ. 278 (Γκρικοχώρι, Ιούλιος 1806).

⁹³ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 782-783, αριθμ. εγγρ. 421 (Ζάλογο [Παραμυθιάς], 10 Αυγ. 1808).

⁹⁴ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 654-655, αριθμ. εγγρ. 352 (χ. τ., [1808]).

⁹⁴ Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 516-517, αριθμ. εγγρ. 279 (Γκρικοχώρι, 11 Ιουλίου, 1806).

⁹⁶ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 520, αριθμ. εγγρ. 281 (Ιωάννινα, 21 Σεπτεμβρίου 1806).

Ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά, που συντάχθηκε στα Ιωάννινα, στις 21 Σεπτεμβρίου 1806, μας δίνει πληροφορίες για τον Γιάτζε Κουρτέση, ο οποίος, πιθανότατα, ήταν προεστός στο χωριό Κουρτέσι (σημ. Μεσοβούνι, της επαρχίας Σουλίου), που βρίσκεται στην περιοχή της Παραμυθιάς και σε μικρή απόσταση από τις δυνάμεις του Αλή πασά στο Γκρικοχώρι και σε άλλα γειτονικά σημεία της περιοχής⁹⁶. Ακόμη, αναφέρεται το όνομα του Γιαούπ Ραδοβίτζκα, επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος, καθώς σ' αυτό το διάστημα ο Αλή πασάς συγκέντρωνε στην ίδια περιοχή δυνάμεις για να υποτάξει τους αγάδες της Τσαμουριάς και για να ανακαταλάβει την Πρέβεζα. Είναι σημαντική, ακόμη, η πληροφορία που μας δίνει το Αρχείο για τον Κασίμ εφέντη, που ήταν μουφτής στους Φιλιάτες. Αυτό γίνεται γνωστό μέσα από μια ανυπόγραφη επιστολή που παραδίδεται σε εκείνον, από την Κωνσταντινούπολη, στις 8 Οκτωβρίου 1818, όπου αναφέρονται διάφορα ονόματα, τα οποία παραπέμπουν σε άτομα που ζούσαν στα χωριά του καζά Φιλιατών⁹⁵.

β. Τοπική διοίκηση

Στην περιοχή που αντιστοιχεί γεωγραφικά στα σημερινά όρια του νομού Θεσπρωτίας ξεχωρίζουν οι Τσάμηδες αγάδες και μπέηδες. Είχαν φτάσει εκεί πριν από τέσσερις, περίπου, αιώνες. Αυτοί ανήκαν στις μεταναστευτικές ομάδες αλβανικών ποιμενικών φύλων, τα οποία, συγκροτημένα σε γένη, διείσδυσαν στην περιοχή αυτή, άλλοτε ειρηνικά άλλοτε επιτιθέμενα, για να εγκατασταθούν τελικά, στα μέσα του 14ου αι., στα πεδινά και ημιορεινά του τόπου. Η ποικιλομορφία του φυσικού χώρου και η έλλειψη πολιτικών αντιστάσεων επέτρεψαν την άσκηση μικρής κλίμακας κτηνοτροφίας. Μετά την οθωμανική κατάκτηση τα ηγετικά γένη αυτών των Αλβανών εποίκων εξισλαμίστηκαν.

Οι ισχυροί Τσάμηδες αγάδες και μπέηδες διαμένουν στις έδρες των καζάδων, ενώ οι υποδεέστεροι στα χωριά, που αποτελούν και τσιφλίκια τους. Είναι οι ισχυρότεροι οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες του τόπου τους και συγκεντρώνουν στα χέρια τους τη διοικητική και στρατιωτική εξουσία⁹⁸⁹⁶. Είναι διοικητές των μισθοφορικών σωμάτων, που στρατολογούν και συντηρούν οι ίδιοι και με τα οποία συμμετέχουν στις εκστρατείες. Μισθοφορικές υπηρεσίες παρέχουν τα μέλη των εξισλαμισμένων

⁹⁵ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 157-158, αριθμ. εγγρ. 1115 ([Κωνσταντινούπολη], 8 Οκτωβρίου 1818).

⁹⁶ Βάσω Ψιμούλη, ο. π., σελ. 108-110.

γενών της περιοχής τους. Η δύναμη του γένους εξαρτάται από τον αριθμό των μελών που μπορεί να κινητοποιήσει για την υπεράσπισή του, δηλαδή από τα «ντουφέκια» που διαθέτει. Έτσι οι Τσάμηδες αγάδες, στηριζόμενοι στην ισχύ του γένους τους και συγκεντρώνοντας στα χέρια τους την οικονομική δύναμη και τις στρατιωτικές-διοικητικές εξουσίες, που είχαν αποκτήσει την περίοδο αυτή της αποδυνάμωσης της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας, οι επαρχιακοί αγιάνηδες (ayan), υποκαθιστούσαν, την κεντρική εξουσία στην επαρχία τους.

Η γεωγραφική τους θέση και η μορφολογία αυτής της περιοχής, η αλυσίδα των βουνών, που τους χώριζε από το κέντρο του βιλαετίου, ενίσχυε τις εκφρασμένες τάσεις αυτονομίας της περιφερειακής αυτής «αριστοκρατίας», απέναντι στην κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης και τους τοπικούς πασάδες-εκπροσώπους της. Οι σφοδροί αγώνες που θα ακολουθήσουν με τον Αλή πασά, εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας αλλά και εκφραστή ταυτόχρονα αυτονομιστικών κινήσεων απέναντι στην Πύλη, είναι ενδεικτικοί του βαθμού αυτονομίας που είχαν επιτύχει και της αδάμαστης θέλησης να τη διατηρήσουν. Στην *Αληπασιάδα* του, ο Χατζή Σεχρέτης θα μιλήσει με ειρωνεία αλλά και κρυφό θαυμασμό για την αλλοτινή «περηφάνεια» των Τσάμηδων αγάδων⁹⁷.

Όμως οι τάσεις ανεξαρτησίας και αυτονομίας χαρακτήριζαν και τις σχέσεις μεταξύ των αγάδων. Οικονομικά κίνητρα, όπως η διαφύλαξη της ακεραιότητας της γαιοκτησίας από γειτονικές βλέψεις καθώς και η διάθεση επέκτασης των γαιών και μεγιστοποίησης των εισοδημάτων, ενίσχυσαν παρόμοιες συμπεριφορές⁹⁸. Το κυρίαρχο αυτό σώμα, συγκροτώντας την κυρίαρχη στρατιωτική-διοικητική δύναμη στην περιοχή, αποτελεί ταυτόχρονα και τον μοναδικό εκπρόσωπο της οθωμανικής εξουσίας, εφόσον εκεί δεν επισημαίνεται αμιγής οθωμανική παρουσία, ούτε σε επίπεδο διοίκησης ούτε στο επίπεδο του πληθυσμού. Η κατοχή αξιωμάτων και η διείδυση στο σύστημα εκμίσθωσης δημοσίων προσόδων επέτρεψε τη συγκέντρωση γαιών και εισοδημάτων. Ωστόσο, ο έλεγχος της πεδιάδας και των εισοδημάτων της

⁹⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 109, Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικά διατριβαί, Αληπασιάς*, τ. Γ', Αθήνα 1870, σελ. 308.

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 109.

προήλθε κυρίως μέσα από την άσκηση βίας ή την παροχή προστασίας και κερδήθηκε σε βάρος του τοπικού, ελληνόφωνου και αλβανόφωνου, χριστιανού παραγωγού⁹⁹.

Μέσα στον 18ο αιώνα είχαν αναδειχθεί πλέον σε τοπικούς εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας. Είναι οι Τσάμηδες αγάδες και μπέηδες : οι Προνιάτες στην Παραμυθιά, οι Τσαπαραίοι (ή Τζαπαραίοι) στο Λουγαράτι (σημερινή Καταβόθρα) και στο Μαργαρίτι, οι Ντεμάτες και Σεϊκάτες στους Φιλιάτες, οι Νταλιάνηδες στην Κονίσπολη, οι οποίοι, αν και εκπροσωπούν την κεντρική εξουσία στην περιοχή, δεν διστάζουν να εκδηλώνουν ταυτόχρονα φυγόκεντρες τάσεις, καθιερώνοντας, έτσι, ένα άτυπο καθεστώς τοπικής αυτονομίας και ανεξαρτησίας¹⁰⁰. Είναι αρχηγοί ισχυρών εξισλαμισμένων αλβανικών γενών, κάτοχοι γαιών και πλούτου στην περιοχή τους. Σε κάθε περίπτωση δεν είναι ευδιάκριτες οι συγκεκριμένες διαδικασίες συγκέντρωσης πλούτου και γαιών στα χέρια αυτών των «Τουρκαλβανών αγάδων»¹⁰¹.

Με τους Βενετούς των Επτανήσων οι Τσάμηδες διατηρούν οικονομικές σχέσεις. Συγχρόνως εκδηλώνουν συνεχή επιθετική δράση εναντίον των βενετικών κτήσεων της Πάργας και της Πρέβεζας. Οι Βενετοί, από την πλευρά τους, έχοντας επισημάνει αυτές τις τάσεις ανεξαρτησίας των μπέηδων, τις υποθάλπουν, προκειμένου να δημιουργήσουν ένα προστατευτικό ανάχωμα έναντι των πασάδων της οθωμανικής ενδοχώρας. Την πολιτική των Βενετών θα σχολιάσει εύστοχα ο μετέπειτα πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα, F. Rouqueville, σημειώνοντας ότι από το Βουθρωτό μέχρι την Πρέβεζα η Βενετία υπερασπιζόταν τις κτήσεις της επί του ηπειρωτικού εδάφους αξιοποιώντας την αναχαιτιστική δυναμική των περιοχών με αυτόνομη δράση. Η Χιμάρα, η Κονίσπολη, οι Φιλιάτες περιόριζαν τις ορέξεις του πασά του Δελβίνου, οι μπέηδες του Μαργαριτίου και της Παραμυθιάς σταματούσαν τις επιχειρήσεις των πασάδων των Ιωαννίνων και οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Χιμάρας και του Σουλίου, όταν παρίστατο ανάγκη, συγκρατούσαν τους μουσουλμάνους μπέηδες.

Στο αρχείο του Αλή εντοπίζουμε πληροφορίες για τους αγάδες της Παραμυθιάς, οι οποίοι συνέταξαν επιστολή προς αυτόν από την Παραμυθιά, στις 20 Απριλίου

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 111.

¹⁰⁰ Για τους αγάδες αυτούς βλ. Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, σελ. 97· W. M. Leake, 1835, τ. Δ', σελ. 59-61· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία, ό. π.*, τ. Β', σελ. 118· Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία, ό. π.*, τ. Α', σελ. 147.

¹⁰¹ Κων/νος Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 15 (1940), σελ. 12.

1804¹⁰². Σ' αυτό το έγγραφο επιβεβαιώνουν τη φιλία τους προς τον Αλή πασά και αναφέρονται στους Προνιάτες, στους Ουλεμάδες και στους Μαργαριτιώτες. Ο Πρόνιος ήταν αγάς της Παραμυθιάς κι όπως πληροφορούμαστε από ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά, που συντάχθηκε από το Κάστρο (Παραμυθιάς), στις 21 Απριλίου 1804, αγάδες που ανήκουν στην παράταξη του Προνίου (*ταράφι*) μαζεύτηκαν στα χωριά, για να προχωρήσουν σε συμβιβασμό (να κάμουν σάρτι) μεταξύ τους, ίσως όμως και με τον Αλή πασά, με τον όρο να αποχωρήσει από την πόλη (*κασαμπά*) της Παραμυθιάς ο Πρόνιος¹⁰³. Σ' ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου που συντάχθηκε από έμπιστους του Αλή πασά στην Παραμυθιά, στις 8 Μαΐου 1804 αναφέρονται τα ονόματα του Χασάν αγά και του Κασήμ Προνίου¹⁰⁴.

Για την οικογένεια Προνίου και για την προέλευση των Προνιάτων υπάρχουν διάφορες απόψεις. Ο θυμόσοφος Παραμυθιώτης Μάνθος Στατηράς έχει διατυπώσει την εξής άποψη : « *Οι Προνιάται κατάγονται έκ τινος χωρικού χριστιανού έκ του χωριού Σαλονίκης της Παραμυθιάς, όστις κατήλθε μετά των αιγών αυτού, ίνα παραχειμάσει εις μέρος τι ονομαζόμενον «Πόρνιον», κείμενον κάτωθι του φρουρίου της Παραμυθιάς. Επειδή δέ παρηνοχλείτο υπό των της Παραμυθιάς Οθωμανών ενηγκαλίσθη τον ισλαμισμόν, λαβών το επίθετον Πρόνιος εκ του ρηθέντος χειμαδίου Πόρνιου. Ο αρνησίχριστος αυτός Πρόνιος, νυμφευθείς απέκτησε τον Κασήμ αγά και Αχμέτ Αγά Πρόνιον. Ο δε Κασήμ Αγάς απέκτησε τον Μετλή αγά και Νούχ αγά Πρόνιον. Ο δε Μετλή αγάς απέκτησε τον Μεχμέτ Αγά, Μουσταφά Αγά και Φερήκ Αγά Πρόνιον. Ο δε Νούχ αγάς απέκτησε τον Γαλήπ αγά και Αγάκο Πρόνιον* »¹⁰⁵. Από την άλλη ο Παραμυθιώτης λόγιος Μιχάλης Ζήσης, στο έργο του «Αληθινά Παραμύθια» (το Χρονικό μιας ζωής), στο ανέκδοτο και ημιτελές λόγω του θανάτου του έργο, δεν παίρνει θέση για την καταγωγή των Προνιατών, ετυμολογώντας μόνο το επίθετό τους και γράφει σχετικά : «*Προνιάτες στη Βυζαντινή εποχή ήταν οι τιμαριούχοι που έπαιρναν γαίες από τον Αυτοκράτορα ανάλογα με τις υπηρεσίες που προσέφεραν*». Έτσι έμμεσα ο Μιχ. Ζήσης αντικρούει την προέλευσή του επιθέτου από το λειβάδι «Πόρνιο» και συνεπώς την καταγωγή της από το χωριό Σαλονίκι. Γεγονός πάντως

¹⁰² Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 411, αριθμ. εγγρ. 216, (Παραμυθιά, 20 Απριλίου 1804).

¹⁰³ Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 412-413, αριθμ. εγγρ. 217, (Κάστρο [Παραμυθιάς], 21 Απριλίου 1804.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 84-85, αριθμ. εγγρ. 1504, ([Παραμυθιά], 8 Μαΐου 1804).

¹⁰⁵ Βασίλης Κρανήτης, *Η ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1985, σελ. 136-137.

είναι το ότι η οικογένεια Πρόνιου ζούσε από πολλούς αιώνες στην πόλη της Παραμυθιάς, της οποίας υπήρξε πρώτη στην τάξη τιμαριωτική οικογένεια, προερχόμενη από εξισλαμισθέντα χριστιανό.

Από την Ιστορία του Σουλίου, άλλωστε, έχει αποδειχτεί η συνεργασία των Τουρκοτσάμηδων της Θεσπρωτίας με τους Σουλιώτες σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των σουλτανικών στρατευμάτων ή και αντίθετα, ιδιαίτερα μάλιστα της φεουδαρχικής οικογένειας Πρόνιου. Ύστερα από την πτώση (1803) του Σουλίου, ο Αλή πασάς δήμευσε και σφετερίστηκε την άνοιξη του 1804 αρκετά κτήματα των Τουρκαλβανών της Θεσπρωτίας, όπως και του Ισλιάμ Πρόνιου της Παραμυθιάς, τον οποίο συνέλαβε και κράτησε σε περιορισμό στα Γιάννενα. Ο Πρόνιος ήταν αγάς της Παραμυθιάς και, όπως πληροφορούμαστε από ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά που συντάχθηκε από το Κάστρο (Παραμυθιάς), στις 21 Απριλίου 1804, αγάδες που ανήκαν στην παράταξη του Πρόνιου (ταράφι) μαζεύτηκαν στα χωριά, για να προχωρήσουν σε συμβιβασμό (να κάμουν *σάρτι*) μεταξύ τους, ίσως όμως και με τον Αλή πασά, με τον όρο να αποχωρήσει από τον *κασαμπά* της Παραμυθιάς ο Πρόνιος¹⁰⁶. Σ' ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου που συντάχθηκε από έμπιστους του Αλή πασά στην Παραμυθιά, στις 8 Μαΐου 1804 αναφέρονται τα ονόματα του Χασάν αγά και του Κασήμ Πρόνιου¹⁰⁷.

Ενδεχομένως, η κατοχή διαφόρων διοικητικών και στρατιωτικών αξιωμάτων, σε συνδυασμό με επενδύσεις σε ενοικιάσεις φορολογικών προσόδων, να έπαιξε, καταρχάς, σημαντικό ρόλο στη συγκέντρωση πλούτου και ισχύος¹⁰⁸. Πολλοί από τους αγάδες αυτούς αποτελούσαν μέλη του στρώματος των επαρχιακών αγιάννηδων. Οι τελευταίοι, με τη διάδοση του συστήματος ενοικίασης προσόδων (*mukata'a*), τον 17^ο αιώνα, αναδεικνύονται σε ισχυρή οικονομική δύναμη, για να φθάσουν στο απόγειο της δύναμής τους με την καθιέρωση, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, του συστήματος του μαλικιανέ (*malikane*) της ισόβιας, δηλαδή εκμίσθωσης προσόδων. Ο κάτοχος του μαλικιανέ είχε ευρεία διοικητικο-οικονομική δικαιοδοσία επί των περιοχών ελέγχου του, που τον καθιστούσε ιδιοκτήτη των περιοχών αυτών. Επίσης σε πολλές περιπτώσεις η άσκηση ωμής βίας πρέπει να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην

¹⁰⁶ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 412-413, αριθμ. εγγρ. 217, (Κάστρο [Παραμυθιάς], 21 Απριλίου 1804.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 84-85, αριθμ. εγγρ. 1504, ([Παραμυθιά], 8 Μαΐου 1804).

¹⁰⁸ H. Inalcic, *Studies in Ottoman social and economic history*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, σελ. 331-333

διαδικασία ελέγχου της γης και των εισοδημάτων της¹⁰⁹. Άλλωστε, οι μαρτυρίες των πηγών έρχονται να επιβεβαιώσουν τις παραπάνω υποθέσεις. Κατά τον Leake, η οικογένεια του Πρόνιου δεν ήταν πάντα η ισχυρότερη της Παραμυθιάς. «Πρώτος ο πατέρας του Ισλάμ Πρόνιου κατάφερε να τεθεί επικεφαλής, αγοράζοντας από τον σουλτάνο τον μαλικιανέ του βοϊβοδαλικίου, του τμήματος δηλαδή εκείνου που δεν αποτελούσε ζιαμέτια ή τιμάρια. Η γη του Πρόνιου είχε έκταση 800 ζευγάρια και έδινε εισόδημα 300 πουγκιά»¹¹⁰. Ακόμη ο Εβλιγιά Τσελέμπε επισημαίνει το 1670, ότι η Παραμυθιά αποτελούσε δημόσια γη, περιουσία του σουλτάνου και ότι η περιοχή διοικούνταν από έναν εκπρόσωπο του σουλτάνου. Επομένως, οι εκπρόσωποι του σουλτάνου, οι βοϊβόδες της Παραμυθιάς, πρέπει να ήταν καταρχήν Οθωμανοί, μέλη της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης.

Επιπρόσθετα, από το Αρχείο του Αλή πασά και συγκεκριμένα από μία επιστολή του Τάρε Χότζα προς τον Αλή (Παραμυθιά 9 Μαΐου 1804) πασά πληροφορούμαστε για την τοπική διοίκηση της Παραμυθιάς¹¹¹. Όπως παρατηρούν οι εκδότες του Αρχείου, στο εν λόγω έγγραφο αναδύεται καθαρά ο σχεδιασμός του Αλή πασά για τον περιορισμό της δύναμης των Προνιάτων και τη συσπείρωση των ουδέτερων και των προσκείμενων στον Αλή Τσάμηδων αγάδων και μπέηδων. Από τα πρόσωπα, που αναφέρονται, ο Μάνης Χούντας, ανήκει στην ομώνυμη «φάρα» της Παραμυθιάς και ο Μέρκος του εγγράφου είναι ο Μέρκος Τόνκας. Από την άλλη πλευρά, μέσα από την επιστολή του Απτήν Πρόνιου στον Αλή πασά επιβεβαιώνεται η πίστη του προς αυτόν και του ανακοινώνει ότι οι αντίπαλοί τους προσεταιρίστηκαν τον Ζεϊνέλη (τον αδελφό του Πρόνιου), με δελεαστικές υποσχέσεις¹¹². Αυτό το έγγραφο δεν μπορεί να χρονολογηθεί εύκολα, επειδή αυτές οι συμμαχίες του Αλή με τους Τσάμηδες αγάδες που εναλλάσσονται με αντίστοιχες απομακρύνσεις, διαρκούν ολόκληρη την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Ως τόπος σύνταξης του εγγράφου, μπορεί να θεωρηθεί ο τόπος κατοικίας του Πρόνιου, δηλαδή η Παραμυθιά.

¹⁰⁹ Βλ. Βάσω Δ. Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες, ό. π., σελ. 98-99.

¹¹⁰ W. M. Leake, *Travels*, ό. π., τ. Δ', σελ. 68.

¹¹¹ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Ε', σελ. 86, αριθμ. εγγρ. 1505, (Παραμυθιά, 9 Μαΐου 1804).

¹¹² Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 515-516, αριθμ. εγγρ. 1343, ([Παραμυθιά], αχρονολόγητο).

Οι Προνιάτες, αγάδες της Παραμυθιάς, αποτελούσαν τυπικό δείγμα επαρχιακών προκρίτων, των αγιάνηδων (ayan)¹¹³, που αντλούσαν χρηματικούς πόρους από την ανακατανομή της φορολογικής προσόδου. Αν μάλιστα ταυτισθούν με το γένος του Αχμέτ Προνιάρη, προκρίτου της Αγιάς, που εξισλαμίζεται το 1558 και λαφυραγωγεί έκτοτε τη γειτονική Πάργα, τότε συμπεραίνεται ότι οι Προνιάτες είχαν ξεκινήσει από τον 16^ο αιώνα τη διαδικασία συγκέντρωσης εισοδημάτων, με τη μέθοδο ληστρικών επιδρομών. Με βάση τις οικονομικές δυνατότητες που εξασφάλιζε η πρακτική αυτή, μπόρεσαν αργότερα να επενδύσουν στο σύστημα ενοικίασης των προσόδων και να αποκτήσουν τόσο πλούτο ώστε να είναι σε θέση, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, να εκμισθώσουν τον μαλικιανέ της Παραμυθιάς, να γίνουν δηλαδή ιδιοκτήτες της Παραμυθιάς. Ήδη, άλλωστε, από το 1772, εμφανίζονται ως οι ισχυρότεροι πρόκριτοι της Παραμυθιάς, ώστε τη συμμαχία τους να την επιδιώκει με κάθε τρόπο ένας άλλος μεγάλος αγάς, από το γειτονικό Μαργαρίτι, ο Σουλεϊμάν Τσαπάρης¹¹⁴.

Από το Αρχείο του Αλή πασά και δύο επιστολές άλλου αγά του Μαργαριτίου, του Χασάν Τσαπάρη, επιβεβαιώνονται όσα αναφέρουμε παραπάνω. Αναλυτικότερα, αναφέρεται ότι ο Χασάν Τζαπάρης στέλνει μία επιστολή στον Αλή πασά, από το Λουαράτι, στις 15 Μαρτίου 1802, από την οποία πληροφορούμαστε για τις ενέργειες των αγάδων της Τσαμουριάς και ιδιαίτερα του Πρόνιου, οι οποίοι επιδιώκουν να επεκτείνουν την επιρροή τους στα χωριά της περιοχής¹¹⁵. Ο Πρόνιος διαθέτει πολλά χρήματα γι' αυτόν τον σκοπό και ο μόνος τρόπος να τον αντιμετωπίσουν είναι να στείλει ο Αλής «ένα βεκίλη με χαζινέ...εκατό πουνκιά». Οι Παραμυθιώτες είναι πρόθυμοι να πολεμήσουν («να κάμουν νιζά»), αλλά ζητούν «φουσέκια» και χρήματα. Βέβαια σ' ένα άλλο έγγραφο του ίδιου αποστολέα προς τον Αλή πασά, τρεις μέρες νωρίτερα από τη Γλυκή, δίνεται η εντύπωση ότι περιμένει κάποια απάντηση συνεργασίας από τον Πρόνιο («όσο νά πάρομε τήν απόφαση του Πρόνιου»)¹¹⁸¹¹⁶.

¹¹³ Ο όρος *ayan* είναι αραβικής προελεύσεως και σημαίνει βλέμμα, μάτι· βλ. από τη σχετική βιβλιογραφία: D. Sadat, «Rumeli ayanlari: the eighteenth century», *Journal of Modern History* 44 (1977), σελ. 346-363 και Vera Mutafchieva, «L'institution de l'ayanlik pendant les dernières années du XVIIIe siècle», *Etudes Balkaniques* 2-3 (1965), σελ. 233-247. ¹¹⁶ Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, ό. π., σελ. 14.

¹¹⁴ Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, ό. π., σελ. 14.

¹¹⁵ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 269-272, αριθμ. εγγρ. 143, (Λουαράτι, 15 Μαρτίου 1802).

¹¹⁶ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 266-267, αριθμ. εγγρ. 140, ([Γλυκή], 12 Μαρτίου 1802).

Ο Σουλεϊμάν Τσαπάρης είναι πρώτος αγάς του τόπου, αρχηγός μιας μεγάλης οικογένειας και διοικεί τον καζά μέχρι το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα¹¹⁷. Δεδομένου ότι το Μαργαρίτι αποτελούσε και αυτό δημόσια γη, βοϊβοδαλίκι¹¹⁸, είναι πιθανόν, και στην περίπτωση των Τσαπαραίων, ο έλεγχος των εσόδων της γης να πέρασε μέσα από τις ίδιες διαδικασίες ενοικίασης προσόδων, όπως και στην περίπτωση των Προνιατών. Το γεγονός άλλωστε ότι οι Τσαπαραίοι, καθώς και άλλοι μικρότεροι αγάδες της περιοχής, κατείχαν χωριά, στα οποία γινόταν ρυζοκαλλιέργεια, τους ενέπλεκε στο σύστημα των κρατικών προσόδων¹¹⁹. Ωστόσο, δεν αποκλείεται, στην περίπτωση των Τσαπαραίων, η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την ιδιοποίηση της γης να στηρίχθηκε, κυρίως, στην άσκηση ωμής βίας. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι πολλά χωριά του Φαναρίου, τα οποία ανήκαν στον Ιωαννίτη Ιμπραήμ πασά, έγιναν αντικείμενο σφετερισμού και διαρπαγής, μετά τον αιφνίδιο θάνατό του (το 1739) από τους Μαργαριτιώτες αντιπροσώπους (*σουμπασήδες*) του τελευταίου¹²⁰. Δεν αποκλείεται οι Τσαπαραίοι αγάδες να συγκαταλέγονταν σε εκείνους τους σουμπάσηδες και να κατακρατούσαν, έκτοτε, τα εισοδήματα των χωριών αυτών, τα οποία φαίνεται ότι είχαν εκμισθωθεί, ως μαλικιανές, από τον Ιωαννίτη πασά.

Επίσης, από το αρχείο της Πάργας πληροφορούμαστε για τις συνεχείς ληστρικές επιδρομές των Σουλεϊμάν και Χασάν Τσαπάρη, συνεπικουρουμένων από τους αγάδες των εξισλαμισμένων χωριών του καζά τους, στα εδάφη της Πάργας, σε όλο το διάστημα του 18^{ου} αιώνα¹²¹. Σε υπόμνημα που απευθύνουν οι Παργινοί, το 1791 στον Γενικό κατά θάλασσα προβλεπτή, καταγγέλουν ως κύριους στόχους της επιθετικής δράσης των Τσαπαραίων αγάδων τον σφετερισμό της γης της Πάργας, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος είχε ήδη συντελεστεί, και την εκμηδένιση του εμπορίου τους¹²². Κάτω από συνθήκες αυξημένης ευρωπαϊκής ζήτησης των προϊόντων της

¹¹⁷ Βλ. Βάσω Ψιμούλη, ό. π. σελ. 100 και W. Eton, *A survey of the Turkish Empire*, Λονδίνο 1809, σελ. 367-368.

¹¹⁸ Χρήστος Σούλης, «Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο», περ. *Ηπειρωτικά Γράμματα*, τ. Α' (1944), σελ. 162.

¹¹⁹ Σπύρος Ασδραχάς, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 1/τχ. 2 (1984), σελ. 236, 238.

¹²⁰ Ιω. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Ιωάννινα 1971, τχ 1 σελ. 51 και τχ 10 σελ. 23.

¹²¹ Βλ.. Βάσω Ψιμούλη, ό. π., σελ. 101-102 και Γ. Παπαγεωργίου, «Συμβολή στην ιστορία της Πάργας κατά τον 18 αι.», περ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 22 (1980), σελ. 93-132

¹²² Κ. Μέρτζιος, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Πάργας», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Δ' (1962), σελ. 98-99

¹²⁵ H. Inalcic, *The Ottoman Empire, conquest, organisation, and economy*, ό. π., σελ. 350.

περιοχής, είναι σαφές ότι οι Μαργαριτιώτες αγάδες επιθυμούν τον πλήρη έλεγχο των γαιών, αλλά ενδεχομένως και το λιμάνι της Πάργας και την αποκλειστική διεκπεραίωση του εμπορίου της περιοχής. Η προσφυγή στη βία από την πλευρά του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος δεν ήταν, στις δεδομένες συνθήκες του 18^{ου} αιώνα, παρά μία συνήθης πρακτική ιδιοποίησης της γης. Οι Μαργαριτιώτες αγάδες τη χρησιμοποίησαν όχι μόνο σε βάρος της ανταγωνιστικής βενετικής κτήσης, αλλά και σε βάρος του χριστιανικού παραγωγικού πληθυσμού της περιοχής τους. Στόχος, ο σφετερισμός της γης και ο εξαναγκασμός του τοπικού πληθυσμού σε πώληση ή εγκατάλειψη των κτημάτων του¹²⁵. Η χρήση βίας συνέτεινε στη δημιουργία διαφόρων μηχανισμών «προστασίας», όπου η γενίκευση της επιβολής τους, από τις αρχές του αιώνα, οδήγησε με τη σειρά της στη μείωση των φυσικών εισοδημάτων των χωρικών, αλλά και στον σφετερισμό της γης τους από τους παρέχοντες την «προστασία». Η καταχρέωση επίσης των χωρικών, άμεσα συνδεδεμένη με την αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν τη διαφορική πρόσοδο αλλά και την επιδείνωση του βαθμού εκμετάλλευσής τους μέσα από το σύστημα ενοικίασης των προσόδων, ήταν οι πρόσθετοι λόγοι που οδήγησαν στην απαλλοτρίωση των δικαιωμάτων τους πάνω στη γη. Ακολούθησε η ιδιοποίηση της τελευταίας από το κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα¹²³.

Από το Αρχείο του Αλή πασά, πληροφορούμαστε για τους Μπολατάτες, κάποιο γένος Τσάμηδων της περιοχής, που προσχώρησαν («εγύρισαν») στον Πρόνιο, γεγονός που τον ισχυροποίησε σοβαρά και του επέτρεψε να παραμείνει στην Παραμυθιά¹²⁴. Το όνομα των Μπολατάτων συσχετίζεται, επίσης, με την οικογένεια Πολάτη από το Γκρικοχώρι, του καζά Μαργαριτίου, και το γεγονός ότι η οικογένεια Πρόνιου κατοικεί στην έδρα του καζά της Παραμυθιάς, ενώ η οικογένεια Πολάτη σε χωριό γειτονικού καζά, καθιστά επισφαλή έναν τέτοιο συσχετισμό.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας και επιτυχούς εκστρατείας του Αλή πασά εναντίον του Σουλίου, οι μικροί μπέηδες- αγάδες της Παραμυθιάς προσχώρησαν στην παράταξή του, ενισχύοντας έτσι τις δυνάμεις που πολιορκούσαν το Σούλι. Από μία επιστολή («αρτζουχάλι») του Τάρε Χότζα και άλλων Τσάμηδων αγάδων της

¹²³ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 159, του ίδιου, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία* (ΙΕ' - ΙΣΤ' αι.), Αθήνα 1975, σελ. 227 και «Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χώρων (15^{ος}- 19^{ος} αι.)*, Εισαγωγή – επιλογή κειμένων : Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σελ. 22.

¹²⁴ Αρχείο Αλή πασά, τ. Γ', σελ. 642-643, αριθμ. εγγρ. 1419, ([π. Τσαμουριάς], αχρονολόγητο).

Παραμυθιάς προς τον Αλή πασά, παίρνουμε πληροφορίες για την προσχώρηση Τσάμηδων αγάδων στο στρατόπεδό του : « *σό κάνομε ιφατέ ο σκλάβος σό Αλή Χόντας εγίνηκε με την αφεντιά σο καί αδερφός το[υ] ο Ισάς είναι αυτό[ύ] μέ τόν Μοσάγα. Τότος (=τούτος) θά σό στελνε το παιδί το[υ] ρεχέμη μόνε δεν είναι η στράτα κολάϊ*»¹²⁵. Τον πληροφορούν δηλαδή ότι ο Αλή Χόντας και ο αδερφός του Ισάς προσχώρησαν στην παράταξή του και ότι ο Αλή Χόντας θα στείλει το παιδί του όμηρο («ρεχένι») αργότερα, καθώς η στράτα τώρα δεν είναι εύκολη («κολάϊ»), σε αντίθεση με τον αδερφό του τον Ισά, που βρίσκεται κοντά στον Αλή πασά, ίσως ως όμηρος παλαιότερης συμφωνίας. Από το παραπάνω έγγραφο προκύπτει ότι ο Αλή πασάς μέσω της προσφιούς μεθόδου των διαπραγματεύσεων καταβάλει ενέργειες για να εξασφαλίσει τη συνεργασία των μικρών μπέηδων της Παραμυθιάς προκειμένου να ενισχύσει τις δυνάμεις του, που πολιορκούσαν το Σούλι, κρατώντας βέβαια ως ομήρους τα παιδιά των αγάδων. Δεν προσχωρούν όμως όλοι στην παράταξη του Αλή πασά, καθώς τα ξαδέρφια του Αλή Χόντα προσχώρησαν στους αντιπάλους τους, δηλαδή στον Πρόνιο : «...*καί τα ξαδέρφια του γύρισαν μέ τον Πρόνιο*».

2. Πληθυσμός και κοινωνική οργάνωση

α. Πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής

Στην περιοχή της Θεσπρωτίας ζούσαν χριστιανοί και αρκετοί μουσουλμάνοι, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων προερχόταν από εξισλαμισμούς. Γνωρίζουμε ότι πολλοί «βίαιοι» εξισλαμισμοί έγιναν σε αυτή την περιοχή μετά την αποτυχημένη εξέγερση του Διονυσίου του Φιλοσόφου (1611)¹²⁶. Είναι όμως γεγονός το ότι κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας οι κάτοικοι της Θεσπρωτίας-Τσιαμουριάς αντιμετώπιζαν άμεσες ή έμμεσες πιέσεις για εξισλαμισμό και εκτουρκισμό. Όμως, η συντριπτική πλειοψηφία των χριστιανών κατοίκων της περιοχής, οι Θυάμηδες-Τσιάμηδες, άντεξαν και δεν λύγισαν στις πιέσεις που υφίσταντο και δεν «τούρκεψαν», δηλαδή δεν εξισλαμίστηκαν. Έμειναν πιστοί στις χριστιανικές αρχές τους και συνήθειες κι έτσι με τη θρησκευτική τους πίστη διατήρησαν, ταυτόχρονα,

¹²⁵ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 267-268, αριθμ. εγγρ. 141, ([Παραμυθιά], 13 Μαρτίου 1802).

¹²⁶ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Γ', Τουρκοκρατία 1453-1669*. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 346, 350 και Λ. Βρανούσης, Β. Σφυρόερας, Χ. Παπαστάθης, ό. π., σελ. 247.

και την εθνική τους ταυτότητα. Όσοι απ' αυτούς αρνήθηκαν την πίστη τους και εξισλαμίστηκαν, κατέληξαν να διαφοροποιηθούν από τους κατοίκους αυτού του τόπου, άλλαξαν τα χριστιανικά πιστεύω και τις χριστιανικές συνήθειες τους και επιβλήθηκαν ως εξουσιαστές, πλέον, μουσουλμάνοι στον χριστιανικό λαό, ο οποίος υφίστατο πολλαπλές καταπιέσεις και οικονομική εκμετάλλευση. Είχαν δηλαδή ενταχθεί στο κυρίαρχο κατακτητικό μουσουλμανικό κοινωνικό σώμα και δρούσαν με φανατισμό υπέρ της Οθωμανικής εξουσίας, με την οποία όχι μόνο ταυίζονταν συνειδητά, αλλά και ως Τούρκοι πλέον συνεργάζονταν πάντα με τις δυνάμεις και τους κατακτητές¹²⁷. Βλέπουμε λοιπόν ότι, όπως συνέβη και αλλού (π. χ. στην Κρήτη ή στην Κύπρο, στην Πελοπόννησο), με τον εξισλαμισμό του ένας χριστιανός αποκοπτόταν από το χριστιανικό σώμα, ταυτιζόταν με το μουσουλμανικό και δρούσε, σε διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις ή σε άλλες περιπτώσεις, σε βάρος των πρώην ομοθρήσκων του χριστιανών¹²⁸.

Στην περιοχή της Θεσπρωτίας – Τσαμουριάς, την περίοδο που μελετάμε υπήρχαν τρεις πόλεις: το Δέλβινο, η Παραμυθιά και η Πάργα, έχοντας και οι τρεις φρούριο. Το Δέλβινο και η Παραμυθιά κατοικούνταν από Έλληνες ή Ρωμιούς, όπως ονομάζονταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι Έλληνες χριστιανοί, και από Αλβανούς Τούρκους (Τουρκομουσουλμάνους)¹²⁹. Η Πάργα ήταν παραθαλάσσια και κατοικούνταν μόνο από Γραικούς, ευρισκόμενη υπό τη διοίκηση της Γαλλίας, έχοντας ωραία περιβόλια με διάφορα δέντρα: ελιές, πορτοκαλιές, λεμονιές και κιτριές¹³⁰. Η περιοχή αυτή είχε πολλά χωριά και κωμοπόλεις, όπως το Μαργαρίτι, τους Φιλιάτες, το Κούτζι και την Κονίσπολη, που κατοικούνταν από Τούρκους. Από ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά πληροφορούμαστε για τον γεωγραφικό όρο «Σκάλα». Πρόκειται για τη «Σκάλα των Φιλιατών» και όχι για τη λαϊκή ονομασία της ευρύτερης περιοχής της Παραμυθιάς¹³¹. Αυτή η τοπική γεωγραφική ονομασία διασώζεται ως σήμερα και αποτελείται από τα χωριά Παλαιοχώρι, Κυπάρισσος (Ματζάρι), Γεροπλάτανος

¹²⁷ Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', ό. π., σελ. 109.

¹²⁸ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Γεώργιος Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 2006*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σελ. 86-87.

¹²⁹ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ηπειρος*, Αθήνα 1994, σελ. 93-150· Henry Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989, σελ. 842.

¹³⁰ Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανάσιου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ιωάννινα 1964, σελ. 61-62.

¹³¹ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 264-265, αριθμ. εγγρ. 139 ([Φιλιάτες], 7 Μαρτίου 1802).

(Δόλιανη), Πηγαδούλια, Αετός (Πιτσάρι) και Αχλαδιά (Κάρνανη), δηλαδή τα χωριά της δεξιάς όχθης του Καλαμά, νοτιοδυτικά των Φιλιατών.

Άλλα χωριά της περιοχής αυτής ήταν το Γραικοχώρι, το Καρβουνάρι, η Γράβα (Ηγουμενίτσα), η Πλεσίβιτζα, το Φοινίκι, το Γηρομέρι και η Σαγιάδα, που κατοικούνταν από Γραικούς χριστιανούς. Η Σαγιάδα ήταν ένα από τα λιμάνια της Ηπείρου. Επίσης, το Λυκούρσι, η Λίβιτζα, ο Άγιος Βασίλειος, το Λούκοβον και το Κηπαρό, που κατοικούνταν από Αλβανούς χριστιανούς και είναι παραθαλάσσια¹³². Άλλα χωριά ήταν η Αγιά, που βρίσκεται κοντά στην Πάργα, η Οσδίνα, που ήταν γεμάτη ελιές, η Πλακωτή, η Ραβενή, η Λεπτοκαρυά κ. ά. Επίσης, η Δρόβιανη και η Πετζά και άλλα χωριά κοντά στο Δέλβινο είχαν Γραικούς χριστιανούς κατοίκους. Κοντά στο Δέλβινο υπήρχαν πολλά χωριά που κατοικούνταν από Τούρκους, όπως η Παυλιανή, η Ζουλάτη, η Καλλιιάσσα, όπου βρίσκονται ερείπια αρχαίου φρουρίου, οι Βαγκαλάτες, η Ναβαρίτζα και άλλα μικρά. Πολλά ήταν τα μικρά χωριά της Θεσπρωτίας και κατοικούνταν μόνο από χριστιανούς, τα λεγόμενα *γκραικοχώρια*, όπως η Σκαρφίτζα, η Ράπεζα και άλλα. Επιπρόσθετα στην περιοχή της Θεσπρωτίας ανήκει και το περίφημο Σούλι, που είναι ορεινό και αποτελείται από ένα μεγάλο χωριό, με το όνομα Κακοσούλι και γύρω υπάρχουν κι άλλα μικρότερα, όπως η Κιάφα, ο Ναβαρικός, η Σαμονίβα, το Τσαγκάρι, οι Κουκουλιοί, το Παλιοχώρι, το Αλουποχώρι και οι Ρωμανάτες.

Όσον αφορά την ονομασία Τσιάμηδες και σε ποιους ακριβώς αναφέρονται, οι απόψεις δίστανται και παραθέτουμε τις περισσότερες απόψεις που έχουν δοθεί για τον συγκεκριμένο όρο. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Γ. Παρόλας: «Οι Τσιάμηδες – Θεσπρωτοί είναι οι χριστιανοί κάτοικοι της περί τον Θύαμη περιοχής, της χώρας των αρχαίων Ελλήνων Θεσπρωτών, ενώ οι μουσουλμάνοι του χώρου της Θεσπρωτίας αναφέρονταν παντού ως Τούρκοι και ήταν αυτοί που συγκροτούσαν την τουρκική κατοχή, στρατιωτική, θρησκευτική και πολιτική διοίκηση¹³⁶¹³³. Οι τελευταίοι είχαν ταυτιστεί με τους Τούρκους κατακτητές, στρατολογούνταν στον τούρκικο στρατό και υπηρετούσαν με φανατισμό τα τούρκικα συμφέροντα σε βάρος της ζωής και της τιμής όλου του χριστιανικού λαού, των κατοίκων της περί τον Θύαμη περιοχής».

¹³² Κ. Θεσπρωτού και Αθ. Ψαλίδα, *Γεωγραφία*, ό. π. , σελ. 62.

¹³³ Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', σελ. 109-110

Οι Ευρωπαίοι περιηγητές, που επισκέφθηκαν την περιοχή αυτή στα τέλη του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα, καθώς και σύγχρονοί τους Ηπειρώτες λόγιοι, αναφερόμενοι στον πληθυσμό της, αποκαλούν τον αλβανόφωνο πληθυσμό Τσάμηδες και την περιοχή στην οποία ζούσαν Τσαμουριά. Ο Leake θα αναφέρει ότι «*Η Τσαμουριά αρχίζει από το Δέλβινο και εκτείνεται σε όλη την παραθαλάσσια περιοχή μέχρι του Σουλίου περιλαμβανομένου, ενώ στο εσωτερικό φτάνει μέχρι τις ελληνικές επαρχίες της Πογωνιανής και Ιωαννίνων*»¹³⁴. Την ίδια σχεδόν εποχή, ο Ηπειρώτης λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας γράφει: «*Οι Παραμυθιώτες, Δελβινιώτες και Παρακαλαμίταις και Μαργαρίταις λέγονται και με κοινόν όνομα Τζάμιδες και ο τόπος τους Τζαμουριά*»¹³⁵. Από την πλευρά του, ο Χριστόφορος Περραιβός, που γνώριζε πολύ καλά την Ήπειρο, αναφέρει ότι «*Οι Τσάμηδες κατοικούσι την παλαιάν Θεσπρωτίαν, νυν δε λεγόμενην Παρακάλαμον, η κατοικία των αρχίζει από τον Σούλιον και τελειώνει εις τον Δωδώνα (Μπίστριτζα) ποταμόν*»¹³⁶.

Οι Τσάμηδες θεωρούνται μία από τις τέσσερις αλβανικές φυλετικές ομάδες, με διαφορές, ως προς τη γλωσσική διάλεκτο, από τις υπόλοιπες τρεις, δηλαδή τους Γκέγκηδες, Τόσκηδες και Λιάπηδες. Το γλωσσικό τους ιδίωμα, έχει θεωρηθεί, μαζί με αυτό των Λιάπηδων, ως μία υποδιάλεκτος της Τοσκικής διαλέκτου¹³⁷. Ωστόσο, ανοιχτό παραμένει το ερώτημα από πότε άρχισε να επικρατεί η ονομασία «Τσάμηδες», ως δηλωτική της εν λόγω ομάδας, καθώς επίσης από πότε τα αλβανικά γένη άρχισαν να αναγνωρίζονται μέσα από αυτή την ονομασία. Το πιθανότερο είναι ότι αυτό συνέβη μέσα στην τουρκοκρατία. Οι Τσάμηδες, όμως, δεν εμφανίζονται να έχουν κάποια φυλετική συνοχή¹³⁸, είναι ενδεχόμενο να άρχισαν να αναγνωρίζονται, με την πάροδο του χρόνου και για διάφορους λόγους, κάτω απ' αυτή τη ονομασία, οι ομάδες εκείνες των αλβανικών γενών που από τον 14^ο αιώνα είχαν διεισδύσει στις

¹³⁴ W. M. Leake, ό. π., τ. Α', σελ. 61. Για τη γεωγραφική περιοχή που καταλάμβαναν οι Τσάμηδες βλ. επίσης Imbrahim Manzour, ό. π., σελ. 24-25.

¹³⁵ Γ. Χαριτάκης, «Α. Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 6, (1931), σελ. 32-74· Α. Χ. Παπαχαρίσης., Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανάσιου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου, Ιωάννινα* 1964, σελ. 50-51, 61.

¹³⁶ Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σελ. 124.

¹³⁷ Για τις φυλές των Γκέγκηδων και Τόσκηδων βλ. F.C.H.L. Rouqueville, ό. π., τ. Γ', σελ. 213-20· W. M. Leake, ό. π., τ. Α', σελ. 61· H. Holland, ό. π. σελ. 99· K. Αμαντος, ό. π., σελ. 178-86· Α. Χ. Παπαχαρίσης, ό. π., σελ. 50· N. G. L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, thw history and the topography of Epirus and adjacent areas*, σελ. 31 και του ίδιου, *Migrations and Invasions in Greece and adjacent areas*, σελ. 63.

¹³⁸ N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions*, σελ. 63.

συγκεκριμένες περιοχές της Ηπείρου¹³⁹. Ωστόσο, οι χριστιανοί Τσάμηδες δεν εμφανίζονται να αυτοπροσδιορίζονται μέσα απ' αυτό το όνομα, το οποίο τελικά ταυτίστηκε περισσότερο με τους μουσουλμάνους Αλβανούς της Τσαμουριάς.

Στην επαρχία των Φιλιατών οι κάτοικοι ήταν ελεύθεροι ή μάλλον ζούσαν χωρίς νόμους και χωρίς κάποια άτομα να τους εξουσιάζουν, διαιρεμένοι σε φάρες και απολαμβάνοντας, με τον τρόπο τους, την ευτυχία. Οι ταξιδιώτες σε κανένα άλλο μέρος δεν είδαν τόσο ακμαίο πληθυσμό. Από τη μία οι άνδρες ήταν γεμάτοι ρώμη και υγεία και από την άλλη οι γυναίκες ήταν οι πιο όμορφες της Ελλάδας. Οι γέροντες θύμιζαν με τα χαρακτηριστικά τους την εικόνα του ομηρικού Νέστορα, με μια άγρια υπερηφάνεια και ικανοποιημένοι από την ανεξαρτησία τους. Ένιωθαν πιο τυχεροί από όλες τις άλλες φυλές της Ηπείρου που υπέμειναν τον ζυγό του σατράπη των Ιωαννίνων. Απ' ό,τι έλεγαν η πόλη των Φιλιατών ήταν μια πόλη απόρθητη, λόγω της γενναιότητας και της φημισμένης ανδρείας των κατοίκων της. Είχαν επαφές με την Κέρκυρα, με τους Φράγκους και την πολιτισμένη Ευρώπη, αλλά ένιωθαν για αυτούς μια περιφρόνηση και απέφευγαν να μορφωθούν. Έμεναν απαίδευτοι και αγροίκοι, όπως οι πατεράδες τους. Η έπαρσή τους έφτασε στο τέλος της, όταν ο Αλή πασάς τους επιτέθηκε, περί το 1813, και αυτοί οι υπερήφανοι Σκιπετάρηδες, νικημένοι από τον χρυσό του, έπεσαν στα πόδια του¹⁴⁰.

Πριν από την υποταγή τους σε αυτόν, ο Πουκεβίλ είχε επισκεφθεί αρκετές φορές τους Φιλιάτες, χωρίς όμως να εκτιμά τους κατοίκους του. Έφτασαν σε σημείο να τον πυροβολήσουν ανεπιτυχώς δύο φορές και ένας κάτοικος ονόματι Ομέρ Γκουλεμάνι αποπειράθηκε να σφάζει τον αδελφό του, από φανατισμό εναντίον των Φράγκων, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για όλους τους κατοίκους, πιθανότατα, εννοεί ότι

¹³⁹ Σχετικά με την ονομασία Τσάμης-Τσαμουριά δεν έχει δοθεί καμία πειστική ετυμολογική ερμηνεία. Ο Π. Αραβαντινός θεωρεί ότι προέρχεται από το αρχαίο όνομα του ποταμού Καλαμά, Θύαμις. Ο Ν. Νικοκλής το ετυμολογεί από το πεύκο, το οποίο οι Αλβανοί ονομάζουν Τσζαμ. Στο λεξικό του Κ. Χριστοφορίδη, εκδ. 1904, υπάρχει το λήμμα : τσαμετε με την ερμηνεία είδος πτηνού και το λήμμα τσαμ-ι, πληθ. τσαμετε με την ερμηνεία ο Τσάμης. Επίσης στο λεξικό του Κ. Χριστοφορίδη, εκδ. 1977 καθώς και στο λεξικό του St. E. Mann βρίσκουμε το λήμμα tham, ρήμα ανώμαλο, που σημαίνει λέγω. Βλ. σχετικά Π Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, τ. Β', σελ. 169· Ν. Νικοκλής, *Περί της αυτοχθονίας των Αλβανών ήτοι Σκιπιτάρ*, Γοττίγγη 1855, σελ. 88, σημ. 9, Κ. Χριστοφορίδης, *Λεξικόν της Αλβανικής γλώσσης*, Αθήνα 1904, σελ. 443· Κ. Χριστοφορίδης, *Λεξικόν Αλβανο-Ελληνικόν*, Πριστίνα 1977, σελ. 364-365, St. E. Mann, *A historical Albanian – English Dictionary*, Λονδίνο 1948, σελ. 531.

¹⁴⁰ Βλ., ενδεικτικά, F.C.H.L. Rouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Τα Ηπειρωτικά»*, τ. 3, Πρέβεζα 2010, σελ. 121.

ενδιαφέρονταν και για τους χριστιανούς. Επίσης, είχε προσπαθήσει σε μία συγκέντρωση των κατοίκων να τους ενημερώσει, με εξουσιοδότηση του Αλή-πασά, σε συγκέντρωση των προκρίτων και των γερόντων, για βασικούς τρόπους προστασίας από την πανούκλα και για την ανάγκη εγκατάστασης ενός λοιμοκαθαρηρίου στην πόλη τους, με ελάχιστο κόστος. Τότε ένας δερβίσης πήρε τον λόγο και είπε δυνατά, μ' ένα βλέμμα γεμάτο οργή στους συγκεντρωμένους να μην ακούνε τους Φράγκους, να μην αντιτάσσονται στη Θεία Πρόνοια και να τηρούν τα ήθη τους και τις επιταγές της θρησκείας τους. Όλοι τον χειροκρότησαν, λόγω των θρησκευτικών και άλλων προκαταλήψεών τους, και ο Rouqueville αποπέμφθηκε. Έναν μήνα μετά η επιδημία διείσδυσε στην πόλη και από τους 2.800 κατοίκους της, δεν έμειναν ζωντανοί, τον Ιούνιο του 1814, περισσότεροι από 130. Έτσι έσβησε μια ακμαία πόλη¹⁴¹.

Οι κάτοικοι των χωριών αυτής της επαρχίας, τουλάχιστον αυτά που κατονομάζει ο ίδιος ο Πουκεβίλ, ήταν της ίδιας ψυχοσύνθεσης και νοοτροπίας. Ανυπότακτοι, περήφανοι και σε κάποια από αυτά ήταν οργανωμένοι σε συμμορίες, επιδίδονταν συστηματικά στις ληστείες, κάνοντας ακόμη και επίδειξη των ανδραγαθημάτων τους. Ληλατούσαν, κρατούσαν ομήρους και δολοφονούσαν, αλλά θεωρούσαν τα εγκλήματά τους ως συνέπεια μιας διαμορφούμενης κατάστασης πολέμου, στην οποία εξέθεταν την ζωή τους και τα αποτελέσματά της ως βραβεία θάρρους. Από το 1812 και μετά, με την υποταγή στον ζυγό του Αλή πασά, η ληστρική δραστηριότητά τους περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό, προς μεγάλη ανακούφιση των εμπόρων και των ταξιδιωτών. Η επικρατούσα εδώ θρησκεία ήταν η μουσουλμανική και γλώσσα η αρβανίτικη. Στην πόλη των Φιλιατών και στις πεδινές και εύφορες περιοχές της επαρχίας οι χριστιανοί διέμεναν στα ορεινά για να αποφεύγουν, όσο μπορούσαν, τις καταπιέσεις των αγάδων και των οργάνων τους. Στους Φιλιάτες κυριαρχούσαν οι φάρες των Ντεμάτων, των Σεϊκάτων και των Σταμπουλήδων. Ο Ιμπραήμ Ντέμης και ο Ιμπραήμ Σταμπούλης μπορούσαν να παρατάξουν δύο με τρεις χιλιάδες ενόπλους για μάχη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Στην επαρχία της Παραμυθιάς κυρίαρχες φάρες ήταν οι Προνιάτες και οι Μπολατάτες. Ο Ισλάμ Πρόνιος ήταν ο αρχηγός της Παραμυθιάς και ο ισχυρότερος αγάς της Θεσπρωτίας. Συμμετείχε στις εκστρατείες του Αλή πασά εναντίον του

¹⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 123.

γειτονικού Σουλίου, με 1.500 στρατιώτες αλλά κρυφά ήταν φίλος των Σουλιωτών. Μετά τον ύποπτο ρόλο του στην μάχη της Βριτζάχας, τον Ιούνιο του 1800, ο Αλής τον υποπευούταν και κατέλαβε με δόλο το κάστρο της Παραμυθιάς, με τον έμπιστό του Σελιχτάρη και 800 στρατιώτες. Τότε, ο αγάς αναγκάστηκε να δώσει τον γιο του ως όμηρο στον πασά, προκειμένου να μην τον διαβάλλει στον Σουλτάνο ως συνωμότη κατά του Οθωμανικού κράτους¹⁴². Έτσι ο Πρόνιος αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και να περιορισθεί στο φρούριο του Γαλατά που του απόμεινε, αλλά και από αυτό τελικά εξεδιώχθηκε¹⁴³.

Από τα έγγραφα του Αρχείου του Αλή πασά και από άλλες σημαντικές πηγές πληροφορούμαστε για τον πληθυσμό και την κοινωνική οργάνωση της περιοχής της Θεσπρωτίας, κατά την περίοδο διοίκησης του Αλή στο γιαννιώτικο πασαλίκι. Ένα απ' αυτά είναι η επιστολή του Χασάν Τζαπάρη προς τον Αλή πασά, όπου του αναφέρει τις ενέργειες κάποιων αγάδων της Τσαμουριάς και ιδιαίτερα του Πρόνιου, να προσελκύσουν στην επιρροή τους τα χωριά της περιοχής. Ο Πρόνιος διέθεσε γι' αυτόν τον σκοπό πολλά χρήματα και ο μόνος τρόπος να τον αντιμετωπίσουν ήταν να στείλει ο Αλής «ένα βεκίλη με χαζινέ εκατό πουνκιά»¹⁴⁴.

Το 1806 ο Πρόνιος κατέφυγε αρχικά στην Κέρκυρα, μετά στην Αίγυπτο και επανήλθε στην Ήπειρο μετά τον θάνατο του Αλή. Από τα 600 μουσουλμανικά νοικοκυριά της Παραμυθιάς, μετά την φυγή του, τον ακολούθησαν τα 200. Στρατηγικό σημείο της Παραμυθιάς ήταν η στενωπός του Λεφτοχωρίου ΒΑ της πόλεως, που έλεγχε τον δρόμο για τα Γιάννενα και ήταν το απαραίτητο πέρασμα για όποιον ήθελε να κινηθεί από το ανώτερο Θεσπρωτικό οροπέδιο προς τα πιο πεδινά τμήματα. Το 1804 οι συνασπισμένοι μπέηδες της Τσαμουριάς συγκέντρωσαν 7.000 άνδρες και ανακατέλαβαν το οχυρό του Λεφτοχωρίου (Ελευθεροχωρίου), το οποίο κρατούσε ο Αλής μετά την κατάκτηση του Σουλίου¹⁴⁵. Αργότερα ο πασάς διέσπασε την συμμαχία τους με τον χρυσό του. Το 1813 ένας διερχόμενος ταξιδιώτης μας δίνει

¹⁴² Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας*, τ. Α', Αθήνα 1857, σελ. 87.

¹⁴³ Για το ζήτημα αυτό βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Δ', ο. π., σελ. 67-68, Σπυρ. Γ. Μουσελίμης, *Ιστορικοί Περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, ο. π., σελ. 45,

¹⁴⁴ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 269-270, αριθμ. εγγρ. 143 (Λουαράτι, 15 Μαρτίου 1802).

¹⁴⁵ T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Vollume II, London 1820, σελ. 174.

την πληροφορία ότι στο σημείο αυτό είχε διεξαχθεί σφοδρή μάχη, με 440 νεκρούς, κατά την κατάληψη της Παραμυθιάς από τα στρατεύματα του Αλή¹⁴⁶.

Ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά, που προέρχεται από την περιοχή της Τσαμουριάς, μας πληροφορεί για κάποιο γένος Τσάμηδων της περιοχής που προσχώρησαν («εγύρισαν») στον Πρόνιο, γεγονός που τον ισχυροποίησε σοβαρά και του επέτρεψε να παραμείνει στον τόπο. Το όνομα των «Μπολατάτων», που αναφέρουμε και παραπάνω, θυμίζει την οικογένεια «Πολάτη» από το Γκρικοχώρι του καζά Μαργαριτίου. Έτσι, το γεγονός ότι η οικογένεια Πρόνιου κατοικεί στην έδρα του καζά της Παραμυθιάς ενώ η οικογένεια Πολάτη σε χωριό γειτονικού καζά, καθιστά επισφαλής έναν τέτοιο συσχετισμό¹⁴⁷. Υπάρχει βέβαια μία αναφορά όπου σύμφωνα με τον επιστολογράφο οι Μπολατάτες με ανάλογη αμοιβή (εξαγορά) θα μπορούσαν να προσχωρήσουν στο στρατόπεδο του Αλή πασά. Η ελλειπτική διατύπωση του εγγράφου φανερώνει ότι οι Προνιάτες δεν είχαν εκπατριστεί αλλά βρίσκονταν ακόμη στην Παραμυθιά, πιεζόμενοι από τον Αλή πασά, γεγονός που τοποθετεί τη χρονολόγηση του εγγράφου στο 1807.

Η πεδιάδα της Παραμυθιάς είχε μεγάλο πληθυσμό και αποτελούνταν από πόλεις και χωριά σε πολύ γραφικές θέσεις στους πρόποδες των βουνών, μερικά από τα οποία ήταν σχεδόν τυλιγμένα από δάση. Το μεγαλύτερο μέρος τους είχε μουσουλμανικό πληθυσμό, ενώ άλλα κατοικούνταν αποκλειστικά από χριστιανούς. Ο τοπικός διαχωρισμός των δύο θρησκειών ήταν πολύ σαφής. Η πιο σημαντική απ' αυτές τις πόλεις ήταν το Καρβουνάρι, στη δυτική πλευρά της κοιλάδας, που αναφέρεται ότι είχε σχεδόν 800 σπίτια¹⁴⁸. Η πόλη της Παραμυθιάς είχε 9.000 κατοίκους και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι, καθώς υπήρχαν πέντε τζαμιά.

Η Παραμυθιά είναι ορεινή και απρόσιτη. Οι κάτοικοί της δεν υποτάχθηκαν ποτέ στους Τούρκους και αγνοούσαν το πώς έγιναν μουσουλμάνοι. Ορισμένοι, μάλιστα, υποστηρίζουν πως όταν οι Τούρκοι ήρθαν για πρώτη φορά σ' αυτά τα μέρη με τα όπλα τους και έκαναν ειρήνη μαζί τους με τον όρο ότι θα ασπάζονταν τη θρησκεία

¹⁴⁶ Henry Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μτφρ. Χρήστου Ιωαννίδη (επιμέλεια Τάσου Βουρνά), Αθήνα 1989, σελ. 251.

¹⁴⁷ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σελ. 642-643, αριθμ. εγγρ. 1419, ([π. Τσαμουριάς], αχρονολόγητο).

¹⁴⁸ Henry Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ο. π., Αθήνα 1989.

του Μωάμεθ, χωρίς να θίξουν την ανεξαρτησία τους. Αυτοί μιλούσαν ελληνικά και δεν γνώριζαν καμία άλλη γλώσσα. Θεωρούσαν τους Τούρκους, όπως και τους υπόλοιπους Αρβανίτες, σαν ράτσα εκθηλυσμένη, για την οποία έτρεφαν τη μεγαλύτερη περιφρόνηση. Δεν είχαν καμία μορφή παγιωμένης διοίκησης και το κάθε σόι είχε τις δικές του δικαιοδοσίες. Τα σόγια με τα περισσότερα μέλη είχαν και τη μεγαλύτερη επίδραση στα κοινά της περιοχής¹⁴⁹. Όλοι φυλάγονταν, ώστε να μη σκοτώσουν άτομο από άλλη φαμίλια ή σόι, γιατί οι συγγενείς έπρεπε να εκδικηθούν το θάνατό του και η αιματοχυσία δεν μπορούσε να σταματήσει, αν δεν σκοτωνόταν ένας από τα δύο σόγια. Ανάμεσα στους κατοίκους της Παραμυθιάς ακόμη, υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός χριστιανών Ελλήνων, που ζούσαν όλοι με τον ίδιο τρόπο, όπως και οι υπόλοιποι¹⁵⁰. Όσοι ήταν μουσουλμάνοι, πολύ αγνά γνώριζαν τη θρησκεία τους, ενώ οι γυναίκες δεν φορούσαν φερετζέ, έπιναν κρασί και δεν είχαν καμία δυσκολία να συνάπτουν γάμους με τους χριστιανούς¹⁵¹. Η αλήθεια είναι ότι απέφευγαν να τρώνε χοιρινό, αν όμως το ανδρόγυνο ήταν διαφορετικού θρησκευματος, δεν είχαν τον παραμικρό ενδοιασμό να μαγειρέψουν μέσα στο ίδιο τσουκάλι ένα κομμάτι αρνίσιο κρέας και ένα κομμάτι χοιρινό¹⁵². Όποιος προέρχονταν από ξένος μέρος ή περνούσε από την περιοχή τους, είτε ήταν Τούρκος είτε Ευρωπαίος είτε Έλληνας και είχε την ατυχία να πέσει στα χέρια τους, πωλούνταν ως δούλος στο παζάρι. Αντίθετα όποιος, κατά τη διάρκεια της διαμονής του στα γειτονικά μέρη, παρείχε προστασία σε κάποιον από την Παραμυθιά, εξασφαλίζοντάς του διαβατήριο, μπορούσε να διατρέξει ανενόχλητος τα βουνά τους και να γίνει παντού δεκτός με τη μεγαλύτερη φιλοξενία.

Η πόλη του Μαργαριτίου περιλάμβανε έναν πληθυσμό 400 τουρκικών οικογενειών και ήταν έδρα ενός Οθωμανού δικαστή (καδή), στον οποίο ανήκαν τριάντα πέντε χωριά και υπαγόταν διοικητικά στην Παραμυθιά. Η έκταση της κοιλάδας του είναι έξι λεύγες. Ο αριθμός των κατοίκων της επαρχίας ανερχόταν, προ της μοιραίας πανούκλας του 1815, σε 8.500 ψυχές και των δύο θρησκειών¹⁵³. Ήταν πρωτεύουσα του θαλάσσιου τμήματος της Θεσπρωτίας, από το βόρειο ακρωτήριο του

¹⁴⁹ J. L. S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, ο. π. , σελ. 61.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 62.

¹⁵¹ Δες στο ίδιο, σελ. 62 και όσα αναφέρει ο Williams Eton στο έργο του «Ιστορικός, Πολιτικός και Σύγχρονος Πίναξ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», στο βιβλίο του Βασίλη Κραψίτη, *Θεσπρωτικά*, τ. Β', Αθήνα 1972, σελ. 69.

¹⁵² J. C. Hobbhouse Broughton, *A journey through Albania*, New York 1971, σελ. 150.

¹⁵³ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, Αθήνα 1994, σελ. 148.

κόλπου της Νίτσας έως και τις εκβολές του Αχέροντα, με εξαιρέσεις τους αυτόνομους θύλακες της Αγιάς και της Πάργας. Διέθετε έναν πύργο, ο οποίος κτίστηκε το 1575 από τους Τούρκους, ως αντίδραση στην οχύρωση με νέα ακρόπολη της Πάργας (1571-1575). Οι αγάδες του Μαργαριτίου κατείχαν όλα τα εύφορα τσιφλίκια στην ομώνυμη κοιλάδα, στο μεγαλύτερο μέρος της πεδιάδας του Φαναρίου (δύο μίλια δυτικά της Γλυκής ξεκινούσε η επαρχία Μαργαριτίου) και στον παραλιακό τομέα. Αγάς ήταν εδώ ο Μπάλιο Χούσος αλλά κυρίαρχη φάρα ήταν η οικογένεια των Τσαπαραίων (Τζαπαραίων) με καταγωγή από το γειτονικό Λαουράτι (Καταβόθρα). Αρχηγός τους ήταν ο Χασάν αγάς Τσαπάρης που μπορούσε να κινητοποιήσει δύο χιλιάδες ενόπλους. Στην κατοχή του, μαζί με τους δευτερεύοντες αγάδες, ανήκε όλη η πεδιάδα του Φαναρίου. Το 1806 κατέφυγε στα Επτάνησα για να γλιτώσει από τον Αλή πασά.

Οι Παργινοί ήταν ορεσίβιοι, με φλογερά πάθη και το κλίμα της περιοχής τους έδινε έναν τόνο δροσιάς και υγείας, που τους διέκρινε από τους κατοίκους των Ιονίων νησιών. Απολάμβαναν το αγαθό της ελευθερίας από τους ισχυρούς που, κατά καιρούς τους προστάτευαν, αλλά ήταν δόλιοι, άπληστοι και χαμερπείς. Οι κυβερνήσεις της Βενετίας είχαν ασκήσει διαχρονικά πάνω τους κακή επιρροή, σε αντίθεση με τους Γάλλους και τους Ρώσους. Οι άνδρες, που η επαφή με τους Τούρκους τους είχε κάνει να υιοθετήσουν τις προκαταλήψεις τους, φέρονταν με υπερβολική αυστηρότητα στις γυναίκες τους. Οι γυναίκες ήταν καλές, κόσμιες, εργατικές και προικισμένες με φρονιμάδα και ομορφιά¹⁵⁴.

Η Δημοκρατία της Βενετίας, κυρία ήδη του Ιονίου πελάγους, είχε δεχθεί από τις 21 Μαρτίου 1401 τους επισήμους όρκους πίστεως των Παργινών και από τις 7 Αυγούστου 1447 τους είχε αναγνωρίσει ως υπηκόους της. Εισήγαγε τους θεσμούς της στο ακρωτήριο Χειμέριο, όπου τοποθέτησε επικεφαλής έναν προβλεπτή ή προνοητή, Βενετό κυβερνήτη περιβεβλημένο με υπέρτατη εξουσία. Επίσης, ξεχώρισε δώδεκα οικογένειες πατρικίων στην πόλη, τα ονόματα των οποίων γράφτηκαν στη χρυσή βίβλο, και διαίρεσε το υπόλοιπο μέρος του πληθυσμού σε ιδιοκτήτες (36 οικογένειες), σε ναυτικούς, σε κληρικούς και ξένους¹⁵⁵. Κάθε χρόνο είχαν θεσπιστεί συμπόσια για

¹⁵⁴ F. Rouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα – Τα Ηπειρωτικά*, Προλεγόμενα – Μετάφραση Κώστας Π. Βλάχος, τόμος III, Πρέβεζα 2010, σελ. 184-185.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 178-180.

τους άρχοντες και τον κλήρο κατά την παραμονή των Χριστουγέννων και των Επιφανίων. Ο λαός είχε την δική του γιορτή την πρώτη Μαΐου, ημέρα που γιόρταζαν την επάνοδο των χελιδονιών, στην οποία δαπανούσαν το προϊόν των τελωνείων σε γλέντια, χορούς και παιχνίδια. Οκτώ μέρες αργότερα πραγματοποιούνταν τα Ροζάλια, μια κωμική αναπαράσταση μάχης μεταμοφισμένων ντόπιων μεταξύ Ενετών και Τούρκων.

Στη Συμπολιτεία του Σουλίου κάθε χωριό, ακολουθώντας ένα πατροπαράδοτο αλβανικό έθιμο, διαιρούνταν σε *φάρες* (πατριές) οι οποίες είχαν για άρχοντες τους γέροντες, ενώ σε κάθε οικογένεια την άμεση εξουσία την είχε ο πατέρας. Το Σούλι είχε δεκαεννιά *φάρες*, η Κιάφα πέντε, ο Αβαρικός και η Σαμονίβα από τρεις. Συνολικά, 30 πατριές με 170 οικογένειες, που θεωρούνταν κυρίαρχες ή ευγενείς¹⁵⁶. Περί το 1700 με την αύξηση του πληθυσμού, οι Σουλιώτες ίδρυσαν επτά νέα χωριά: Τζεκούρι, Περιχάτες, Βίλια, Αλσοχώρι ή Αλποχώρι, Κοντάτες, Κιόναλα και Τσιφλίκι, τα οποία διαιρούνταν σε δεκαεννέα *φάρες*. Αυτές οι φυλές των «απ' έξω», όπως τις χαρακτήριζαν, απέκτησαν τα δικαιώματα της κοινότητας και συμμετείχαν στη γενική συμμαχία που ονομαζόταν πολεμική ομοσπονδία. Σε περίοδο πολέμου ήταν υποχρεωμένες να συμβάλλουν στην άμυνα της περιοχής τους, ως προκεχωρημένοι φύλακες, πολεμώντας στην πρώτη γραμμή στην είσοδο των στενών προς το οροπέδιο του Σουλίου και μετέφεραν τις οικογένειές τους για ασφάλεια στο εσωτερικό του Τετραχωρίου, που ήταν ένα φυσικό οχυρό¹⁵⁷. Κατά τον Hobhouse, οι Σουλιώτες ήταν όλοι χριστιανοί και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, αλλά έχοντας τις συνήθειες του βουνού, έμοιαζαν περισσότερο με τον Αλβανό πολεμιστή παρά με τον Έλληνα γεωργό και έμπορο¹⁵⁸.

Η σουλιώτικη συμπολιτεία δεν είχε νόμους, αλλά ήταν αναρχικά ελεύθερη. Μίσση χώριζαν τις διάφορες οικογένειες και δεν υπήρχε ούτε κανόνας, ούτε συμφωνία στις γενικές συσκέψεις. Αρκούμενοι οι Σουλιώτες στο να λέγονται και να θεωρούνται χριστιανοί, σταυροκοπιόταν συχνά, τηρούσαν τις αργίες του ορθόδοξου ημερολογίου και νήστευαν σ' όλες τις περιόδους νηστείας. Η προσευχή κάθε Σουλιώτη ήταν να ζητήσει από τον Θεό πλούτη και να εξοντώσει κάμποσους μωαμεθανούς. Από την

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 225.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 226.

¹⁵⁸ J. C. Hobhouse Broughton, *A journey through Albania*, New York 1971, σελ. 151.

ηλικία των δέκα ετών τα αρσενικά παιδιά, στερημένα από κάθε άλλη εκπαίδευση αλλά αναθρεμμένα με μίσος εναντίων των Τούρκων, ακολουθούσαν τη στρατιωτική σταδιοδρομία. Η στρατιωτική οργάνωση στηριζόταν σε άνδρες ικανούς να υποφέρουν τις ταλαιπωρίες του πολέμου. Τα χωριά του Τετραχωρίου αριθμούσαν 800 ενόπλους άνδρες και όλα τα υπόλοιπα άλλους 600, συνολικά 1.400 στρατιώτες, διοικούμενους από καπετάνιους και από έναν ή περισσότερους πολέμαρχους, των οποίων τα καθήκοντα ήταν προσωρινά¹⁵⁹. Ο πολέμαρχος ήταν αιρετός και εκλεγόταν κατόπιν επιλογής από τους αρχηγούς των οικογενειών, με βασικά κριτήρια τη γενναιότητα, τη σωφροσύνη και το κύρος του ανδρός¹⁶⁰. Παρά την αριθμητική κατωτερότητα σε σχέση με τους μουσουλμάνους αρκούσαν για να υπερασπίσουν τα απρόσιτα περάσματα των βουνών τους. Οι γυναίκες, σε περίπτωση μεγάλου κινδύνου, πολεμούσαν στο πλευρό των ανδρών, αδελφών και παιδιών τους. Στην καθημερινή ζωή μια γυναίκα, όχι για πραγματικά παράνομη πράξη, αλλά με την παραμικρή υποψία φιλοφροσύνης ή απιστίας, με διαταγή του συζύγου ή του γέροντα της οικογένειας, ραμμένη σε σακί κατακρημνίζονταν στο βάραθρο του ποταμού Αχέροντα¹⁶¹.

Στο βουνό Παγκράτι ή Πανεράτι (Κλιάδι ή Ψηλό Βουνό λέγεται στις μέρες μας, ύψους 956 μ.), ανατολικά του χωριού Νουνεσάτι και δυτικά του Νικολίτσι υπήρχε μέχρι το 1813, πριν από την κατάκτηση του Τσαμουρίου από τον Αλή πασά, μια πόλη κατοικημένη από 800 χριστιανικές αλβανικές οικογένειες οι οποίες είχαν ιδρύσει πολλά χωριά. Ο πληθυσμός τους σχημάτιζε μια αυτόνομη κοινότητα, πιο συνετά συγκροτημένη από εκείνη του Σουλίου¹⁶². Οι εισοδοί προς την περιοχή της κοινότητας ήταν οχυρωμένες και τις υπερασπίστηκαν επί μακρόν οι γενναίοι κάτοικοί της. Τα αντερείσματα της οροσειράς του Παγκρατίου διαγράφουν τις κοιλάδες του Χαρατιού (Σαράτι), της Νίτσας (Πλαταριάς), της Βόλας (Συβότων) και της Αρπίτσας (Πέρδικας). Νομίζω ότι η παραπάνω κοινότητα χωριών διέθετε το μέτρο και την φρόνηση και όχι την απληστία και την έπαρση των Σουλιωτών, γι' αυτό έζησε

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 227

¹⁶⁰ Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ο. π., 165

¹⁶¹ F. Rouqueville, *Ηπειρος*, ο. π., σελ. 244.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 161.

ειρηνικά και χωρίς μεγάλες απώλειες ζωών των κατοίκων της και των περιουσιών τους ως την κατάλυση της αυτονομίας της από τον πασά της Ηπείρου.

Οι περισσότεροι κάτοικοι όμως είχαν προλάβει να εγκαταλείψουν την Αγιά, βόρεια της Ράπεζας (Ανθούσας), χτισμένη πάνω σ' έναν επιβλητικό λόφο. Ο Αλής έχτισε ένα ισχυρό κάστρο, αφού ξεγέλασε με επιστολή τον Γάλλο διοικητή των Επτανήσων Danzelot, για να πιέσει περισσότερο την ανυπότακτη Πάργα. Ύστερα, εποίκησε την Αγιά με μουσουλμάνους Τσάμηδες από το Καρβουνάρι¹⁶³. Έτσι, άλλη μια αυτόνομη περιοχή της Θεσπρωτίας έχασε την ελευθερία της. Από τη στεριά συνδεόταν με μονοπάτια με το Μαργαρίτι και με τη γειτονική Πάργα. Επίκειό της ήταν ο όρμος του Σαρακήνικου, βόρεια του ακρωτηρίου Τροφάλι, μικρός σε μέγεθος αλλά ασφαλής από τους περισσότερους ανέμους. Κατά την επίθεση των δυνάμεων του Αλή πασά εναντίον της Πάργας, στις 28 Φεβρουαρίου 1814, η Αγιά και η Ράπεζα καταλήφθηκαν και ακολούθησαν σφαγές, ιδίως στην Αγιά. Οι κάτοικοί τους αιχμαλωτίστηκαν επειδή ήταν σύμμαχοι των Παργινών¹⁶⁴¹⁶⁵.

β. Σχέσεις των διαφόρων εθνοτικών ομάδων

Η καταπίεση, όσο περνούσε ο καιρός επιβάρυνε περισσότερο τη ζωή και την περιουσία των χριστιανών ραγιάδων, που ήταν στη διάθεση των Τούρκων. Η ζωή των χριστιανών αντιμετώπιζε πολλούς κινδύνους και για να γλιτώσουν έπρεπε να έχουν την προστασία ισχυρού αγά, τον οποίο φιλοδωρούσαν με κάτι από τα εισοδήματά τους, όπως ένα αρνί, λίγο στάρι για τραχανά, ένα καλάθι σταφύλια. Αυτά τα φιλοδωρήματα, χρόνο με το χρόνο αυξάνονταν, καθώς και τα τσιφλίκια των αγάδων της Τσαμουριάς μεγάλωσαν. Γι' αυτόν τον λόγο οι χριστιανοί παραμέλησαν την καλλιέργεια των χωραφιών και των δένδρων και ο προορισμός τους, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν να δουλεύουν για τον αφέντη τους¹⁶⁶.

¹⁶³ Αλέξιος Δ. Τσίτσιος, *Πληροφορίες για τη Θεσπρωτία στις αρχές του 19ου αιώνα (1800-1820) στο έργο του Γάλλου ταξιδιώτη Francois Rouquerville*, Μεταπτυχιακή εργασία, Ιωάννινα 2017, σελ. 27-28.

¹⁶⁴ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στη Ελλάδα*, τόμος Γ2, Αθήνα 1985, σελ. 272

¹⁶⁵ Σπυρ. Γ. Μουσελίμης, *Ιστορικοί Περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 37.

¹⁶⁶ Γιάννης Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων 40.000 π. Χ. μέχρι σήμερα (Περίοδος περιπετειών-Παρακμής-Αγώνων και απώλειας της ταυτότητας 167 π. Χ. – 1912)*, τόμος Β', Αθήνα 1998. σελ. 242-243.

Τα πολύ σημαντικά και απρόβλεπτα γεγονότα των αρχών του 19^{ου} αιώνα, όπως η εξόντωση του Αλή πασά, η δημιουργία του ελληνικού κράτους, η επιστροφή των Σουλιωτών στα εδάφη τους κ.λ.π, άρχισαν να ανησυχούν και να προβληματίζουν τους αγάδες της Θεσπρωτίας, οι οποίοι, με τη διορατικότητα που είχαν, διαισθάνονταν πως η δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε αρχίσει να κλονίζεται¹⁶⁹. Έτσι οι Χριστιανοί κάτοικοι των χωριών που ζούσαν μαζί με Μουσουλμάνους, όπως η Παραμυθιά, το Μαργαρίτι, η Πάργα, η Ράπεζα, η Αγιά, το Καστρί, το Σπυλέσι και άλλα που βρίσκονταν ανάμεσα σε μουσουλμανοχώρια, είχαν συνειδητοποιήσει πως υπερείχαν του μουσουλμανικού στοιχείου και την υπεροχή αυτή άρχισαν να την αξιοποιούν και να αναβαθμίζουν τις σχέσεις προς όφελός τους.

Οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Θεσπρωτίας είχαν συνηθίσει στην ανατολίτικη νοοτροπία των αγάδων, καθώς δεν εργάζονταν και περνούσαν τον χρόνο τους σε συγκεντρώσεις στα σπίτια των αγάδων, όπου μεταξύ ναργιλέ, ταμπάκου και καφέ έσπαγαν την ανία τους με ανέκδοτα και ραδιουργίες. Συγκεντρώνονταν δίπλα από τα τζαμιά, τα ονομαζόμενα «μεσλήζια», όπου οι γεροντότεροι και πλουσιότεροι διηθούσαν τις συζητήσεις, που τις παρακολουθούσαν με προσοχή οι παρευρισκόμενοι. Αυτός ο τρόπος ζωής είχε ως επακόλουθο να οδηγήσει τους Μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής της Θεσπρωτίας σε μία νωθρότητα. Επιπλέον, η ύπαρξη των δύο φατριών, των Ντεμάτων και των Σεϊκάτων, συνέτεινε ακόμα περισσότερο σ' αυτή την κατάσταση, καθώς το μυαλό τους είχε παύσει να σκέπτεται, αφού είχε συνηθίσει να υπακούει και να εκτελεί τις εντολές των ανωτέρων τους.

Όπως πληροφορούμαστε από τον Π. Αραβαντινό, οι Ντεμάτες και οι Σεϊκάτες ήταν δύο αντίπαλες φατρίες στην περιοχή των Φιλιατών. Με τα ονόματα αυτά εντοπίζουμε τους Οθωμανούς της Θεσπρωτίας και της Χαονίας. Ο Ντέμος και ο Σείκος ήταν δύο αδέρφια που ξεχώριζαν ανάμεσα στους Οθωμανούς της επαρχίας των Φιλιατών και υπήρξε μεταξύ τους έριδα και μεγάλη έχθρα, η οποία δίχασε τους φίλους τους και μ' αυτόν τον τρόπο διαιρέθηκαν σε δύο ομάδες¹⁶⁷. Όμως, αυτή η διαίρεση έφερε αιματοχυσίες, αυξάνοντας ταυτόχρονα το μίσος και τη βαθιά έχθρα μεταξύ τους, γεγονός που τους έκανε να ζητούν βοήθεια από τους Οθωμανούς, που

¹⁶⁷ Στο ίδιο , σελ. 252-253

κατοικούσαν στις γειτονικές επαρχίες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαίρεσή τους σε Θεσπρωτούς και Χάονες, σε δύο δηλαδή στρατόπεδα αλληλόμαχα.

Σε έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε στο Καλπάκι Φιλιατών ή Καλιμπάκι (σημ. Ελαία, επαρχίας Θυάμιδος) από τον Ομέρ Ντέμη, στις 10 Μαρτίου μεταξύ των ετών 1801-1805, πληροφορούμαστε για τις φιλικές σχέσεις της οικογένειας Ντεμάτων με τον Αλή πασά και για τη συμφωνία που έκλεισε με τους Καλιζιώτες (όνομα οικογένειας-φάρας ή όνομα χωριού)¹⁶⁸.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι κάτοικοι των χριστιανικών χωριών της Παραμυθιάς, του Μαργαριτίου, της Πάργας και των Φιλιατών, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, είχαν ν' αναμορφώσουν τις σχέσεις τους με τους Μουσουλμάνους¹⁶⁹. Με το πέρασμα του χρόνου, ιδίως από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. και μετά, πέτυχαν να επιβληθούν πνευματικά, οικονομικά και κοινωνικά και να ζουν στις δικές τους συνθήκες. Σπούδαζαν τα παιδιά τους, πήραν το εμπόριο και τα διάφορα επαγγέλματα στα χέρια τους, άνοιξαν καφενεία μέσα από τα οποία η άρχουσα τάξη ερχόταν σε επαφή με την άρχουσα τάξη των Μουσουλμάνων, με αποτέλεσμα στα καφενεία να αναπτυχθούν κοινωνικές και φιλικές σχέσεις και να αλλάξει η νοοτροπία και η συμπεριφορά μεταξύ τους. Ο κάθε αγάς, σε όποια φατρία και τάξη και αν ανήκε ο κάθε Χριστιανός, άρχοντας ή μη, είχε τους δικούς του φίλους και έτσι προχωρούσαν μονοιασμένοι προς το μέλλον. Φυσικά, υπήρχαν οι αντιπαλότητες, οι διενέξεις, οι εκδικήσεις, οι οποίες εκδηλώνονταν και στους Χριστιανούς και στους Μουσουλμάνους, χωρίς να μπορούν να χαρακτηριστούν θρησκευτικές, φυλετικές ή εθνικιστικές, καθώς είχαν πάντα προσωπική αιτία¹⁷⁰.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι στη βορειοανατολική Θεσπρωτία, υπήρχαν πολλά χωριά τα οποία κατοικούνταν από Μουσουλμάνους¹⁷¹, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τις σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων. Επίσης, πρέπει να επισημάνουμε το πόσο δύσκολη ήταν η συμβίωση στην περιοχή αυτή των Χριστιανών με τους Μουσουλμάνους, συγκριτικά με τις άλλες περιοχές, σε μια εποχή όπου ο θρησκευτικός φανατισμός των Μουσουλμάνων Τσάμηδων εναντίον του

¹⁶⁸ Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 526-527, αριθμ. εγγρ. 1353 ([Καλπάκι Φιλιατών], 10 Μαρτίου χ. έτος).

¹⁶⁹ Γιάννης Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων 40.000*, τ. Β', σελ. 242-243.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 242-243.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 251-252.

χριστιανικού πληθυσμού βρισκόταν σε έξαρση. Στην πραγματικότητα, όλοι οι χριστιανοί της Θεσπρωτίας βρίσκονταν στην ίδια θέση και ζούσαν κατά τον ίδιο τρόπο, μέσα στις ίδιες συνθήκες. Όμως, όπως είπαμε, με το πέρασμα των χρόνων και κάτω από τη φορά των γεγονότων και τις ιστορικές συγκυρίες αυτής της περιόδου, οι σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων άρχισαν κάπως να ομαλοποιούνται και οι Χριστιανοί να επιβάλλονται των Μουσουλμάνων πνευματικά, οικονομικά και κοινωνικά.

Από την άλλη πλευρά, οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες είχαν χάσει τη συνοχή και την ενότητά τους. Τα προνόμια που είχε δώσει το Διβάνι σε ορισμένους από αυτούς, είχαν συντείνει σ' αυτό και είχαν αρχίσει να αλληλοϋποβλέπονται. Οι αντιθέσεις μεταξύ τους όλο και μεγάλωναν. Η ανατολίτικη, αγαπασαλίτικη νοοτροπία, που στο πέρασμα των αιώνων είχε αναπτυχθεί μέσα τους, τους είχε εκφυλίσει. Είχαν χάσει τη βούληση και υπάκουαν στους λίγους, είχαν δημιουργηθεί μεταξύ τους φατρίες, με αρχηγό και οπαδούς, που η καθεμιά υπονόμεινε την άλλη. Οι φατρίες αυτές έρχονταν πολλές φορές σε αντίθεση με τους πασάδες και τότε, για να τους πολεμήσουν, συμμαχούσαν με τους αντιπάλους τους ή και με τους Χριστιανούς Έλληνες¹⁷².

Σύμφωνα με τον Π. Αραβαντινό, την άνοιξη του 1801 ανάμεσα στους Σουλιώτες και στα εξοχότερα πρόσωπα των τριών τμημάτων της Ηπείρου, σχηματίστηκε ένας ισχυρός συμμαχικός δεσμός κατά του Αλή πασά¹⁷³. Γι' αυτόν τον λόγο οι Σουλιώτες έλαβαν χρήματα, προκειμένου να εφοδιαστούν με τα αναγκαία πολεμοφόδια και τις τροφές, εξερχόμενοι των ορίων τους, ώστε να καταλάβουν τις Ηπειρωτικές περιοχές, που ανήκαν στον Αλή πασά. Για τον ίδιο σκοπό, θα κινήσουν τις δυνάμεις τους οι σύμμαχοί τους. Όσοι είχαν συμμαχήσει τότε με τους Σουλιώτες ήταν Οθωμανοί και ανάμεσά τους ήταν ο τοπάρχης του Μπερατίου και της Αυλώνας Ιμπραήμ πασάς, του Δελβίνου ο Μουσταφάς πασάς, ο Χατζή Ιτλιάμης, ο Χασάνης και ο Ζεϊνέλης, που ήταν αντάδελφοι των Προνιατών από την Παραμυθιά, ο Τζέμο Μπαζίνας και Σέικο Τσαμάλης από το Καρβουνάρι, ο Χασάν Τσαπάρης από το Λουγουράτι, ο Χασάν Χουσκούμπος από την Μαζαρακιά, ο Μούσας Ρούσσης, ο Μπάλιο Χούσος από το Μαργαρίτι, ο Αμπτουραχμάν Ζυγούρης από την Βάρφανη, ο Μουχαμέτ Νταλιάνης

¹⁷² Στο ίδιο, σελ. 251-252.

¹⁷³ Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία*, ό. π., σελ. 252.

από την Κονίσπολη, οι αρχηγοί των Ντεμάτων και Σεϊκάτων από τους Φιλλιάτες και άλλοι μικρότεροι αγάδες, από διάφορα χωριά της Θεσπρωτίας¹⁷⁴.

Επιπρόσθετα, σε αναφορές του Π. Αραβαντινού αναφορικά με γεγονότα του 1807, πληροφορούμαστε για τον εκπατρισμό των αγάδων της Θεσπρωτίας, μετά τη συμμαχία που έκαναν με τους Σουλιώτες¹⁷⁵. Αυτό συνέβη, γιατί ο Αλή πασάς είχε συνάψει συμμαχίες με τους αγάδες της Θεσπρωτίας και οι ραδιουργίες του, τους οδήγησαν σε απόγνωση, χωρίς να έχουν άλλο μέσο σωτηρίας. Έτσι, το 1807 εγκατέλειψαν τις εστίες τους και τις ιδιοκτησίες τους οι Προνιάτες, οι Τζαπαραίοι (εκτός από τον Χασάν αγά), ο Μελέκης Γράβας, ο Ισούφ Ντέμος, ο Τσίμος Μπαζίνας, ο Μπάλιο Χούσας και πολλοί άλλοι, οι οποίοι κατέφυγαν στην Πάργα και από εκεί μετέβησαν στην Κέρκυρα.

Όσα αναφέρει ο Π. Αραβαντινός ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και αποκαλύπτουν τον χαρακτήρα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Φαίνεται, επίσης, ότι οι σχέσεις των Μουσουλμάνων μεταξύ τους είχαν διαφοροποιηθεί και πως με το πέρασμα του χρόνου οι σχέσεις τους με τους Χριστιανούς είχαν αλλάξει. Η άρχουσα τάξη των Χριστιανών, που αποτελούνταν από άτομα δραστήρια, προικισμένα με θάρρος, με γνώσεις και ευστροφία πνεύματος, είχε γίνει το στήριγμα των κατοίκων κάθε χωριού, ανταποκρινόμενη στον ρόλο της.

Οι συνήθειες, βέβαια των δύο πληθυσμών ήταν διαφορετικές. Η θρησκεία των Μουσουλμάνων είχε επιβάλλει ορισμένους περιορισμούς στους πιστούς της. Αντίθετα με τη χριστιανική θρησκεία, η οποία εκτός από κάποιες νηστείες, δεν είχε επιβάλλει άλλους περιορισμούς. Το γεγονός αυτό το εκμεταλλεύτηκε η άρχουσα τάξη των χριστιανών και επέβαλε, σιγά-σιγά, στους Μουσουλμάνους τις δικές τους φιλελεύθερες συνήθειες: γλέντια, πανηγύρια, κατανάλωση ποτών κ.λπ. και άλλες εκδηλώσεις του χριστιανικού πληθυσμού¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Γ. Σάρρας, *Ιστορικά Λαογραφικά περιοχής Ηγουμενίτσας, 1500-1950*, Αθήνα 1985, σελ. 80.

¹⁷⁵ Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία*, ο. π., σελ. 253-254.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 254.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ-ΕΜΠΟΡΙΟ

1. Η μορφολογία του εδάφους: ο γεωγραφικός παράγοντας της οικονομίας

Ως γνωστόν, ο γεωγραφικός παράγοντας και η μορφολογία του εδάφους κάθε περιοχής –άρα και της Θεσπρωτίας– διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στις συνθήκες ζωής των κατοίκων της όσο και στην παραγωγή της, συνεπώς στην οικονομία της. Γι' αυτό τον λόγο στο πρώτο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου θα μας απασχολήσει η γεωμορφολογία της περιοχής που εξετάζουμε.

Τα τείχη των οροσειρών που χωρίζουν τη Θεσπρωτία-Τσαμουριά από την ενδοχώρα της Ηπείρου και το φυσικό άνοιγμα της περιοχής προς το Ιόνιο απομονώνουν την περιοχή αυτή από τα Ιωάννινα, ενώ την εκθέτουν μέσα από την σχεδόν παράκτια αλυσίδα των νησιών, στην επιρροή της πολιτικο-οικονομικής συγκυρίας που δημιουργούσε η εκάστοτε κατοχή των Επτανήσων από τις ξένες Δυνάμεις. Η Θεσπρωτία ορίζεται ως το βορειοδυτικό τμήμα της Ηπείρου¹⁷⁷. Είναι ενταγμένη στο ιδιαίτερο γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής, περιστοιχίζεται από τα όρη του Τσαμαντά και των Φιλιατών βόρεια, του Σουλίου και της Παραμυθιάς ανατολικά και εκείνων της Πάργας νότια, ενώ το δυτικό της τμήμα βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος. Οι δύο σημαντικοί ποταμοί που τη διασχίζουν, ο Καλαμάς (Θύαμης) και ο Αχέρων, μαζί με τους παραποτάμους τους, καθορίζουν τη διαμόρφωσή της από τις ορεινές στις ημιπεδινές περιοχές.

Η περιοχή αυτή συνδυάζει το ορεινό, το πεδινό και το παραθαλάσσιο στοιχείο. Όσον αφορά τα βουνά της, δυτικά της Ουλίτζικας βρίσκεται το βουνό της Τσαμουριάς, το οποίο αρχίζει από το Μαργαρίτι και εκτείνεται έως το Σούλι, το Ζάλογγο, το Σαμαντά, το Αργυρόκαστρο, το Γαρδίκι και φτάνει ως τη Χειμάρρα, όπου ενώνεται με τα Ακροκεραύνια όρη στην Λιαπουριά, απέχοντας από τη θάλασσα μία έως τέσσερις ώρες¹⁷⁸. Σε πολλά μέρη, στα δυτικά, υπάρχουν άλλα μικρότερα

¹⁷⁷ Θεόδωρος Κ. Σιόντης, Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, *Περιηγητισμός στη Θεσπρωτία (17ος - 19ος αιώνας)*, τ. Β΄, Ιωάννινα 2019, σελ. 621.

¹⁷⁸ Κ. Θεσπρωτού και Αθαν. Ψαλίδα, *Γεωγραφία*, ό. π., σελ. 55.

βουνά και δημιουργούνται ακρωτήρια, όπως εκείνο της Κονίσπολης στο Εξαμίλι του Βουθρωτού. Όμως μεγάλο τμήμα της περιοχής της Θεσπρωτίας είναι παραθαλάσσιο και βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος, έχοντας ως σημαντικά λιμάνια αυτή την περίοδο, για την εξαγωγή και εισαγωγή προϊόντων, τα λιμάνια της Πλαταριάς, της Ηγουμενίτσας και της Σαγιάδας, που βρίσκονται σχεδόν απέναντι από την Κέρκυρα¹⁸¹¹⁷⁹. Σημαντικό λιμάνι αυτή την περίοδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και το λιμάνι της Πάργας, αν είχαν γίνει κάποια λιμενικά έργα, καθώς ήταν εκτεθειμένο στον νότιο άνεμο. Όλα τα παράλια αυτής της περιοχής θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πετρώδη, απότομα και, συνεπώς, απρόσιτα.

Οι Ευρωπαίοι περιηγητές περνώντας από την περιοχή, αυτή την περίοδο, παρατηρούν τη μορφολογία του εδάφους και τα διάφορα είδη υλικών, που προσφέρει. Ο Leake αναφέρεται στις κορυφές της Λίπας ή αλλιώς στους λόφους του Μαργαριτίου, που παρουσιάζουν μια μοναδική ομοιομορφία σχηματίζοντας μια μακρινή διαδοχή από ημικυκλικά φαράγγια κυρτά (ή αμφίκυρτα) προς την πεδιάδα από κατακόρυφα στρώματα ασβεστολιθικού βράχου¹⁸⁰. Ο Huge, ακόμη, αναφέρεται σε ένα τεράστιο κομμάτι ασβεστόπετρας, στο βορεινό άκρο της πόλης της Παραμυθιάς, που είχε αποσπαστεί από έναν βράχο και βρισκόταν πιο ψηλά. Επίσης, σε ασβεστώδη πετρώματα αναφέρεται κι άλλος ταξιδιώτης ο Ροβέρτος Γουώλς, τα οποία είχαν πέσει και είχαν καταστρέψει σπίτια¹⁸¹.

Ο Holland στο πέρασμά του, κάνει αναφορά στο σύμπλεγμα των βουνών του Σουλίου, καθώς οι βράχοι του κλείνουν απ' τα ανατολικά την κοιλάδα, αποτελούνται από άσπρο ασβεστόλιθο που περιέχει κοχύλια και μεγάλες ποσότητες πυρόλιθου, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος, βρίσκεται σε ενδιάμεσα στρώματα και σε μερικά σημεία σε μάζες μέσα στον ασβεστόλιθο. Αυτά τα στρώματα, που ποικίλουν σε πάχος από λίγα χιλιοστά μέχρι δύο ή τρεις ίντσες, μερικές φορές διαχωρίζονται σαφώς από τον ασβεστόλιθο. Σε άλλα σημεία παρεμβάλλεται ανάμεσά τους μια λεπτή διαχωριστική γραμμή από οξειδίο του σιδήρου και αποσυντεθειμένο χώμα. Οι

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 71.

¹⁸⁰ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, ο. π., σελ. 57

¹⁸¹ Thomas Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and in Albania*, Παρίσι 1821, σελ. και Robert Walsh, *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Fisher, son and Co, London and Paris 1840, σελ. 83. ¹⁸⁴ Henry Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989, σελ. 237-238. ¹⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 247.

σβόλοι του πυρόλιθου ήταν γενικά πολύ εύθραυστοι, έτσι ώστε έσπαγαν σε μικρά ακανόνιστα θραύσματα με ένα ελαφρό χτύπημα του σφυριού. Σε διάφορα σημεία των Σουλιώτικων βράχων ο ασβεστόλιθος ήταν διατεταγμένος σε μεγάλη έκταση σε μία σειρά ισόπαχων στρωμάτων και σε μερικά σημεία με μεγάλη κλίση¹⁸⁴. Επιπλέον, εντυπωσιασμένος από έναν λόφο, που βρισκόταν στα αριστερά της όχθης του Καλαμά, κοντά στο χωριό Σούλιαση (Σούβλιαση), περιγράφει με αμεσότητα τα χρώματα και την κρυσταλλική του εμφάνιση, καθώς αποτελούνταν από φολιδωτό γύψο¹⁸⁵. Ο γύψος ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του γκριζόλευκος και σε μερικά σημεία είχε μια ελαφρά μπλε απόχρωση. Ακόμη κοντά στο χωριό Ράντζαρι, κατά μήκος της νότιας όχθης του Καλαμά, υπήρχε πυρόλιθος, που περιεχόταν στον ασβεστόλιθο και ήταν αρκετά καλός, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τσακμακόπετρας για όπλα¹⁸².

Το μεγαλύτερο μέρος της Θεσπρωτίας αποτελείται από εύφορες κοιλάδες και πεδιάδες που ευνοούσαν και ευνοούν και σήμερα την ανάπτυξη της γεωργίας, με την καλλιέργεια και την παραγωγή βασικών προϊόντων, όπως είναι το ρύζι, το λάδι και το κρασί. Επίσης η περιοχή αυτή έχει μεγάλα λιβάδια, τα οποία ευνοούσαν την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Τα εδάφη της ποτίζονται από τρία ποτάμια : τον Καλαμά (Θύαμη), τον Αχέροντα και τον Κωκκυτό¹⁸³. Ο πρώτος ποταμός πηγάζει από το χωριό Δολιανά και εκβάλλει στο Ιόνιο πέλαγος, στη περιοχή που βρίσκεται νότια της Σαγιάδας. Ο Αχέροντας πηγάζει από τη Λάκκα Σουλίου, στη συνέχεια ενώνεται με τον μικρότερο ποταμό Κωκκυτό στην Αχερουσία λίμνη, η οποία πλέον έχει αποξηραθεί, και εκβάλλει στο παραθαλάσσιο χωριό της Αμμουδιάς, που βρίσκεται μεταξύ Πάργας και Ρινιάσας. Αυτά τα ποτάμια είναι πολύ σημαντικά για την περιοχή, καθώς μεγάλες εκτάσεις της Θεσπρωτίας ποτίζονται απ' αυτούς, δημιουργώντας εύφορες εκτάσεις και δίνοντας τη δυνατότητα παραγωγής διαφόρων προϊόντων.

Οι Ευρωπαίοι περιηγητές που θα επισκεφθούν τις πεδιάδες του Καλαμά, της Παραμυθιάς και του Φαναρίου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹⁸⁴, θα εντυπωσιαστούν από

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 251.

¹⁸³ Κ. Θεσπρωτού και Αθαν. Ψαλίδα, *Γεωγραφία*, ο. π., σελ. 55.

¹⁸⁴ « Ως Φανάρι χαρακτηρίζεται η περιοχή που απλώνεται γύρω από τον Αχέροντα ποταμό, σε μια πιο μεγάλη έκταση από εκείνη που καταλάμβανε η αποξηραμένη σήμερα Αχερουσία λίμνη. Το Φανάρι είναι τοπωνύμιο μιας μεγάλης πεδινής και γόνιμης έκτασης, το όνομα της οποίας συνδέεται με τις

τη γονιμότητα του εδάφους της και από το επίπεδο της γεωργικής καλλιέργειας. Ο Holland παρατήρησε ότι η πεδιάδα της Παραμυθιάς είναι πολύ εύφορη και καλλιεργείται καλά¹⁸⁵. Ο Rouqueville μίλησε, με μεγάλο θαυμασμό για το ευεργετικό ποτάμι του Καλαμά, που θα το αποκαλέσει Νείλο της Θεσπρωτίας, ενώ δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στην επιδεξιότητα των Ηπειρωτών καλλιεργητών και των παραδοσιακών τεχνητών να αξιοποιούν αυτή την κύρια πηγή άρδευσης της περιοχής. Στην κοιλάδα του Καλαμά, ο ανθρώπινος μόχθος, κατακτώντας όλη την παραποτάμια περιοχή την έχει αποδώσει στην καλλιέργεια, όπως άλλωστε και τα γύρω υψώματα, τους λόφους και τις υπώρειες των βουνών. Ολοκληρώνοντας τις διαπιστώσεις του από αυτή την πεδιάδα ο F. Rouqueville ανέφερε ότι αυτά τα θαύματα της γεωργίας αποτελούν το κατόρθωμα ανθρώπων καταπονημένων από τις αγγαρείες και από τα βαριά δοσίματα¹⁸⁶.

Ο Leake, ένας πολύ παρατηρητικός ταξιδιώτης, επισήμανε το βασικότερο πρόβλημα της πεδιάδας του Φαναρίου, όπου το νερό δεν είχε ακόμα δαμαστεί κι έτσι τα έλη και οι πλημμύρες εξακολουθούσαν να καθορίζουν την οργάνωση του καλλιεργούμενου εδάφους. Η πεδιάδα του Φαναρίου ή Φράρι, όπως την ονόμαζαν οι Αλβανοί, ήταν παντού τόσο ελώδης, ώστε εκτός από το Καναλάκι και την Ποταμιά, όλοι οι οικισμοί των καλλιεργητών της πεδιάδας βρίσκονταν στους παραπλήσιους λόφους. Εκτός από τα ποτάμια Γκούρλα ή Σουλιώτικο (Αχέρων) και το Βουβό (Κωκκυτός), τα οποία υπερεκχειλίζουν την εποχή των βροχοπτώσεων, υπήρχαν και πολλές πηγές που ανέβλυζαν κάτω από την Αρπίτσα και άλλες που σχημάτιζαν το έλος κοντά στο Καστρί. Το ψηλότερο σημείο της πεδιάδας, κοντά στη Γλυκή, βρισκόταν, ακόμη και την εποχή της προχωρημένης άνοιξης, σε βαλτώδη κατάσταση, μόνο και μόνο απ' τους χειμάρρους των λόφων. Τα έλη, που αυτή την εποχή άρχιζαν κάτω από το Καστρί και το Καναλάκι και έφθαναν σχεδόν δίπλα στη θάλασσα, απλώνονταν σ' όλη την ανατολική πλευρά της πεδιάδας. Το καλοκαίρι η έκτασή τους μειωνόταν σημαντικά, αλλά ποτέ δεν στέγνωσε εντελώς, ενώ οι σχετικά μεγάλες λίμνες ήταν πολλές. Οι λίμνες αυτές πρόσφεραν άφθονο ψάρι και η ελώδης φύση της πεδιάδας του Φαναρίου ευνοούσε πολύ την καλλιέργεια ρυζιού και καλαμποκιού, που

εμπορικές δραστηριότητες που οι Βενετοί είχαν αναπτύξει στο χώρο αυτόν», Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, ό. π., σελ. 218-219.

¹⁸⁵ H. Holland, ό. π., σελ. 457.

¹⁸⁶ Βλ. Βάσω Ψιμούλη, ό. π., σελ. 95-96· F. C. H. L. Rouqueville, ό. π., τ. Β', σελ. 106.

ήταν τα κυριότερα προϊόντα αυτής της περιοχής. Το λινάρι και το σιτάρι καλλιεργούνταν στα πιο στεγνά τμήματα και παντού εκτρέφονταν πρόβατα και βοειδή σε μεγάλους αριθμούς. Οι ορυζώνες χωρίζονταν με τετράγωνα χαμηλά αναχώματα, ενώ κατά διαστήματα υπήρχαν φράγματα ανάμεσα στους αγρούς, για να δέχονται το νερό που έφθανε εκεί από το ποτάμι, μέσα από ένα κανάλι. Το μέρος της πεδιάδας που βρίσκεται κοντά στη Γλυκή ήταν λιγότερο προσαρμοσμένο στην άρδευση από τα μέρη που ήταν πιο χαμηλά, κοντά στην Αχερουσία και η απόδοση του ρυζιού ήταν συχνά 1:150¹⁸⁷.

Επομένως, η εύφορη αυτή πεδιάδα του Φαναρίου δεν είχε αξιοποιηθεί τελείως, καθώς δεν είχαν γίνει τα απαραίτητα εγχειροβελτιωτικά έργα. Οι καλλιεργητές προσαρμόζονταν στις φυσικές συνθήκες αυτής της περιοχής, εκμεταλλευόμενοι τις κατηγορίες των εδαφών που υπάρχουν και κάνοντας επιλεκτικές χρήσεις του εδάφους. Η ορυζοκαλλιέργεια, με όλες τις εργασίες διευθέτησης και ελέγχου των νερών που προϋποθέτει, περιοριζόταν εκεί όπου η φυσική ροή του νερού δεν απαιτούσε την εκτέλεση μεγάλων αρδευτικών έργων. Επομένως, η πεδιάδα του Φαναρίου καλλιεργούνταν επαρκώς μόνο σε όσα τμήματά της ήταν προσιτά στην καλλιέργεια. Σημαντικά όμως τμήματά της παρέμεναν ακαλλιέργητα, στη διάθεση και στα καπρίτσια των υδάτων ή αξιοποιούνταν μόνο για την κτηνοτροφία. Η εκτροφή μεγάλων κοπαδιών αποδεικνύει ότι η γεωργία λειτουργούσε εδώ σε αλληλεξάρτηση και συμπληρωματικά με την κτηνοτροφία, καλά προσαρμοσμένη σ' αυτό το σύστημα, όπως συνέβαινε από αιώνες.

Ωστόσο, οι γαίες που ανήκαν στον καλλιεργούμενο χώρο ήταν εύφορες, καλά αρδευόμενες και παρείχαν υψηλότερες αποδόσεις σε καλαμπόκι, ρύζι, καπνό και σιτάρι, προϊόντα των οποίων η παραγωγή προσανατολιζόταν κυρίως στη δυτική εξωτερική αγορά. Σύμφωνα με τον Rouqueville¹⁸⁸, η διατροφή του αγροτικού πληθυσμού περιοριζόταν, κυρίως, στην κατανάλωση αραβόσιτου, καλαμποκιού¹⁸⁹ και κεχριού. Ένα ελάχιστο μέρος της παραγωγής σίτου απορροφούσε η εσωτερική αγορά.

¹⁸⁷ W. M. Leake, ό. π., τ. Δ', σελ. 51-54.

¹⁸⁸ F. C. H. L. Rouqueville, ό. π., τ. Β', σελ. 415.

¹⁸⁹ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας», ό. π., σελ. 248 και Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. Α', σελ. 34.

Το υπόλοιπο, ως αμιγώς εμπορευματική καλλιέργεια, προσανατολιζόταν προς την εξωτερική αγορά των βενετοκρατούμενων νησιών του Ιονίου και ήδη από την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, προς την ανταγωνιστική αγορά της Γαλλίας. Η αγορά των Ιονίων νησιών απορροφούσε επίσης το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής καπνού και ένα μέρος της παραγωγής ρυζιού, το οποίο διοχετευόταν κυρίως στην εσωτερική αγορά¹⁹⁰.

2. Η γαιοκτησία: τσιφλίκια και άλλες κατηγορίες γαιών

Οι διάφορες μορφές γαιοκτησίας που εντοπίζονται στην περιοχή του Σαντζακίου Ιωαννίνων, όπου υπάγονται ο καζάς Ιωαννίνων και ο καζάς Παραμυθιάς είναι αυτές που συναντούμε την περίοδο αυτή και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας :

- Τα ιδιόκτητα τσιφλίκια, μούλκια ή ελεύθερες γαίες, (εράζι-ι-μεμλουκέ), στα οποία ο ιδιοκτήτης είχε την πλήρη κυριότητα.
- Τα δημόσια κτήματα (μιριγέ) των οποίων η κυριότητα ανήκε στο κράτος.
- Τα μουατζέλ ή υποδημόσιες γαίες (εράζι μιριέ, έρσι μεμλεκέτ). Η υψηλή κυριότητά τους ανήκε στο Δημόσιο, οι ετήσιοι πρόσοδοι όμως εισπράττονταν από τους κατόχους τους.
- Τα βακούφια ή αφιερωμένες γαίες (εράζι-ι-μεβκουφέ), τα οποία ήταν αφιερωμένα σε κοινωφελή ή, εν γένει, σ' έναν ιερό σκοπό.

Τα περισσότερα χωριά του καζά της Παραμυθιάς είχαν μία σχετική αυτονομία μέχρι το 1803-1804, επειδή πλήρωναν προστασία στους Σουλιώτες και δεν είχαν τον άμεσο έλεγχο των ηγετών της κεντρικής διοίκησης. Όταν όμως έγινε η κατάληψη του

¹⁹⁰ F. C. H. L. Rouqueville, ό. π., σελ. 415, 417· W. M. Leake, ό. π., τ. Δ', σελ. 54, Η βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι τεράστια. Βλ., κυρίως για τη γαιοκτησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά τον 17ο αι. Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής ιστορίας, τ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σελ. 301 κ. εξ., 484 κ. εξ.· Peter P. Sugar, Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804), μτφρ. Παυλίνα Π. Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τ. Α', σελ. 195-208· Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας, τ. Α', σελ. 249-256· Γιώργος Προγουλάκης, «Αγροτική οικονομία», στο Ιστορία των Ελλήνων, τόμος 8, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821, εκδ. «Δομή», χ. χ., σ. 566-574 και ειδικά για την Ήπειρο, Γιώργος Παπαγεωργίου, «Ήπειρος 1833-1871: οθωμανικές μεταρρυθμίσεις – Νέα διοικητική οργάνωση», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 4ος, Αθήνα 2003, σελ. 290-294.

Σουλίου, όλη η περιοχή που βρισκόταν στην επιρροή τους, βίαια περιήλθε στο τσιφλίκι του Αλή πασά¹⁹¹.

Κάθε διοικητική ή οικονομική πολιτική είχε άμεση επίπτωση και στην ζωή του χριστιανού ραγιά. Μετά από πέντε αιώνες εφαρμογής, το τιμαριωτικό σύστημα προοδευτικά παρακμάζει, προκαλώντας συνεχώς αυξανόμενο έλλειμμα στον κρατικό προϋπολογισμό και αντικαθίσταται από εκείνο των τσιφλικιών¹⁹². Έτσι γίνεται, σταδιακά, πλήρης αντιστροφή της χρήσης και εκμετάλλευσης των γαιών, καθώς από την επικαρπία της δημόσιας γης περνάμε στον φόρο της ιδιόκτητης γης. Οι επόμενοι δύο αιώνες (17^{ος} – 18^{ος}), θεωρούνται από τους περισσότερους οθωμανολόγους ως αιώνες παρακμής, καθώς άρχισαν να δημιουργούνται τα νέα εκτεταμένα ιδιόκτητα αγροκτήματα, τα γνωστά ως *τσιφλίκια*, με εξαίρεση τα τσιφλίκια κυρίως της περιοχής της Θεσπρωτίας που δεν ήταν εκτενείς και ενιαίες εκτάσεις αλλά χωριά και καλλιεργητικές μονάδες, που δεν ακολουθούσαν, απαραίτητα, μια γεωγραφική συνέχεια¹⁹³.

Άτομα της κυρίαρχης οθωμανικής τάξης πήραν πρωτοβουλίες, που δεν είχε τη δύναμη να τις εμποδίσει η ανικανότητα των Σουλτάνων, επενδύοντας τα χρήματά τους στη γη. Τα πρόσωπα αυτά ήταν πολλές φορές ισχυροί τοπικοί παράγοντες, πετύχαιναν με διάφορες πιέσεις και εκβιασμούς να αγοράζουν μικρές ή μεγάλες ιδιοκτησίες και ολόκληρα ελεύθερα χωριά σε πολύ χαμηλές τιμές¹⁹⁴. Με αυτόν τον τρόπο πρώην ευνοούμενοι τιμαριούχοι κατάφεραν να μετατρέψουν τα τιμάρια τους σε ιδιωτικά και κληρονομικά τσιφλίκια. Οι νέοι ιδιοκτήτες της γης δεν ήταν μόνο μουσουλμάνοι αλλά και χριστιανοί. Η εφαρμογή αυτού του νέου γαιοκτητικού συστήματος επέτρεπε και την ενοικίαση του δικαιώματος είσπραξης των ετήσιων προσόδων, καθιερώνοντας το σύστημα των «μαλικιανέδων», δηλαδή την ισόβια εκμίσθωση της δημόσιας γης σε ιδιώτες οι οποίοι στην συντριπτική πλειοψηφία τους ήταν οι από παράδοση καλλιεργητές της, ως μόνιμοι κάτοικοι των χωριών¹⁹⁵. Κύριος

¹⁹¹ Δημήτριος Σωτ. Μίχας, *Η ιστορία της Λιβίκιστας στην Οθωμανική περίοδο*, Αθήνα 2017, σελ. 40-41.

¹⁹² Στο ίδιο, σελ. 38-39

¹⁹³ Αικατερίνη Ιωάννου, *Εξέλιξη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στη Θεσπρωτία, Η περίπτωση του δήμου Σουλίου* (μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 24.

¹⁹⁴ Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι : Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, ό. π.*, σελ. 68.

¹⁹⁵ Αικατερίνη Ιωάννου, *ο. π.*, σελ. 28

στόχος του κράτους ήταν η αύξηση των εσόδων του κρατικού ταμείου, καθώς οι κάτοχοι των εκτάσεων ή των χωριών (*μουκατάδες*) και οι ενοικιαστές (*μαλικιανέδες*) όφειλαν να προκαταβάλλουν το ετήσιο μίσθωμα, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό τους εις βάρος των τιμαριωτικών γαιών.

Αυτό αποτέλεσε την απαρχή του συστήματος των τσιφλικιών, που επικράτησε σε ολόκληρη την Ήπειρο τα χρόνια της ύστερης Οθωμανικής περιόδου, αναδεικνύοντας τον τσιφλικά σε ηγετική φυσιογνωμία της γαιοκτητικής τάξης και με κληρονομικά πλέον δικαιώματα επικαρπίας πάνω στη δημόσια γη. Με την ανοχή της κεντρικής εξουσίας συγκέντρωσε ευρύτερες δικαιοδοσίες πάνω στην εκμετάλλευση του καλλιεργητή χωρικού (ραγιά)¹⁹⁶, επιδεινώνοντας έτσι την ήδη κακή θέση του. Η σχέση τους μοιάζει πλέον ως ένα είδος εταιρείας ή ένα είδος εκμισθώσεως, η οποία δεν προερχόταν από ελεύθερη εκλογή, αλλά επιβαλλόταν από τον τσιφλικά, ο οποίος είχε τη δύναμη στα χέρια του, ενώ ο χωρικός βρισκόταν σε μειονεκτική, απελπιστική θέση χωρίς καμία προστασία. Ο τσιφλικάς είχε τη δύναμη να εκδιώκει τους χωρικούς, σε περίπτωση που αρνούσαν τους όρους της εκμίσθωσης. Το μίσθωμα ήταν πολύ υψηλότερο από αυτό που καταβαλλόταν από τους χωρικούς στον τιμαριούχο και έφθανε το 1/3 ή το 1/2 του καθαρού εισοδήματος, ανάλογα αν τα χωράφια δίνονταν «τριτάρικά» ή «μεσακά». Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή όταν το μίσθωμα ήταν το 1/3, ο τσιφλικάς δεν είχε καμία υποχρέωση ενισχύσεως του χωρικού, ενώ στη δεύτερη παρέδιδε τον σπόρο και ένα ζευγάρι βόδια ή ακόμη και τα γεωργικά εργαλεία¹⁹⁷. Επίσης άλλαξε ριζικά και η σχέση μεταξύ του κατόχου και του καλλιεργητή της γης υποβιβάζοντας τον τελευταίο σε δουλοπάροικο (κολλήγο). Επιπλέον, οδήγησε τους τοπικούς αγάδες στον σφετερισμό των γαιών πολλών ραγιάδων ή και ολόκληρων χωριών, προκειμένου να εξασφαλίσουν την οικονομική τους θέση, η οποία απειλούνταν από την κατάρρευση του τιμαριωτισμού¹⁹⁸. Έτσι το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής γης μετατράπηκε σε ιδιωτικά τσιφλίκια και οι

¹⁹⁶ Ραγιάς (рагяа): σημαίνει κοπάδι, αγέλη. Ως τα τέλη του 17^{ου} αι. ο όρος αυτός δήλωνε όλους τους φορολογούμενους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως θρησκείας, μετά όμως μόνο τους χριστιανούς.

¹⁹⁷ Βλ. Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, (Εκδοτική Αθηνών) τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 109 και Κώστας Βακατσάς, *Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στον Νομό Ιωαννίνων* (Τμήμα Κουρέντων), Ιωάννινα 2008, σελ. 8.

¹⁹⁸ Δ. Μίχας, ο. π. , σελ. 39.

καλλιεργητές σε κολλήγους¹⁹⁹. Πολλά από αυτά τα τσιφλίκια ήταν μεγάλων εκτάσεων όπως ήταν στη Θεσσαλία. Σ' αυτή την περίπτωση ο αγρότης δεν ανήκε ούτε στη γη του ούτε και στον ιδιοκτήτη της γης. Πρόκειται για μία σχέση μισθωτής εργασίας ανάμεσα στον δικαιούχο του εδάφους και στον καλλιεργητή, όπου ο πρώτος προσφέρει το έδαφος και ο δεύτερος την εργασία. Η αντιμισθία είχε τους κανόνες αλλά σχεδόν ποτέ δεν ετηρείτο με ακρίβεια, καθώς όπως αναφέραμε ήταν σχεδόν το 1/2 της παραγωγής.

Ο Σπύρος Ασδραχάς αναφέρει ότι απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να υπάρξει η μεγάλη ιδιοκτησία σε ένα σύστημα πολλαπλών ιδιοποιήσεων του πλεονάσματος ήταν η ύπαρξη εύφορων γαιών²⁰⁰. Οι πεδιάδες και οι κοιλάδες της Θεσπρωτίας μπορεί να μην ήταν εκτεταμένες, όμως ήταν εύφορες²⁰¹. Η ύπαρξη φυσικών πηγών άρδευσης και η αξιοποίηση της παραδοσιακής τεχνικής των σουτερατζήδων²⁰², ατόμων ειδικευμένων στα αρδευτικά έργα, είχαν ως αποτέλεσμα υψηλότερες αποδόσεις²⁰⁸. Ο αγώνας, λοιπόν, για τις πεδιάδες της Θεσπρωτίας άξιζε τον κόπο. Το κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα δεν το συγκροτούσαν μέλη της αμιγούς οθωμανικής αριστοκρατίας, αλλά γένη των Αλβανών εποίκων, που στην πορεία του χρόνου εξισλαμίστηκαν και ενσωματώθηκαν σταδιακά στο κυρίαρχο κοινωνικό – οικονομικό στρώμα της κατακτητικής κοινωνίας. Έτσι, ο αγώνας διεξήχθη, εν πολλοίς, μεταξύ ομοφύλων μεν αλλά αλλοθρήσκων κοινωνικών δυνάμεων.

¹⁹⁹ Κολλήγας (από το λατινικό college) ήταν ο αγρότης που δούλευε σε τσιφλίκι με συνθήκες εξαρτημένης εργασίας και έπαιρνε ως αμοιβή μέρος της παραγωγής. Ήταν καλλιεργητής ξένου κτήματος ή βοσκός ξένου κοπαδιού που μοιραζόταν τα προϊόντα με τον ιδιοκτήτη, αυτός που εργαζόταν με επαχθείς όρους σε ξένη ιδιοκτησία.

²⁰⁰ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας», σελ. 246, Ο όρος *ayan* είναι αραβικής προελεύσεως και σημαίνει βλέμμα, μάτι· βλ. από τη σχετική βιβλιογραφία: D. Sadat, «Rumeli ayanlari: the eighteenth century», *Journal of Modern History* 44 (1977), σελ. 346-363 και Vera Mutafchieva, «L'institution de l'ayanlik pendant les dernières années du XVIIIe siècle», *Etudes Balkaniques* 2-3 (1965), σελ. 233-247.

²⁰¹ Βλ. Α. Χ. Παπαχαρίσης, Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία, ό. π.*, σελ. 55 και Α. Παπακώστας, *Απομνημονεύματα (Γέροντος Σουλιάτου αγωνιστού Εικοσιένα) εξ απογράφου αφηγήσεων (Ιω.) Δούσμανη αποκειμένου εις ιστορικά αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη*. Ανάτυπο από τον τ. Δ' της Μνήμης Σουλίου, εκδ. του εν Αθήναις Συλλόγου, *Οι φίλοι του Σουλίου*, Αθήνα. 1978, σελ. 160 και Ν. G. L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Οξφόρδη 1967.

²⁰² Souterazis: λέξη τουρκικής προέλευσης, παραγόμενη από το ουσιαστικό *souterazisi* που σημαίνει την υδροστατική ισορροπία, βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grece*, τ. Α', σελ. 17. ²⁰⁸ W. M. Leake, ό. π., τ. Δ', σελ. 54. ²⁰⁹ Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ό. π. σελ. 104.

Αυτό είχε ως συνέπεια από τη μία τον εξισλαμισμό μεγάλου μέρους του χριστιανικού πληθυσμού και από την άλλη, τη μετατροπή –μέσα από τις αλληπάλληλες ιδιοποιήσεις του πλεονάσματος– του χριστιανικού, ελληνόφωνου και αλβανόφωνου χωρικού από κάτοχο και νομέα της γης του σε αγρολήπτη²⁰⁹. Όμως τα «τσιφλικοποιημένα» χωριά, τα οποία αναφέρουν οι περιηγητές στην περιοχή της Θεσπρωτίας για το τέλος του 18^{ου} αιώνα, δεν έχουν ολοκληρωθεί στον τύπο και τη μορφή που αποκτά το τσιφλίκι σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο τρόπος ελέγχου των εισοδημάτων της γης στη Θεσπρωτία πέρασε, κυρίως μέσα από το σύστημα της ενοικίασης των προσόδων και βεβαίως της άσκησης της βίας. Δεν πέρασε από την απόδοση μεγάλων και αδιάθετων εκτάσεων στην καλλιέργεια. Μπορεί να έγινε μια καλύτερη αξιοποίηση των χρήσεων του εδάφους στο Φανάρι, καλύτερη διευθέτηση και εκμετάλλευση των νερών, βελτίωση μιας προγενέστερης υδραυλικής υποδομής, αξιοποίηση των παραδοσιακών αρδευτικών τεχνικών και, ίσως, όπου ήταν αυτό εφικτό, μια κάποια επέκταση της καλλιέργειας σε αδιάθετες γαίες. Όμως πουθενά δεν μαρτυρείται η πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών έργων ικανών να αποστραγγίσουν την πεδιάδα και να την αποδώσουν ολόκληρη στην καλλιέργεια. Η ελονοσία θα παραμείνει ενδημική και θα μαστίζει την περιοχή μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα²⁰³. Η μειωμένη παραγωγή των γαιών, λόγω της έλλειψης των εγγειοβελτιώσεων, φαίνεται ότι προσανατόλισε από νωρίς τους γαιοκτήτες στη διάθεση μεγάλων εκτάσεων στην κτηνοτροφία. Η ύπαρξη, άλλωστε, της γειτονικής αγοράς των βενετοκρατούμενων νησιών και ιδιαίτερα της Κέρκυρας, η οποία απορροφούσε το κύριο μέρος της παραγωγής σε πρόβατα και βοοειδή, αποτελούσε ισχυρό κίνητρο²⁰⁴. Πολλά προϊόντα που παράγονταν σ' αυτή την περιοχή εξάγονταν από το σπουδαίο λιμάνι της Πρέβεζας²⁰⁵.

²⁰³ N. G. L. Hammond, ό. π., σελ. 27 και Δ. Ράπτης, «Δημοτικά τραγούδια περιοχής Φαναρίου Πρέβεζας», περ. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τχ. 23 (1990), σελ. 94-95.

²⁰⁴ Βάσω Δ. Ψιμούλη, ό. π., σελ. 105.

²⁰⁵ Βλ. Κώστας Καρανάτσης, «Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813). Μελέτη βασισμένη στην εμπορική και προξενική αλληλογραφία των αδελφών Η. και F. Rouqueville», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρέβεζα 23-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα 1993, σελ. 99-115 και με βάση ελληνικά ανέκδοτα έγγραφα, Σταύρος Καλαμπόκης, *Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Πρέβεζα και στη γύρω περιοχή την περίοδο 1800-1820 με βάση ανέκδοτες και δημοσιευμένες πηγές*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2020, σελ. 87-110, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

Στις σχέσεις αγροληψίας, εξάλλου, επικρατούσε το τριτάρικο σύστημα²⁰⁶, το οποίο θεωρείται ως το επωφελέστερο για τον καλλιεργητή²⁰⁷ απ' όλα τα αγροληπτικά συστήματα που ίσχυσαν στο τσιφλίκι. Στην πεδιάδα του Φαναρίου, η γονιμότητα του εδάφους, οι υψηλές αποδόσεις και η επικράτηση του τριτάρικου αγροληπτικού συστήματος φαίνεται ότι συγκράτησαν τον πληθυσμό στον τόπο του, αποτρέποντας ταυτόχρονα τον εξισλαμισμό του. Όταν ο Holland επισκέφθηκε αυτή την πεδιάδα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, επισήμανε τις καλές καλλιέργειες και το πολυάνθρωπο της περιοχής. Όλα επίσης τα χωριά του Φαναρίου παρέμειναν χριστιανικά²⁰⁸. Άλλωστε, στο πλαίσιο των τσιφλικιών της περιοχής δεν παρατηρήθηκε η δημιουργία νέων χωριών εποίκων, ακτημόνων δηλαδή χωρικών διαφορετικής προέλευσης, που θα μπορούσαν να δουλεύουν υπό δυσμενέστερα συστήματα αγροληψίας. Εξάιρεση, ίσως αποτελεί το νέο χωριό της Αγίας Κυριακής το οποίο δημιούργησε και συνοίκησε με χριστιανούς καλλιεργητές – κολίγους ο Χασάν Τσαπάρης, γύρω στα 1791²⁰⁹.

Όμως δεν έγιναν όλα τα χριστιανικά χωριά τσιφλίκια. Εξάιρεση αποτελούν τα ορεινά χωριά, που παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό ελεύθερα και χριστιανικά, όπως και άλλα χωριά της ημιορεινής ζώνης παρέμειναν έξω από το νέο σύστημα αγροτικής εκμετάλλευσης. Φαίνεται ότι η γεναρχική οργάνωση του αλβανικού στοιχείου και ο μεγάλος αριθμός μελών ενός γένους τα καθιστούσε αρκετά ισχυρά, ώστε να μπορέσουν να αντισταθούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, στις πιέσεις και στις αυθαιρεσίες των εξισλαμισμένων ομοφύλων τους. Έτσι το χωριό της Αγιάς, με τις 400 χριστιανικές αλβανικές οικογένειες, οργανωμένες σε γένη ή φάρες, αποτελεί έναν χριστιανό θύλακα, που κρατά τη νομή των γαιών του, στα όρια μιας περιοχής που έχει μετατραπεί σε γαιοκτησία των αγάδων του Μαργαριτίου²¹⁰.

Οι ημιορεινοί χριστιανικοί πληθυσμοί, έχοντας χάσει ως κτηνοτρόφοι, την απρόσκοπτη πρόσβαση σε βοσκοτόπους, τους οποίους ελέγχουν και εκμεταλλεύονται πλέον οι κάτοχοι των τσιφλικιών, ζουν στο όριο της επιβίωσης. Από τη μια η

²⁰⁶ Βάσω Δ. Ψιμούλη, ό. π., σελ. 105· W. M. Leake, ό. π., τ. Δ', σ. 54· Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή», περ. Ηπειρωτική Εστία, τ. Γ' (1954) σελ. 120.

²⁰⁷ Β. Παναγιωτόπουλος, «Γαστούνη-Βοστίτσα : Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», *Ανάπτυξη από τον τόμο Αμητός στη Μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σελ. 368.

²⁰⁸ H. Holland, *Travels*, ό. π., και Π. Αραβαντινός, 1856, τ. Β', σελ. 347-348, 399.

²⁰⁹ Γ. Παπαγεωργίου, «Συμβολή στην ιστορία της Πάργας κατά τον 18 αι.», ο.π., σελ. 127-128.

²¹⁰ F. C. H. L. Rouqueville, ό. π., τ. Β', σελ. 163.

καθυποταγή στην πεδιάδα, από την άλλη η ανεξαρτησία, που πάντα βρίσκει τρόπους να προσφέρει στο βουνό. Χαρακτηριστική περίπτωση, σύμφωνα με τον Rouqueville, αποτελούν οι κάτοικοι της ημιορεινής περιοχής Παγκράτι, στον καζά της Παραμυθιάς²¹¹. Συνιστούσαν μια ομάδα χωριών, με 800 αλβανικές χριστιανικές οικογένειες, τα μέλη των οποίων, σε προηγούμενες εποχές, πρέπει να ήταν χωρικοί, κτηνοτρόφοι. Στις αρχές όμως του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα μετάβασης σε μια οικονομία μικτών εισοδημάτων, με παράλληλες εξωγεωργικές δραστηριότητες. Οι γυναίκες και τα παιδιά ασχολούνται με τη γεωργία, την καλλιέργεια αμπελιών στις πλαγιές των λόφων, και την κτηνοτροφία. Από τους άνδρες, οι μισοί γίνονται μισθωτοί εργάτες στα διπλανά τσιφλίκια και οι υπόλοιποι αξιοποιούν τις εμπειρίες του προγενέστερου μακροχρόνιου βίου τους ως ποιμένες. Σε αυτές τις εμπειρίες συμπεριλαμβάνεται η κατά περίπτωση μετατροπή του βοσκού σε κλέφτη, ληστή ή στρατιώτη. Θα γίνουν λοιπόν μισθοφόροι στρατιώτες στους μπέηδες ή ληστές στα στενά ορεινά περάσματα²¹².

Στα τέλη επομένως του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα, η νομή των γαιών των ραγιάδων, στο σαντζάκι του Δελβίνου, έχει περιέλθει πλέον στα χέρια λίγων κατόχων²¹³. Τα τσιφλίκια της Θεσπρωτίας, ωστόσο, δεν συνιστούσαν μεγάλες ενιαίες εκτάσεις, αλλά απαρτίζονταν από διάσπαρτες στο χώρο καλλιεργητικές μονάδες. Αυτό πρέπει να συνδέεται με το ό,τι οι γαιοκτησίες αυτές σχηματίστηκαν από την «τσιφλικοποίηση» ελευθέρων χωριών που βρίσκονταν σε διαφορετικές περιοχές. Έτσι, οι αγάδες του Μαργαριτίου κατέχουν τσιφλίκια στην κοιλάδα της Αρπίτσας (Πέρδικα), αλλά και στην πεδιάδα του Φαναρίου. Οι γαιοκτήτες μπέηδες και αγάδες είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι προ πολλού εξισλαμισμένοι Αλβανοί έποικοι της περιοχής, αρχηγοί ισχυρών γενών, στους οποίους έχουμε αναφερθεί παραπάνω.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα σε έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά, αποτελεί το χωριό Λιβίκιστα (το σημερινό Ζωτικόν), που αναφέρεται ως τσιφλίκι του, σε μικρή απόσταση από το χωριό Γράσδανη²¹⁴. Οι συντάκτες αυτής της επιστολής είχαν

²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 150.

²¹² Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ό. π., σελ. 106

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 106.

²¹⁴ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ', σελ. 669-670, αριθμ. εγγρ. 1438 (χ.τ., αχρονολόγητο).

εγκαταλείπει το χωριό τους και τώρα επανήλθαν, προσπαθώντας να πιάσουν τον πασά να τους προστατεύσει απέναντι στο χωριό Γράσδανη, προβάλλοντας τον κίνδυνο του μη επαναπατρισμού άλλων καλλιεργητών, όπως ήταν η αναφερόμενη περίπτωση είκοσι οικογενειών. Σύμφωνα, με κάποιες παρατηρήσεις του φιλόλογου Δημήτριου Μίχα σχετικά με το συγκεκριμένο έγγραφο, διακρίνει κανείς σ' αυτό μια αξιοπερίεργη οικειότητα με τον Αλή πασά (επιστρέφουν στα παλιά λημέρια όταν επιβάλλεται σε αυτά η κυριαρχία του, η Λιβίκιστα γίνεται τσιφλίκι του...), η οποία επισφραγίζεται με την αυτόβουλη προσφορά των φόρων που έπρεπε να αποδώσουν ως Γρεσδενιώτες²¹⁵. Επίσης τονίζει ότι ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο η μετοίκηση τόσο πολλών οικογενειών εξαιτίας της θυμικής, αυθαίρετης και ταπεινωτικής συμπεριφοράς ενός αξιωματούχου που θα έκανε πλέον την ζωή τους αφόρητη. Επιπρόσθετα, αναφέρει ότι στο συγκεκριμένο έγγραφο αποδεικνύεται ότι ο κεχαγιάς της Γράζδενης ήταν τόσο προκλητικός σε προπηλακισμούς, ώστε δεν σεβόταν ούτε το τσιφλίκι του Αλή πασά, επιλέγοντας να στήσει στάνη στο μέσον «ξένου» οργανωμένου χωραφιού, αχρηστεύοντας στην ουσία την καλλιέργειά του.

Πολλές ιδιωτικές γαίες, λοιπόν, μετατράπηκαν σε τσιφλίκια του ίδιου του Αλή ή των γιων του, γεγονός που είχε ως συνέπεια ν' αλλάξει σημαντικά το ιδιοκτησιακό καθεστώς του πασαλικιού του. Ο Αλή πασάς κατάφερε να διατηρήσει έως τον θάνατό του τεράστια σε έκταση τσιφλίκια, τα περισσότερα από τα οποία τα είχε αποκτήσει με αθέμιτα μέσα, κάτι που η Πύλη το αποδεχόταν, λόγω της οικονομικής συνδρομής του αλλά και των όποιων υπηρεσιών (στρατιωτικών ή άλλων) παρείχε σ' αυτήν²¹⁶. Σε πολλές περιπτώσεις, ο Αλή πασάς, μετέτρεπε παράνομα σε τσιφλίκια του τις γαίες ολόκληρων κοινοτήτων, εισπράττοντας, έτσι, το ποσό των προϊόντων που παρήγαν. Σύμφωνα, με σημειώσεις του Χρ. Φιλητά που δημοσιεύτηκαν από τον Αραβαντινό, ο Αλής και οι γιοι του είχαν στην κατοχή τους 935 τσιφλίκια, απλωμένα από την Ήπειρο ως τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία. Γίνεται αναφορά των ονομάτων τους, χωρίς όμως να γίνεται λόγος για την έκτασή τους²¹⁷. Πολλά απ' αυτά τα κατείχε μόνος του ο δευτερότοκος γιός του Αλή πασά, ο Βελή

²¹⁵ Δημήτριος Μίχας, *Η ιστορία της Λιβίκιστας στην Οθωμανική περίοδο*, Αθήνα 2017, σελ. 42-43.

²¹⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο Αλή Πασά*, ό. π., τ. Δ', σελ. 20.

²¹⁷ Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία*, ό. π., σελ. 601-610.

πασάς. Αυτό μαρτυρείται από ένα αχρονολόγητο κατάστιχο, στο οποίο αναφέρονται 147 τσιφλίκια, που επέφεραν στον Βελή ετήσια εισοδήματα 1.950.800 γροσίων²¹⁸.

Από το Αρχείο του Αλή πασά πληροφορούμαστε για τον Μούρτη Λιουζάτη, που ήταν επικεφαλής του «ταϊφά», δηλαδή της στρατιωτικής δύναμης που κρατούσε τα ταμπούρια της Λίπας, στην περιοχή της Λάκκας, ένα από τα λίγα σημεία της ευρύτερης περιοχής, στα οποία διατήρησε φρουρές ο Αλή πασάς μετά την κατάληψη του Σουλίου, τον Δεκέμβριο του 1803²¹⁹. Επίσης η Γορίτσα (σημ. Σταυροχώρι) και το Λυκούρεσι, οικισμοί σε μικρή σχετικά απόσταση μεταξύ τους, σήμερα στην επαρχία Νικοπόλεως-Πάργας, καταπατήθηκαν από τον Αλή πασά, καθώς εμφανίζονται ως τσιφλίκια του στον κατάλογο Φιλητά και σε δύο έγγραφα του Αρχείου του. Ακόμη η εγκατάσταση φρουράς του Αλή πασά στη Γορίτσα, εμφανίζεται εδώ ως μία νέα απαίτηση σε βάρος των αγάδων του Μαργαριτίου²²⁰.

Επιπρόσθετα μας δίνονται πληροφορίες για την εκκαθάριση λογαριασμών των χωριών Γκορνίτζοβο, Πάτελι, Σοροβίτζι, Τζέροβο και Τζέγανη, τα οποία αποτελούσαν τσιφλίκια του, καθώς αναφέρονται στον κατάλογο Φιλητά. Επίσης ως τσιφλίκια του αναφέρονται η Τζερκόβγιανη, το Τέχοβο, το Νησί, το Πότι και το Μπέτζι²²¹. Τέλος σε ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου του Αλή, και συγκεκριμένα από ένα αρτζουχάλι (επιστολή-αίτημα) προς τον Αλή πασά, το οποίο έχει ως αποστολέα του έναν καινούριο καλλιεργητή του τσιφλικιού του Αλή και ζητά την προστασία του κυρίου του. Μέσα από τα λόγια του «Εγώ σκλάβος δεν ήμουν, ζευγίτης ήμουν, εδούλεβα, έπαιρνε αυτός, έπαιρνα και εγώ», φανερώνεται το δικαίωμα του καλλιεργητή του τσιφλικιού να το εγκαταλείψει, αν έβρισκε αλλού συμφερότερους όρους²²².

3.Ο υδάτινος πλούτος: ο ρόλος των ποταμών στην άρδευση των εδαφών.

Ο υδάτινος πλούτος της περιοχής της Θεσπρωτίας είναι αξιοσημείωτος, καθώς τα ποτάμια παίζουν σημαντικό ρόλο στην άρδευση των εδαφών. Τα σημαντικότερα

²¹⁸ Για τα τσιφλίκια του Βελή πασά βλ. Ι. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του Αλή πασά», *Μνήμων* 2 (1972), σελ. 135-158.

²¹⁹ Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 435, αριθμ. εγγρ. 235 (χ.τ., 1 Ιουνίου 1804).

²²⁰ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 609-611, αριθμ. εγγρ. 334 (Ιωάννινα, 7 Σεπτεμβρίου 1807).

²²¹ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 702-704, αριθμ. εγγρ. 376 (Ιωάννινα, Απρίλιος 1808)].

²²² Στο ίδιο, τ. Γ' σελ. 700-701, αριθμ. εγγρ. 1461 (Νετρίτζοβα, αχρονολόγητο).

ποτάμια της είναι ο Καλαμάς (Θύαμις), ο Αχέροντας και ο Κωκυτός. Τα ποτάμια του θεσπρωτικού χώρου διατήρησαν τις αρχικές τους ονομασίες, Αχέρων, Κωκυτός, Θύαμις, όπως δηλαδή δόθηκαν στην Ορειχάλκινη Εποχή (20001000 π.Χ.) και καταγράφονται τόσο στα συγγράμματα και στις αναφορές των αρχαίων ιστορικών και συγγραφέων, όσο και στους ελληνικούς μυθολογικούς κύκλους²²³.

Οι άνθρωποι ζούσαν επί χιλιάδες χρόνια και δραστηριοποιούνταν σε αυτόν τον τόπο, που τον αρδεύει η αναγεννητική δύναμη του Θύαμη ποταμού. Η περιοχή που εκτείνεται από τη βόρεια πλευρά του Θύαμη (Καλαμά) έως εκεί όπου ανταμώνει με τα όρια της περιοχής του Δελβίνου και η περιοχή που απλώνεται από τη νότια πλευρά του ποταμού αυτού έως τον Αχέροντα και τις εκβολές του στο Ιόνιο πέλαγος, την Αχερουσία λίμνη και το Φανάρι αποτελούν μέσα στον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου μια ενιαία περιοχή, που πήρε κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας την ονομασία Θυαμουρία-Τσιαμουρία. Συγκεκριμένα, την περίοδο της τουρκικής κατοχής και κυριαρχίας, λόγω της δυσκολίας της γλωσσικής προφοράς του οδοντόφωνου [θ], επικράτησε να ονομάζεται Τσιαμουρία ή Τσιαμουριά ο τόπος που οριοθετείται γύρω από τον Θύαμη ποταμό και Θυάμηδες-Τσιάμηδες οι κάτοικοι της περιοχής γύρω από τον Θύαμη.

Αν κάποιος διασχίσει απ' άκρη σ' άκρη κατά μήκος όλο το ποτάμι (τον Θύαμη), από την Πλακωτή, το Βλαχώρι και την Οσδίνα έως τις εκβολές του στο Ιόνιο, εκεί κοντά στο Ράι, όπου βρίσκεται και η μονή Ραγίου, κι αν περιδιαβεί χωριό το χωριό, τόπο τον τόπο, όλη την περιοχή απ' όπου κυλούν τα νερά του Θύαμη ποταμού θα διαπιστώσει την παραγωγική σημασία του. Ο Θύαμις επιδρά φανερά στη ζωή των ανθρώπων αυτής της περιοχής ως φυσική δύναμη και με τα άφθονα νερά του γίνεται στοιχείο ζωής και δύναμη της αύξησης των καρπών και του φυσικού πλούτου. Ο Θύαμις είναι επίσης το αμετάβλητο φυσικό διαχωριστικό σημείο των δύο- ίσων περίπου- περιοχών γύρω από αυτόν. Έτσι τόσο η μια περιοχή από το βόρειο μέρος του ποταμού όσο και η άλλη από το νότιο μέρος του, περιβρέχονταν και αρδεύονταν από το ίδιο ποτάμι.

Οι άνθρωποι της περιοχής αυτής ζούσαν, δραστηριοποιούνταν κι αναπτύσσονταν γύρω από αυτό το ποτάμι, τον Θύαμη, που ενοποιεί τον τόπο σε μια γεωργική,

²²³ Γ. Παρόλας, ό. π., Αθήνα 2011, σελ. 202-204.

οικονομική και διοικητική περιφέρεια, με την ονομασία, περιοχή παρά τον Θύαμη, Παραθθαμία, Θθαμουρία ή Τσιαμουρία, που από τα πιο παλιά χρόνια αναφέρεται σταθερά ως Θεσπρωτία. Οι διάφορες αναγκαιότητες, οι ειδικές προϋποθέσεις και οι ξεχωριστές δυνατότητες καθόρισαν κάθε μορφή δράσης και δημιουργίας και διέπλασαν τα ήθη και τα έθιμα, τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Είναι διαπιστωμένο, άλλωστε, πως το πιο βασικό στοιχείο του πλούτου μιας περιοχής είναι οι ποταμοί της, που γονιμοποιούν το έδαφος, συντελούν στην αύξηση των καρπών της γης και δίνουν ανάπτυξη και ζωή σ' αυτήν. Ο ποταμός Θύαμις αποτελεί τον Νείλο της Θεσπρωτίας, καθώς, σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, σκορπάει την ευφορία σ' όλες τις περιοχές απ' όπου περνάει με τη βοήθεια των αρδευτικών συστημάτων που οι χωρικοί ξέρουν να κατασκευάζουν και να χρησιμοποιούν για να ποτίζουν τα χωράφια τους²²⁴.

Σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή Γουίλιαμ Μάρτιν Λίκ, που περιηγήθηκε αυτή την περιοχή από τις 29 Απριλίου έως τις 20 Μαΐου του 1809, η Παραθθαμία περιοχή, με τη διαχωριστική γραμμή του Θύαμη ποταμού, ξεχώριζε, πέρα από τη γενική ονομασία Τσιαμουρία και από μια άλλη ιδιαίτερη ονομασία, που προσδιόριζε τη μια περιοχή και την άλλη. Τη μια, τη βόρεια περιοχή, η οποία ονομαζόταν Παρακάλαμος (παρά τον Καλαμά) και μοιάζει με την ταυτόσημη ονομασία Παραθθαμία (παρά τον Θύαμη) και την άλλη, τη νότια περιοχή, που ονομαζόταν Ντάγι (Dai ή Daghawī)²²⁵.

Για τον Κωκυτό και τον Αχέροντα γνωρίζουμε πολλά από την ιστορία και τη μυθολογία²²⁶. Τα μνημονεύει ο Όμηρος, τα προσδιορίζει ονομαστικά ο Στράβωνας, τα αναφέρουν και πολλοί άλλοι αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Θουκυδίδης και ο Παισανίας. Πιο πέρα από το Χειμέριο ακρωτήριο, λέει ο γεωγράφος Στράβων, βρίσκεται το λιμάνι Γλυκή, όπου χύνεται ο ποταμός Αχέροντας, ο οποίος μαζεύει τα νερά της Αχερουσίας και πολλών μικρών ποταμών, έτσι που το νερό αυτού του κόλπου (λιμανιού) να γίνεται γλυκό «*Καλείται ούτως (Γλυκός λιμήν), ότι προς του ποταμού του ες αυτόν εισβάλλοντος γλυκαίνεται*»²²⁷. Οι σύγχρονοι χρησιμοποιούσαν αυτήν την ονομασία (για τον Γλυκόν λιμένα) και δεν παρέλειπαν να ονομάζουν αυτό

²²⁴ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, μτφρ. Παναγιώτα Γ. Κώτσου, Αθήνα 1994, σελ. 103

²²⁵ Γ. Παρόλας, ο. π., τ. Α', σελ. 204

²²⁶ Γ. Παρόλας, ο. π., τ. Β', Αθήνα 2011, σελ. 218.

²²⁷ J. C. Hobbhouse Broughton, *A journey through Albania*, New York 1971, σελ. 148.

το αγκυροβόλιο και Φανάρι, επειδή οι Βενετοί είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να διατηρούν ένα φανάρι σε έναν από τους πύργους τους, σε αντάλλαγμα για το γεγονός ότι τους είχαν εκχωρηθεί οι φόροι του τελωνείου και των αλιευμάτων²²⁸.

Ο Αχέροντας πηγάζει από τους πρόποδες του Τομάρου(Ολύτσικα) και διαρρέει την πεδιάδα του Φαναρίου, εκβάλλοντας στη Σπλάντζα (σημερινή Αμμουδιά). Στους πρόποδες του Αβαρικού, στο ρου του, ενώνεται με τον παραπόταμο Ντάλα και στη μέση της πεδιάδας του Φαναρίου δέχεται τα νερά του Κωκυτού, που έρχεται από τα βόρεια. Τα νερά του διέρχονται ανάμεσα από στενά, βαθιά, σκοτεινά και φοβερά φαράγγια, που δημιουργούν υποχθόνιες βουές, προκαλώντας, σύμφωνα με την μυθολογία, φόβο στον άνθρωπο. Γι' αυτόν τον λόγο επικρατεί η αντίληψη από τους προγόνους μας, ότι ο Αχέροντας είναι ο ποταμός του Κάτω Κόσμου, του Άδη.

Το Αρχείο του Αλή πασά μας δίνει ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα ποτάμια που διέσχισαν τη γη της Θεσπρωτίας αυτή την περίοδο, οι οποίες συμπληρώνουν όσα γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Μ' αυτή την έννοια, είναι ενδιαφέρουσες για την ιστορική έρευνα και γι' αυτό το λόγο παραθέτουμε εδώ ορισμένες από αυτές που εντοπίσαμε.

Από μία επιστολή που έχει σταλεί στον Αλή πασά, όταν βρισκόταν στην περιοχή αυτή και συγκεκριμένα μετά τον Φεβρουάριο του 1792²²⁹, πληροφορούμαστε ότι μικρά πλεούμενα χρησιμοποιούνταν για την εξυπηρέτηση του στρατοπέδου και κυκλοφορούσαν στο τμήμα αυτό που ο Αχέροντας διασχίζει την πεδιάδα . Η περιοχή που απλώνεται γύρω από τον Αχέροντα ποταμό χαρακτηρίζεται ως Φανάρι, σε μια πιο μεγάλη έκταση από εκείνη που καταλάμβανε η αποξηραμένη σήμερα Αχερουσία λίμνη. Το Φανάρι είναι τοπωνύμιο μιας μεγάλης πεδινής και γόνιμης έκτασης, το όνομα της οποίας συνδέεται με τις εμπορικές δραστηριότητες που οι Βενετοί είχαν αναπτύξει στο χώρο αυτόν^{237 230}.

Ο Κωκυτός (ποταμός των ολολυγμών και θρήνων), ονομάστηκε έτσι, διότι, κατά τις δοξασίες των ανθρώπων, στις όχθες αυτού κάθονταν και θρηνούσαν οι νεκροί για την εγκατάλειψη του κόσμου και για τις αμαρτίες τους, από τα δάκρυα των οποίων

²²⁸ F.C.H.L. Rouqueville, *Ήπειρος*, ό. π., σελ. 135.

²²⁹ *Αρχείο Αλή πασά*, ό. π. σελ. 24-25, αριθμ. εγγρ. 12 (χ.τ.,[1792]).

²³⁰ Γ. Παρόλας, ό. π., σελ. 218.

πλημμύριζε ο ποταμός. Αυτός ο ποταμός, έχοντας την κοινή ονομασία «Βάβα», πηγάζει πολύ κοντά από το χωριό Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς, διέρχεται την πεδιάδα της Παραμυθιάς και ενώνεται με τον Αχέροντα στο χωριό Μεσοπόταμο Φαναρίου. Ο Κωκκυτός σχηματίζεται από δύο βραχίονες, τον Παραμυθιώτικον και τον Βουβόν, ο οποίος πήρε το όνομα αυτό από την αθόρυβη ροή του.

Σε ένα έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά γίνεται έμμεση αναφορά στον ποταμό Καλαμά, καθώς ο Σιλιχτάρης που ενημερώνει τον Αλή πασά για τις προετοιμασίες της επίθεσής του στην περιοχή της Παραμυθιάς, βρίσκεται στην Κονίσπολη και αναφέρει ότι «δεν περνάγη το ποτάμι», δηλαδή δεν περνάει από εκεί ο ποταμός Καλαμάς²³¹. Ακόμη, σε άλλο έγγραφο εντοπίζουμε σπουδαίες πληροφορίες για το πέρασμα του Καλαμά, σε σχέση με τις τοπικές αντιπαλότητες, καθώς ο Χασάν Τζαπάρης ζητά από τον Αλή πασά να πιέσει τους αγάδες Ζυγούρη, Μελέκη Γράβα και τους Κρικοχωρίτες, που ελέγχουν τα περάσματα προς την Παραμυθιά, να αποκλείσουν το πέρασμα του Καλαμά στους Παρακαλαμίτες, οι οποίοι δεν έχουν προσχωρήσει στη συμμαχία κατά του Σουλίου²³². Επιπλέον άλλη αναφορά στον ποταμό Καλαμά γίνεται μέσα από ένα αρτζουχάλι (αίτημα) Τσάμηδων αγάδων προς τον Αλή πασά και σχετίζεται με διενέξεις γύρω από τη διανομή του νερού στην αγροτική περιφέρεια ενός χωριού της επαρχίας Θυάμιδος. Αναφέρεται λοιπόν το όνομα του Γιάτζη Ρίζανη, ο οποίος άνοιξε πηγάδια σε δικό του τόπο και με δικά του έξοδα, για τη φύλαξη του νερού και η κοινότητα του χωριού θέλει να τον εμποδίσει, επικαλούμενη την περίπτωση κάποιου με το όνομα «Τετέ Μπίρο», ο οποίος παίρνει το νερό κατευθείαν από το ποτάμι του Καλαμά²³³.

4. Η οικονομία

α. Η γεωργία

Η γεωργία ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη σε όλα τα μέρη της Θεσπρωτίας και το γεγονός αυτό ευνόησαν τα γόνιμα και εύφορα εδάφη της. Την περίοδο την οποία μελετούμε, πολλοί ξένοι ταξιδιώτες αποτυπώνουν λεπτομερώς τις καλλιέργειες των χωραφιών και τα δέντρα που επικρατούσαν σε όλη την περιοχή της Θεσπρωτίας.

²³¹ *Αρχείο Αλή πασά*, σελ. 290-291, αριθμ. εγγρ. 156 (χ.τ., 4 Απριλίου 1802).

²³² Στο ίδιο, τ. Α', σελ. 269-272, αριθμ. εγγρ. 143 (Λουαράτι, 15 Μαρτίου 1802).

²³³ Στο ίδιο, τ. Β', σελ. 72-73, αριθμ. εγγρ. 479 (χ.τ., 12 Ιουνίου 1809).

Ο Πουκεβίλ στο πέρασμά του από την επαρχία Φιλιατών περιγράφει, φτάνοντας με τη συνοδεία του στα περίχωρα του χωριού της Αρεοχοβίτζας ή Σαρακοβίτζας (Εκκλησοχώρι), την ανεπτυγμένη γεωργία: φυτείες καπνού και καλλιέργειες αραβοσιτιού και καλαμποκιού σε αναβαθμίδες και λοφίσκους, που ήταν καλυμμένοι με αμπέλια²³⁴. Ανεβαίνοντας τον λόφο στο ωραίο χωριό Λεφτοκαριά (Λεπτοκαριά), στο οποίο υπήρχαν αρκετά χωράφια καπνού και ζούσαν 40 αρβανίτικες οικογένειες, υποτελείς στον μπάη των Φιλιατών. Κάτω από το βουνό Βίγλα συνάντησαν συστάδες με ελαιόδεντρα και έναν αλευρόμυλο στον χειμάρρο που κατεβαίνει από το χωριό Κόκκινο Λιθάρι, όπου στα δεξιά του ομώνυμου χειμάρρου υπήρχαν χωράφια και μια πηγή με εξαιρετικό νερό. Ακόμη από τη γέφυρα του Ράϊκου και κάτω αντίκριζαν στις πλαγιές και στις κορυφές των βουνών χωράφια με καλαμπόκι, κεχρί και καπνό. Η κωμόπολη των Φιλιατών περιγράφεται πάνω σ' ένα εκτεταμένο οροπέδιο με λόφους σκεπασμένους με λεμονιές και ελιές. Τεσσεράμισι μίλια από το χωριό Γιάνναρι βρίσκεται η Σκουπίτσα (Κεστρίνη), όπου ο κάμπος εκεί ήταν γεμάτος από λαθούρια και κουκιά, όπου μισή λεύγα νότια εκβάλλει ο ποταμός Θύαμις στο Ιόνιο Πέλαγος. Επιπρόσθετα κάτω από το χωριό Σκέφαρι (Μύλοι) υπήρχαν χωράφια με πορτοκαλιές και δεξιά της βρίσκονταν η κοιλάδα της Πλεσίβιτσας (Πλαισίο) που το ποτάμι της κινούσε 15 μύλους και χύνεται στον Θύαμη. Αφού διασχίζουν την κοιλάδα, φθάνουν στο χωριό Σμέρτο ή Μύρτος και κάτω υπήρχε μια πολύ μεγάλη πεδιάδα φραγμένη με μυρτιές, σχίνους, ασφόδελους και φασκομηλιές.

Στην επαρχία της Παραμυθιάς ο Πουκεβίλ αναφέρεται πολλές φορές στην ύπαρξη καλλιεργημένων χωραφιών, καθώς και πολλών και διαφορετικών ειδών δένδρων. Αρχικά στον δρόμο που οδηγούσε στην Ηγουμενίτσα, συναντούσε κανείς λόφους κατάφυτους από αμπέλια και στην κοιλάδα του κόλπου της Ηγουμενίτσας υπήρχαν πολλά ελαιόδεντρα και καλλιέργειες σιταριού, λιναριού και καπνού²³⁵. Όσον αφορά τον καπνό εδώ ήταν κατώτερης ποιότητας, σε σχέση με τον καπνό που παραγόταν στο κάζι της Σκάλας και, λόγω της χαμηλής τιμής του, αγοραζόταν από

²³⁴ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, ό. π., σελ. 94-114.

²³⁵ Βλ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, ό. π., σελ. 124· Αλέξιος Δ. Τσίτσιος, *Πληροφορίες για την Θεσπρωτία στις αρχές του ΙΘ' αιώνα (1800-1820) στο έργο του Γάλλου ταξιδιώτη Francois Rouquieville*, Μεταπτυχιακή εργασία, Ιωάννινα 2017, σελ. 36.

²⁴³ Πουκεβίλ, ό. π., σελ. 144.

τους υπερβολάβους προμηθευτές των Ιονίων νήσων²³⁶. Συνεχίζοντας την περιδιάβασή τους στην επαρχία αυτή, παρατηρούν στη γέφυρα της Γλυκής, που αποτελούσε πολυσύχναστο σημείο για τους χωρικούς της επαρχίας της Παραμυθιάς, την κατασκευή ενός αναχώματος. Το συγκεκριμένο ανάχωμα οι γεωργοί της περιοχής το χρησιμοποιούσαν για την άρδευση όλης της πεδιάδας, στην οποία καλλιεργούνταν μεγάλες εκτάσεις με καλαμπόκι και ρύζι²³⁷. Η μεγάλη και εύφορη κοιλάδα της Παραμυθιάς έχει πολλές καλλιέργειες και τα κύρια προϊόντα της ήταν το καλαμπόκι, το σιτάρι, το ρύζι, ο καπνός κ. α. , σύμφωνα με τον Holland²³⁸.

Σύμφωνα με τον Leake, τα κύρια προϊόντα της πεδιάδας του Φαναρίου ήταν το ρύζι και το καλαμπόκι, γιατί η ελώδης φύση της ευνοούσε την παραγωγή τους, ενώ το λινάρι και το σιτάρι καλλιεργούνταν σε πιο ξερά εδάφη και παντού υπήρχε άφθονη βοσκή για τα πολλά κοπάδια. Η απόδοση του αραβόσιτου ήταν 40 προς 1, σπερνόταν αργά, περίπου τον Μάιο ή τον Ιούνιο και μαζευόταν τον Οκτώβριο, αν σ' αυτή την περίοδο επικρατούσε ξηρασία, αναγκαστικά χρησιμοποιούσαν πότισμα²³⁹. Οι ορυζώνες χωρίζονταν σε τετράγωνα με αναχώματα και σε αποστάσεις υπήρχαν σταυρωτά χαντάκια για να περνάει το νερό, που ένα αυλάκι (ή κανάλι) έφερνε απ' το ποτάμι. Το μέρος της πεδιάδας που ήταν κοντά στη Γλυκή δεν προσφερόταν για πότισμα όσο τα χαμηλότερα μέρη κοντά στην Αχερουσία. Έσπερναν το ρύζι σε χωράφια πλημμυρισμένα και διατηρούσαν το έδαφος σ' αυτή την κατάσταση, μέχρι ο σπόρος να φυτρώσει και τότε αποστράγγιζαν το χωράφι. Όταν έριχναν τον σπόρο, χρειαζόταν προσοχή, να μην είναι πολύ κρύο το νερό και το σπερνόταν Απρίλιο ή Μάιο και θεριζόταν τον Αύγουστο. Η απόδοση ήταν 150 προς 1. Όλη την περιοχή του Φαναρίου, εκτός από το Καναλλάκι, που ο Αλή πασάς το πήρε από το Μαργαρίτι, την είχε χωρισμένη σε τσιφλίκια που καλλιεργούνταν για λογαριασμό του. Έπαιρνε το 1/3 από τη σοδειά του ρυζιού και το 1/4 από το καλαμπόκι, ενώ στους καλλιεργητές έδινε μόνο στέγη. Επιπλέον, το ρύζι αυτής της περιοχής έφτανε για όλες τις ανάγκες των γειτονικών περιοχών. Όμως, πουλιόταν κυρίως στην αγορά της Παραμυθιάς και απέφερε πέντε πιάστρα οι 32 οκάδες. Το καλαμπόκι πουλιόταν

²³⁶ Πουκεβίλ, ό. π. , σελ. 144.

²³⁷ Α. Τσίτσιος, ό. π., σελ. 38.

²³⁸ H. Holland, *Ταξίδια. ό. π.*, σελ. 241-242.

²³⁹ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Δ', σελ. 54-55.

προς 14 πιάστρα το φόρτωμα, που ήταν περίπου 110 οκάδες. Το φόρτωμα του σταριού, που είναι κατά μέσο όρο 120 οκάδες, πουλιόταν προς 25 πιάστρα. Ένα βόδι για όργωμα άξιζε 100 πιάστρα, ενώ μία αγελάδα άξιζε σχεδόν τα μισά.

Οι αγάδες του Μαργαριτίου κατείχαν τις πιο εύφορες περιοχές, τόσο στην ομώνυμη κοιλάδα όσο και στο μεγαλύτερο μέρος της πεδιάδας του Φαναρίου. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, στην καλά αρδευόμενη πεδιάδα του Φαναρίου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις με καλλιέργειες καλαμποκιού, αλλά και πλημμυρισμένα τέλματα με καλλιέργειες ρυζιού, που απέδιδαν ετησίως 10.000 στατήρες με τα προαναφερόμενα είδη δημητριακών²⁴⁰. Συγκεκριμένα, στην ακτή του βάλτου της Αχερουσίας, υπήρχαν λίμνες με στάσιμο νερό, όπου στις όχθες του καλλιεργούνταν αραβόσιτος, ενώ μέσα στο νερό υπήρχε σημαντική ποσότητα ρυζιού. Κατά την περίοδο του θερισμού έρχονταν εδώ εποχικοί εργάτες, οι οποίοι προσέφεραν την εργασία τους κάθε χρόνο στους ιδιοκτήτες της γης από τους Παξούς, για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες σε εργατικά χέρια. Έκαναν μαζί τη συγκομιδή και πλήρωναν από κοινού τους φόρους της δεκάτης, εκτός από τα 10.000 καντάρια δυο ειδών δημητριακών, που αναφέραμε παραπάνω.

Η Πάργα και η γύρω της περιοχή ήταν αρκετά εύφορη και η αγροτική περιοχή, που ανήκε σ' αυτή την πόλη ήταν η μόνη ελεύθερη έκταση της Ελλάδας, που έμεινε στους νόμιμους κατόχους της. Ο Πουκεβίλ αναφέρει ότι από τους πρόποδες των βουνών της μέχρι την είσοδο της πόλεως υπήρχαν πορτοκαλιές, λεμονιές, κιτριές, γιασεμιά και τριανταφυλλιές²⁴¹. Τα πορτοκάλια και τα λεμόνια εξάγονταν και τα κίτρα πωλούνταν, κατόπιν παραγγελίας, στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Γύρω από την Πάργα οι Βενετοί είχαν διατάξει την φύτευση ελαιώνα με σημαντική παραγωγή ελαιόκαρπου και λαδιού. Στο παραλιακό τμήμα η καλλιέργεια της ελιάς γινόταν συστηματικά και ως κύριο έσοδο οι καλλιεργητές είχαν το λάδι, όπου ο ελαιώνας της Πάργας επεκτεινόταν και στον θύλακα της Αγιάς. Επίσης, η περιοχή της Αγιάς παρήγε κηπευτικά, χάρη στις πολλές πηγές που υπήρχαν, πορτοκάλια,

²⁴⁰ Βλ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, ο. π., σελ. 134-135· Αλ. Τσίτσιος, *Πληροφορίες για την Θεσπρωτία στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, ο. π., σελ. 40.

²⁴¹ Πουκεβίλ, *ό.π.*, σελ. 154.

μήλα (στα πιο ορεινά) και τα ονομαστά κίτρα, όπως αναφέραμε και παραπάνω, που εξάγονταν στην αγορά της Τεργέστης για το Πάσχα των Εβραίων²⁴².

Σε ένα έγγραφο του Αρχείου αναφέρεται το όνομα του «κύρ παπά-Πάνου από το Λευτεροχώρι, ο οποίος προσκόμισε 15 οκάδες ρακή, ως φορολογική υποχρέωση του προηγούμενου έτους (1817), από τα «αμπέλια τα Ζουλάτικα»²⁴³. Το Λευτεροχώρι ήταν ο τόπος καταγωγής του κομιστή της ρακής και η φράση «ρακή αφεντική από αμπέλια Ζουλάτικα», υποδεικνύει το γειτονικό στο Λευτεροχώρι, χωριό Ζουλάτι.

β. Η κτηνοτροφία

Η κτηνοτροφία ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην περιοχή της Θεσπρωτίας, τόσο στα πεδινά όσο και στα ορεινά μέρη. Οι ξένοι ταξιδιώτες που περνούσαν από την περιοχή εκείνο το διάστημα περιγράφουν με άμεσο τρόπο τα κοπάδια των ζώων που συναντούν, πρόβατα, βόδια, γίδια να βόσκουν στις εύφορες πεδιάδες. Συγκεκριμένα ο Πουκεβίλ περνώντας από την περιοχή κάνει αναφορές σε μεγάλα κοπάδια, που έβλεπαν να βόσκουν και τονίζει τους κινδύνους που υπήρχαν γι' αυτά, καθώς στα δάση που υπήρχαν βόρεια της επαρχίας Φιλιατών ήταν γεμάτα από ελάφια, αίγαγρους, δορκάδες, αγριόχοιρους και λύκους οι οποίοι ήταν μάστιγα για τα κοπάδια αλλά και τους ίδιους τους βοσκούς²⁴⁴.

Στο χωριό Κεραμίτσα, που βρίσκεται στο βουνό Βίγλα, της επαρχίας Φιλιατών πληροφορούμαστε από τον Πουκεβίλ ότι οι ευκατάστατες οικογένειες κάνουν εμπόριο βοδιών, που προορίζεται για τον ανεφοδιασμό της Κέρκυρας²⁴⁵. Γι' αυτό τον λόγο στο λιμάνι της Σαγιάδας υπήρχε ένας χώρος κλεισμένος με πέτρινο τοίχο, όπου συγκέντρωναν εκεί τα βόδια που είχαν για πούλημα. Επίσης πληροφορούμαστε ότι στο Καρβουνάρι Παραμυθιάς ζούσαν ξακουστοί αγάδες και ήταν ανεπτυγμένη η κτηνοτροφία με χιλιάδες γιδοπρόβατα²⁴⁶. Ο Χιουζ, περνώντας από την περιοχή της Παραμυθιάς, περιγράφει τις κοιλάδες της με τους βλάχους βοσκούς που έφερναν τα

²⁴² Αλ. Τσίτσιος, ο. π., σελ. 44.

²⁴³ *Αρχείο του Αλή πασά*, τ. Ε', σελ. 334-335, αριθμ. εγγρ. 1642 ([Δέλβινο], 14 Ιανουαρίου 1818).

²⁴⁴ Βλ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, ο. π., σελ. 98,· Αλέξιος Δ. Τσίτσιος, *Πληροφορίες για την Θεσπρωτία στις αρχές του 19ου αιώνα*, ο. π., σελ. 29.

²⁴⁵ Πουκεβίλ, ο. π., σελ. 105, 114.

²⁴⁶ Σπ. Μουσελίμης, *Ιστορικοί περιπάτοι ανά την Θεσπρωτία*, γ' έκδοση, Ιωάννινα 1997, σελ. 116. ²⁵⁴ Βλ. Thomas Smart Hugues, *Travels in Sicily, Greece and in Albania*, Paris 1821, σελ. 427· Βασίλης Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, Αθήνα 1972, σελ. 99.

κοπάδια τους απ' τις ψυχρότερες περιοχές της Ζαγοράς και της Πίνδου, για να βόσκουν στα τεράστια λιβάδια της Θεσπρωτίας όσο κρατούσε ο χειμώνας²⁵⁴. Ο Αλή πασάς είχε τεράστιες εκτάσεις χωραφιών σε αυτά τα μέρη και του πλήρωναν ένα ορισμένο ποσό για κάθε ζώο που έβοσκε εκεί.

Η κτηνοτροφία είχε αναπτυχθεί αρκετά στην περιοχή του Σουλίου, καθώς η φροντίδα των κοπαδιών για τους Σουλιώτες ήταν η αποκλειστική τους ενασχόληση. Σημαντικές πληροφορίες για την κτηνοτροφία του Σουλίου και της ευρύτερης περιοχής αντλούμε από τη μελέτη της Β. Ψιμούλη. Καταρχάς, η ολιγάνθρωπη και φτωχή ποιμενική κοινωνία του σουλιωτικού οροπεδίου, χωρίς ενδογενή περιθώρια οικονομικής διαφοροποίησης, λειτουργούσε στη βάση αυτόνομων μονάδων παραγωγής, οι οποίες συνίσταντο από τις οικογένειες-γένη και το κοπάδι τους. Οι άνδρες του κάθε γένους, κύριοι διαχειριστές της εκτροφής και οργανωτές της κίνησης του κοπαδιού του γένους, με μικρές τοπικές μετακινήσεις ανάμεσα στους χειμερινούς και θερινούς βοσκοτόπους της περιοχής²⁴⁷, μπορούσαν να καλύπτουν τις απαιτήσεις εποχικής βόσκησης του κοπαδιού. Δεν ήταν, δηλαδή, αναγκασμένοι να οργανώσουν αντίστοιχες μεγάλες εποχικές μετακινήσεις, καθώς τα μικρά κοπάδια αιγοπροβάτων είναι προσαρμόσιμα στη χειμερινή ορεινή διαβίωση.

Το κοπάδι προσφέρει παράλληλα, εκτός από τα γαλακτοκομικά προϊόντα και το κρέας που είναι απαραίτητα για τη διατροφή, τα απαραίτητα για την ένδυση²⁴⁸. Από το μαλλί και το δέρμα των ζώων κατασκευάζονται κάπες (επενδύτες), μάλλινα υφαντά φορέματα, εσώρουχα, κάλτσες, πέδιλα και τσαρούχια. Αυτό το είδος του ρουχισμού, με παρέχον τμήμα την κάπα από φλοκάτη, κύρια άμυνα του ποιμένα και πολεμιστή απέναντι σε ψύχος, χιόνι, βροχή, αποτελούσε τη συνήθη, καθημερινή, φορεσιά των ορεσίβιων Σουλιωτών. Ακόμη το κοπάδι προσφέρει στον σουλιώτικο πληθυσμό τα ζώα του για ανταλλαγές με γεωργικά προϊόντα των πεδινών. Εξάλλου, το μαλλί ως εμπόρευμα, μετατρεπόμενο σε χρήμα, δίνει τη δυνατότητα στις σουλιώτικες οικογένειες να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, οι οποίες είναι κυρίως χρηματικές, καθώς πρόκειται για μια ποιμενική οικονομία. Το χρήμα, το οποίο κατ' αυτόν τον τρόπο εισέρχεται στη σουλιώτικη οικονομία, επιτρέπει από πολύ νωρίς στα σουλιώτικα γένη την αγορά όπλων.

²⁴⁷ Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ό. π., σημ. 69, σελ. 234.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 234-235.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι στα χωριά που είχαν δημιουργηθεί στο όρος Παγκρατίου οι γυναίκες και τα παιδιά φρόντιζαν τα κοπάδια των ζώων και τα αμπέλια, καθώς τα έσοδα από την καλλιέργεια αυτή και την κτηνοτροφία επαρκούσαν για την κάλυψη των αναγκών τους. Ακόμη στα ορεινά της Αγιάς της Πάργας υπήρχε ανεπτυγμένη κτηνοτροφία για τη διατροφή του πληθυσμού και την πώληση, συνακόλουθα, των κτηνοτροφικών προϊόντων που περίσσευαν, όπως του γάλακτος, του τυριού, του κρέατος, των μαλλιών και των δερμάτων.

γ. Η αλιεία

Η αλιεία στην περιοχή της Θεσπρωτίας εντοπίζεται κυρίως στα ποτάμια της την περίοδο που μελετούμε, μέσα από τις περιγραφές των ταξιδιωτών και όχι στα λιμάνια της. Ο Αλή πασάς κατέστρεψε το λιμάνι της Κερασιάς, για να συγκεντρώσει το εμπόριο στις Σαγιάδες²⁴⁹. Με το μέτρο αυτό ήθελε να έχει μικρότερη έκταση ακτών για να επιτηρεί με τους τελωνειακούς του. Όμως ο όρμος αυτός, που είναι κλεισμένος από τα βόρεια, δέχεται στα νερά του πλοία όλων των εκτοπισμάτων. Η γύρω περιοχή είναι κι αυτή γεμάτη από δύσοσμοις βάλτους. Τα λιμνάζοντα νερά και η εγκατάλειψη δίνουν τη θλιβερή εικόνα της φτώχειας, ακριβώς σ' αυτή τη σκάλα της Θεσπρωτίας που η φύση τη προόριζε να είναι μεγάλο εμπορικό κέντρο. Βέβαια το λιμάνι της Σαγιάδας όπως και οι υπόλοιποι όρμοι-σκάλες της περιοχής, την περίοδο που εξετάζουμε, παρουσιάζουν περισσότερο τοπικά χαρακτηριστικά, ως αγκυροβόλια μεγάλων πλοίων για προμήθειες και κυρίως για διαμετακομιστικό τοπικό εμπόριο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και οι εκμεταλλεύσεις των βιβαριών και των ιχθυοτροφείων με την επί τόπου επεξεργασία των παστών ψαριών, που είχε σημαντικά οικονομικά οφέλη²⁵⁰.

Ο ποταμός Λογγόβιστας (Λαγκαβίτσας), ο οποίος περνά μεταξύ του λόφου και του όρους Βελούνα και συμβάλλει με τον Καλαμά στο ύψος του χωριού Ζάλογγο, είναι ένα από τα ομορφότερα ποτάμια της Θεσπρωτίας με νερά καθαρά και διάφανα,

²⁴⁹ Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα «Ηπειρος»*, ο. π. , σελ. 111-114.

²⁵⁰ Βλ. Γεώργιος Σμύρης, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, τ. Β', Τα θεσπρωτικά παράλια από το τέλος της Ενετοκρατίας έως την ανάπτυξη του «πασαλικίου» των Ιωαννίνων (1797-1822). Αμυντικοί και επιθετικοί μηχανισμοί, σελ. 647. Βλ. Δημητρόπουλος 2006, 315-352, κυρίως 319-323, Αλεβυζάκης 2006, 125-137, Μιχαηλάρης 2006, 84-96.

στα οποία ψαρεύουν πέστροφες και άλλα είδη ψαριών με λεπτή γεύση²⁵¹. Επιπλέον στον κόλπο του λιμένος Γλυκύ η εμπορική κίνηση δεν θα έπρεπε να είναι σημαντική, αλλά η αλιεία της σαρδέλας ήταν πολύ κερδοφόρα και προνομιακή, δεδομένου ότι προσέλκυε μεγάλο αριθμό ακτοπλοϊκών σκαφών του Ιονίου²⁵². Το αγκυροβόλιο αυτό της Γλυκής είναι ένα λιμάνι που βρίσκεται στον Αχέροντα, πριν αυτός χυθεί στη θάλασσα. Δεν διαφέρει από άλλα αγκυροβόλια, που βρίσκονται στην εκβολή ενός ποταμού, που εκβάλλει σε ένα άνοιγμα που προστατεύεται από βραχίονες που σχηματίζουν ένα σχήμα πετάλου, με γλυκά νερά.

Σημαντικές ποσότητες ψαριών, όπως αναφέρουμε και παραπάνω, αλιεύονταν κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου στις λίμνες που σχηματίζονταν στη πεδιάδα του Φαναρίου, λόγω των ελών που δημιουργούνταν εκεί. Βέβαια, το καλοκαίρι περιορίζονταν αισθητά και χωρίς να ξεραίνονται τελείως, παρέμεναν αρκετές μεγάλες λίμνες διάσπαρτες, με μεγαλύτερες αυτές κοντά στη θάλασσα και μια άλλη στα νοτιοανατολικά κοντά στους πρόποδες των βουνών που υψώνονται απότομα²⁵³.

δ. Η βιοτεχνία

Η βιοτεχνία είναι ανεπτυγμένη την περίοδο που μελετούμε στην περιοχή της Θεσπρωτίας, καθώς εντοπίζονται πολλοί αλευρόμυλοι και καπνόμυλοι, που επεξεργάζονταν άμεσα τα γεωργικά προϊόντα. Για την ακρίβεια, σύμφωνα με όσα καταγράφει ο Πουκεβίλ, στην επαρχία Φιλιατών καταγράφονται πολλοί αλευρόμυλοι και αρκετοί καπνόμυλοι σε καταρράκτες ποταμών, όπου το προϊόν των τελευταίων αποστέλλοταν σε όλη την αυτοκρατορία²⁵⁴. Συγκεκριμένα, στην κοιλάδα της Πλεσίβιτσας το ποτάμι της κινούσε 15 καπνόμυλους²⁵⁵.

Όπως τονίσαμε και παραπάνω, ο καπνός που παραγόταν στην επαρχία Φιλιατών ήταν ανώτερης ποιότητας, σε σχέση με τον καπνό της επαρχίας της Παραμυθιάς, και η μεταποίησή του γινόταν στα εργοστάσια ταμπάκου της Παραμυθιάς, φανερώνοντας τη μεγάλη ανάπτυξη της βιοτεχνίας στην περιοχή²⁵⁶. Όλα τα νερά, που ξεκινούν από

²⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 100.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. 135-136.

²⁵³ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Δ', σελ. 52.

²⁵⁴ Αλ. Τσίτσιος, ό. π., σελ. 33.

²⁵⁵ Πουκεβίλ, ό. π., σελ. 112.

²⁵⁶ Αλ. Τσίτσιος, ό. π., σελ. 35.

την αρχή της πεδιάδας, σχηματίζουν στην πορεία τους πλήθος από αυλάκια και ξεχωριστά ρυάκια, που οι κάτοικοι τα χρησιμοποιούσαν για να κινούν τους αλευρόμυλους. Βέβαια, άλλα από τα νερά αυτά κινούσαν τα εργαστήρια του ταμπάκου, που αναφέραμε παραπάνω, και η Ήπειρος προμήθευε στην Ευρωπαϊκή Τουρκία²⁵⁷.

Ακόμη στην Αγιά της Πάργας υπήρχε μία βιοτεχνία για την παρασκευή ταμπάκου και μύλοι χτισμένοι στον χείμαρρο του Ζούκου. Στην περιοχή αυτή, λόγω της μεγάλης παραγωγής ελαιόκαρπου και λαδιού, υπήρχαν και πολλά ελαιοτριβεία, καθώς και σαπωνοποιεία²⁵⁸.

5. Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής

α. Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο

Η κυκλοφορία και ανταλλαγή των αγαθών στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο πραγματοποιείται με τρεις τύπους αγοράς : α) τη διαρκή αγορά, β) την εβδομαδιαία και γ) τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια. Οι δύο πρώτοι τύποι συνήθως συνυπάρχουν τόσο στο επίπεδο των πόλεων, όσο και των μικρότερων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων²⁵⁹. Τα εμπορικά πανηγύρια συγκροτούνται κατά κανόνα έξω από τις πόλεις, αλλά πάντοτε σε νευραλγικά σημεία του συστήματος επικοινωνιών ή και μέσα στην ακτίνα των πόλεων. Η διαρκής αγορά των πόλεων, όπου συγκεντρώνεται η αγροτική παραγωγή για να διοχετευθεί στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων ή συγκλίνουν παράλληλα οι εισαγωγές για να διοχετευθούν με τη σειρά τους στην ενδοχώρα, αποτελούν συγχρόνως και τα κέντρα όπου πραγματοποιούνται οι συμφωνίες ανάμεσα στους αγοραστές και στους πωλητές με την απλή επίδειξη δείγματος ενός εμπορεύματος. Οικολογικά, η αγορά των πόλεων ακολουθούσε την επαγγελματική κατανομή, όπως αυτή εκφραζόταν στο συντεχνιακό σύστημα. Η συγκέντρωση στον χώρο των ομοειδών επαγγελματιών διευκόλυνε τον συντεχνιακό έλεγχο και την τήρηση του κανονισμού αναφορικά με την απαγόρευση του ανταγωνισμού στο εσωτερικό της συντεχνίας. Στην αγορά, ακόμη, συμμετέχει και ο αγρότης παραγωγός ή ο κτηνοτρόφος ως πωλητής, κυρίως στις εβδομαδιαίες αγορές. Το ίδιο ισχύει και για τα εμπορικά πανηγύρια, αν και σ' αυτά τον τόνο τον δίνουν οι

²⁵⁷ Πουκεβίλ, ό. π., σελ. 141.

²⁵⁸ Αλ. Τσίτσιος, ό. π., σελ. 42.

²⁵⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 172.

συναλλαγές ανάμεσα σε εμπόρους. Η περιοδική αγορά, που κάποτε γίνεται και δύο φορές την εβδομάδα, συγκεντρώνει, στον χώρο όπου πραγματοποιείται, τους κατοίκους των χωριών που βρίσκονται κοντά σ' αυτήν και τους επιτρέπει να εμπορευματοποιούν μέρος της παραγωγής τους που έπρεπε να καταναλωθεί γρήγορα (π.χ. το γάλα, τα κηπευτικά κ. α.) ή και των διατηρήσιμων προϊόντων τους²⁶⁰.

Στη Θεσπρωτία, που εκτεινόταν στην περιοχή του Θύαμη, έως το Μαργαρίτι και τον Αχέροντα, η Παραμυθιά ήταν η πιο μεγάλη πόλη της περιοχής. Ήταν κέντρο με διοικητικές αρχές και επισκοπικό θρόνο. Εκτός όμως από την Παραμυθιά, που αποτελούσε σπουδαίο εμπορικό κέντρο, άλλα σημαντικά εμπορικά κέντρα της περιοχής ήταν οι κωμοπόλεις της Πάργας, το Μαργαρίτι, οι Φιλιάτες και δύο μεγάλα χωριά (κεφαλοχώρια) της Ηγουμενίτσας το Καστρί και ο Άγιος Βλάσιος²⁶¹.

Όταν ο Αλή έγινε πασάς στα Γιάννενα, τσάκισε την αρπαχτική και ληστρική συμπεριφορά των αγάδων, άνοιξε τους δρόμους και απάλλαξε τους εμπόρους και τους ταξιδιώτες από το φόβο της αρπαγής και της ληστείας. Έτσι δόθηκε στο εμπόριο η άνεση να κινηθεί και να αναπτυχθεί. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η Παραμυθιά αποκτά όλο και μεγαλύτερη εμπορική ανάπτυξη, προσφέρει καλές ευκαιρίες και δυνατότητες για κάθε επαγγελματική πρόοδο και ανάπτυξη^{269 262}. Συγκεκριμένα πληροφορούμαστε ότι κυρίως από τότε και μετά, πολλοί δραστήριοι άνθρωποι με ταλέντο στις τέχνες βρήκαν τον κατάλληλο χρόνο να φύγουν από τα χωριά τους και να έρθουν στην πλούσια περιοχή της Παραμυθιάς, όπου ανέπτυξαν δουλειές και δημιούργησαν εμπορικές επιχειρήσεις, από τις οποίες προόδευσαν οι ίδιοι, αλλά ωφελήθηκε παράλληλα και ο τόπος, που τους δέχθηκε και έγινε πατρίδα τους.

Σε αυτή περίπου την περίοδο ήρθε και εγκαταστάθηκε στην Παραμυθιά και η οικογένεια Ρίγγα. Ήταν μία πολυμελής οικογένεια, η οποία, όταν τα περισσότερα χωριά της Πίνδου καταστράφηκαν από τα τουρκικά στρατεύματα κατά το καλοκαίρι του 1821, ήρθε από τα Πράμαντα των Τζουμέρκων και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Παραμυθιά. Στην αρχή ασχολήθηκε με την κατασκευή της κάπας, η οποία

²⁶⁰ Βλ. Σπ. Αδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σελ. 424 κ. εξ.

²⁶¹ Γιάννης Γ. Σάβρας, *Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων*, ο. π. , σελ. 243

²⁶² Γ. Παρόλας, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Β', σελ. 270-272.

αποτελούσε τότε απαραίτητο και αναγκαίο επανωφόρι για τα παιδιά, για τους άντρες αλλά και για όλη την οικογένεια.

Όπως και σε πολλές πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έτσι και στην πόλη της Παραμυθιάς συνυπάρχουν η διαρκής και η εβδομαδιαία αγορά. Για να κατανοήσουμε, όμως, πλήρως τη διάταξη των μαγαζιών του παζαριού της Παραμυθιάς (Αγίου Δονάτου), θα αναφερθούμε αρχικά σε κάποια γεγονότα, τα οποία επηρέασαν τη μορφή, την οποία είχε σχηματίσει η αγορά της πόλης την περίοδο που μελετούμε.

Η αγορά ή παζάρι της Παραμυθιάς είχε διαμορφωθεί και είχε αναπτυχθεί γύρω από την τότε κεντρική και μεγάλη εκκλησία της πόλης, αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Η γύρω περιοχή ήταν γεμάτη από μαγαζιά. Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, μετά τη βασιλεία του σουλτάνου Βαγιαζίτ (1481-1512), που οι Τούρκοι μετέτρεψαν πολλές εκκλησίες σε τζαμιά, μετετράπη σε τζαμί, που έγινε και το κεντρικό τζαμί, στη μέση στο παζάρι. Το 1747 το τζαμί αυτό κάηκε από μεγάλη πυρκαγιά και μαζί μ' αυτό κάηκαν και εκατό περίπου σπίτια και μαγαζιά στο κέντρο της πόλης. Ήταν μια φοβερή καταστροφή για όλη την πόλη, καθώς όλη σχεδόν η αγορά καταστράφηκε ²⁶³. Γύρω από το τζαμί αυτό, με τα πολλά και διάφορα μαγαζιά, που μετά την καταστροφή από την πυρκαγιά είχαν ξαναχτιστεί, συνεχίστηκαν οι καθημερινές συναναστροφές των κατοίκων της πόλης και των γύρω χωριών και το εβδομαδιαίο (βδομαδιάτικο) παζάρι του Σαββάτου. Μπακάλικά, ραφτάδικα, τσαρουχάδικα, μπαρμπέρικα, τενεκετζίδικα, σαμαράδικα, καλαντζίδικα, μανάβικα, μπαξεβανάδικα, κρασοπουλιά, καφενέδες, μαγέρικα, φούρνοι κ. α. εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ανθρώπων, δημιουργούσαν κίνηση κι έδιναν ζωή και οικονομική ανάπτυξη στην ευρύτερη περιοχή.

Ο πληθυσμός της Παραμυθιάς αυξήθηκε με πολλά άτομα που ήρθαν από τα Σουλιωτοχώρια, από την Ντουσκάρα, από άλλα γύρω χωριά και από πιο μακρινές περιοχές: από το Πόποβο, το Λευθεροχώρι, τη Σέλλιανη, το Σαλονίκι, τη Λαμπανίτσα, την Τσουρίλα, το Βλαχώρι, την Οσδίνα, τη Δράγανη, το Παγκράτι, τη Δραγομή, το Γαρδίκι, τη Γλυκή κ. α. Πολλοί ήρθαν κι από την περιοχή Φιλιατών, από την Πλαισίβιτσα, που εμπορεύονταν δέρματα, τσιρμιντζέλα, πρινοκόκι και άλλα είδη

²⁶³ *Εφημερίδα Ιωάννινα*, φ. 16-7-1873.

στη Βενετία, από όπου έφερναν τελατίνια για τα τσαρούχια και γυαλικά. Επίσης είχαν έρθει και άλλοι από την Πλαισίβιτσα, οι οποίοι ασχολούνταν με την κατασκευή και πώληση τσαρουχιών και παπουτσιών. Περνούσαν, επίσης, από την πόλη και πλανόδιοι αγοραστές, που αγόραζαν και εμπορεύονταν δέρματα από άγρια και ήμερα ζώα. Από το Μπαμπούρι και από τα άλλα χωριά της Μουργκάνας είχαν έρθει και είχαν ανοίξει μαγαζιά, κάτω από το τζαμί του παζαριού, καλαντζήδες, γανωματήδες και τεχνίτες. Στα καζάνια, που είχαν εγκαταστήσει έφτιαχναν χάλκινα είδη (χαλκώματα) και τα καλαίζαν: ταμιά, σαγάνια, κακάβια, νταβάδες, σινιά, τηγάνια, τετζερέδες, καπάκια, κουτάλια, πιρούνια κ. α.

Από άλλα μέρη ήρθαν ξυλουργοί, οι οποίοι επεξεργάζονταν το ξύλο και έφτιαχναν σανίδες, ξύλινα εργαλεία, σαν τον Γιώργη τον Φουρκιώτη, από την Φούρκα της Κόνιτσας, που το αρχικό του επίθετο, Ευαγγέλου, αφομοιώθηκε από το επίθετο του τόπου καταγωγής, Φουρκιώτης, που τελικά έγινε Φούρκας. Ο Φουρκιώτης ήρθε στην Παραμυθιά και άνοιξε ένα εργαστήριο-μαγαζί όπου έφτιαχνε σκάλες, πόρτες, παραθύρια και ταβάνια ξύλινα σκαλισμένα με το χέρι. Έξι μήνες δούλευε το ξύλο και το σανίδι για να φτιάξει το σκαλιστό ξύλινο ταβάνι στον μεγάλο οντά (σάλα) του Αγάκο Πρόνιου. Όταν το τελείωσε, τον έδιωξε χωρίς να τον πληρώσει. Αυτό το ταβάνι, όταν το σπίτι εκείνο χαλάστηκε, ο Τόλη Φούρκας το αγόρασε από τον Αζέμ Πρόνιο και το έβαλε – στολίδι απείρου κάλους και τέχνης – στον οντά του σπιτιού του. Οι πληροφορίες που έχουμε λένε ότι διατηρείται μέχρι σήμερα. Σε αυτόν τον ξυλουργό μαθήτευσαν νέοι καλφάδες, έμαθαν την τέχνη και έγιναν κι αυτοί τεχνίτες, ξυλουργοί, μαστόροι, που από τους Βενετούς λέγονταν μαραγκοί. Από τη Σκάλα πάνω, από το Ελευθεροχώρι, όταν καταστράφηκε το χωριό τους και αναγκάστηκαν να φύγουν, ήρθαν κι άνοιξαν μαγαζιά μαραγκίτικα οι αδελφοί Σακαρέλη, που έφτιαχναν τάβλες και σοφράδες, αδράχτια και ρόκες για το γνέσιμο του μαλλιού, οκλαές για το άνοιγμα φύλλου για πίτες, σκάλες ίσιες και γυριστές για σπίτια, κασέλες για προίκες με σκαλιστούς και ζωγραφισμένους συμβολικούς σταυρούς (περιστέρια και κληματαριές), σαρμανίτσες με σκαλιστές επίσης ζωγραφίες, αργαλειούς, τραπέζια, ντουλάπες, αμπάρια και άλλες ξύλινες κατασκευές. Άλλοι ξυλουργοί, από το όνομα της τέχνης τους, κληρονόμησαν το επώνυμο Μαραγκός. Επίσης στην Παραμυθιά ήταν πολλά τα βιοτεχνικά μαγαζιά, όπου φτιάχνονταν χρειαζόμενα είδη για τον γεωργό και τον κτηνοτρόφο, για τις

ανάγκες όλων των ανθρώπων, για το σπίτι και για κάθε χρήση. Τενεκετζίδικα που έφτιαχναν γκιούμια, λυχνάρια, μπρίκια με λιφίτια και μπινιώτες για το γάλα. Τσαρουχάδικα, που έφτιαχναν τσαρούχια με μύτη γυριστή χωρίς φούντα και τσαρούχια με πρόκες και με μαύρες φούντες, στολισμένα στο πρεβάζι με ραμμένη χρωματιστή τελατίνη. Φούρνοι για ψωμί, που ήταν μαζί και μαγέρικα, που έφτιαχναν άσπρο χάσικο και σταρένιο ψωμί, σε φραντζόλες, σε κουλούρες και σε καρβέλια της πλάκας, με φαρίνα και με σταρένιο αλεύρι. Έφτιαχναν και το μυρωδάτο και νόστιμο πλαστάρι, το ζυμωμένο με ρεβίθι. Η Παραμυθιά, αποτελούσε το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της Θεσπρωτίας και γι' αυτό είχε πολλούς διερχόμενους εμπόρους και πραγματευτάδες. Άλλοι διέμεναν στα χάνια και άλλοι σε σπίτια ως φιλοξενούμενοι του συμπέθερου, του κουμπάρου, του φίλου ή του συγγενή²⁶⁴. Πολύς κόσμος επίσης ερχόταν από τα χωριά, με τα ζώα τους φορτωμένα με προϊόντα. Τα χάνια και τα μαγειρία ήταν γεμάτα από ξένους και ντόπιους.

Στον πιο κάτω μαχαλά, τα *Γύφτικα*, όπως ονομάζονταν, βρίσκονταν τα σιδεράδικα, όπου οι σιδεράδες δούλευαν στο καμίνι και στο αμόνι το σίδηρο κι έφτιαχναν γεωργικά εργαλεία, που τα καλαφάτιζαν και τα τσελίκωναν (τσελίκι = ατσάλι). Κασμάδες, δικέλια, φτυάρια, τσαπιά, κεφτεντένια, δρεπάνια, γυνιά, τσεκούρια, σκεπάρια κ. α. Δούλευαν όλο τον χρόνο και γέμιζαν τα μαγαζιά τους για το μεγάλο παζάρι, τον Λάμποβο. Ακόμη, υπήρχαν τα χασάπικα, όπου οι χασάπηδες, έσφαζαν στο χασαπαριό τα ζώα (αρνιά, κατσίκια, βετούλια, προβατίνες κ. α.) πουλούσαν τα σφαχτά τους κρεμασμένα κάτω από το προπέτασμα των τσίγκων, των καφενέδων. Οι χασάπηδες διαλαλούσαν τα κρέατά τους, προκειμένου να πουληθούν, καθώς τότε δεν υπήρχαν ψυγεία κι ό,τι σφαζόταν έπρεπε να πουληθεί.

Από την άλλη εκτός από την διαρκή αγορά, σε κάθε παραγωγική περιοχή άρχισαν να λειτουργούν οι εβδομαδιαίες αγορές, τα παζάρια, όπου μια ορισμένη ημέρα της εβδομάδας οι παραγωγοί έρχονταν με τα προϊόντα τους και προσπαθούσαν να τα πουλήσουν ή να τα ανταλλάξουν. Όλα τα εμπορικά κέντρα της περιοχής είχαν μία φορά την εβδομάδα παζάρι και συνήθως γίνονταν το Σάββατο, με εξαίρεση τους Φιλιάτες που γίνονταν κάθε Πέμπτη²⁶⁵. Το παζάρι του Σαββάτου είναι αξεχώριστα δεμένο με τις δουλειές των ανθρώπων της περιοχής, με τις εργασιακές τους

²⁶⁴ Γ. Παρόλας, ο. π. σελ. 273-274

²⁶⁵ Γ. Σάρρας, ο. π. , σελ. 265.

προοπτικές και με τις αναπτυξιακές τους προσπάθειες²⁶⁶. Είναι πολύ παλιά συνήθεια και τακτική, που μετουσιώθηκε σε θεσμό και με τον χρόνο έγινε βασικό στοιχείο στήριξης και ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης του τόπου. Εδώ κανόνιζε ο καθένας να κάνει τις συναντήσεις του, να λύσει τις διαφορές του, να πουλήσει, να αγοράσει και να ανταλλάξει (να κάνει τράμπα).

Κάθε Σάββατο στην Παραμυθιά γινόταν λαϊκό παζάρι (βδομαδιάτικο παζάρι), το οποίο γίνεται μέχρι και σήμερα. Όλα τα πεζοδρόμια έξω από τα μαγαζιά γέμιζαν με αγρότισσες, που η καθεμιά πουλούσε τα είδη της αγροτικής της παραγωγής. Λαχανικά, φρούτα και ζαρζαβατικά της κάθε εποχής: πράσα, κρεμμύδια, σκόρδα, μελιτζάνες, καστραβέτσια, γκόρτσα, απίδια, ρόιδα, μήλα και σκάμνα από τη σκαμιά τ' Αγά. Επίσης από διάφορα χωριά της περιοχής πωλούνταν φρούτα και λαχανικά, όπως σύκα από την Γκρίκα και από την Ψάκα, σταφύλια από τη Δράγανη κι από τη Σιούβλαση, κέρασια και κράνα από τους Μπαουσιούς, ξυλάγγουρα και πεπόνια από το Σεβαστό, το Νεοχώρι και το Μαργαρίτι, καρπούζια από το Προδρόμι και το Φανάρι και φασόλια από το Σενίκο. Ακόμη έφερναν στο παζάρι και πουλούσαν ελιές και λάδια από τη Δραγομή, από την Οσδίνα κι από τη Μαζαρακιά. Επιπλέον πουλούσαν προϊόντα από τα κοντινά τυροκομεία : γκίτζα μπατζιαριά, χλωρό τυρί σε τσαντίλες, τυρί ασκίσιο και γαλοτύρι. Πωλούσαν, επίσης, μέλι από σπιτικές κυψέλες, μπασμάδες από σύκα λιασμένα και ψιλολιανισμένα με το κεφτεντένι. Σε ορισμένα σημεία του παζαριού πουλιούνταν χουλιάρια (κουτάλια), πιρούνες και κουτάλες, φτιαγμένα όλα στο χέρι, από ξύλο πυξάρι. Αυτοί που τα πουλούσαν λέγονταν χουλιαράδες και έρχονταν κατά περιόδους στο παζάρι του Σαββάτου από το ορεινό χωριό τους, όπου η μόνη τους ασχολία, εκτός από την κτηνοτροφία, ήταν να κατασκευάζουν χουλιάρια και άλλα είδη από ξύλο. Από τα Σουλιωτοχώρια έφερναν και πουλούσαν ψειρότεχνα, με τα οποία χτένιζαν τα μαλλιά και τα έφτιαχναν από ειδικό σκληρό ξύλο κρυνιάς. Οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού Τσαγκάρι Σουλίου, εκτός από την κτηνοτροφία και τη γεωργία, ασχολούνταν με την κατασκευή βαρελιών από σκληρά ξύλα κρυνιάς, πυξαριάς, βελανιδιάς και οξιάς, που αφθονούσαν στην περιοχή. Έφτιαχναν, ακόμη, διάφορα άλλα ξύλινα σκεύη καθημερινής χρήσης ή απαραίτητα στους κτηνοτρόφους : κομπλίτσες, καρδάρια, ταλάρια, βλάντες ή ντομπόλες, μπουκλές ή φλάσκες, βουτσέλες, κουτάλια, γκλίτσες,

²⁶⁶ Γ. Παρόλας, ο. π. , σελ. 274-275.

μπαστούνια, πινάκια και κλειδούς από ρίζες σκληρών ξύλων. Από την Ντουσκάρα και από τα Σκάπετα έφερναν ρίγανη και τσάι. Από το Πετούσι κι από το Σαλονίκι οι γυναίκες, φορτωμένες με ξύλα στην πλάτη, έρχονταν πρωί-πρωί κάθε μέρα, στο γεφυράκι και πουλούσαν με το ζαλίκι τσάκνα για προσάναμμα και καυσόξυλα, από ζελενιές, από πουρνάρι ή από κουμαριές. Οι μεταφορές σε κάμπους, σε ράχες, σε βουνά, παντού γίνονταν με άλογα, με μουλάρια, με γαϊδούρια ή και με ζαλίκια φορτωμένα στην πλάτη²⁶⁷.

Στην πορεία της ανάπτυξης των εμπορικών αγορών και για έναν καλύτερο ρυθμό συναλλαγής, οι χώροι όπου ήταν εκτεθειμένα τα διάφορα προϊόντα είχαν χωριστεί σε ξεχωριστά μικρά παζάρια, ώστε να διευκολύνουν τον κάθε αγοραστή να βρει άνετα αυτό που ζητούσε. Βασικός παράγοντας της αγοράς, ήταν ο στατηράς ή κανταρζής, ο επίσημος ζυγιστής, ο οποίος με το καντάρι και την παλάντζα ζύγιζε ό,τι αγοραζόταν και ό,τι πουλιόταν στο παζάρι. Το καντάρι της αγοράς νοικιαζόταν κάθε χρόνο, σε πλειοδοτική δημοπρασία από την κοινότητα της πόλης. Αποτελούσε ένα σίγουρο και υποχρεωτικό μέσο ζυγίσματος για κάθε αγορά και πώληση που γινόταν στην αγορά. Υπήρχε, επίσης, και ο χαμάλης της αγοράς, που κουβαλούσε στην πλάτη του το κάθε είδος. Από την προηγούμενη μέρα του παζαριού γέμιζαν τα χάνια με άλογα και με άλλα ζώα. Το άλογο ήταν το πιο βασικό μεταφορικό μέσο, καθώς στήριζε τη δουλειά και τη ζωή του αγρότη. Γι' αυτό ο τσιαμπάσης (πωλητής αλόγων) είχε κυριαρχικό ρόλο, αφού γνώριζε να μετράει τα χρόνια του αλόγου από τα δόντια. Ήταν επίσης ο επιτήδειος, που γνώριζε ό,τι είχε σχέση με το εμπόριο, με την αγορά των ζώων, με την ανταλλαγή και τη συναλλαγή. Ήταν ο εκτιμητής και ο μεσολαβητής σε κάθε ανταλλαγή και σε κάθε είδους αγοραπωλησία. Πολλές φορές ήταν αγοραστής και πωλητής ταυτόχρονα. Σημαντικό ρόλο ακόμη είχαν οι πεταλωτήδες, που καλίγωναν τα άλογα²⁶⁸.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον από το Αρχείο του Αλή πασά παρουσιάζουν οι αναγραφές παράδοσης δημητριακών στο Πέποβο (σημερινή Αγία Κυριακή Παραμυθιάς) και στη Γλυκή²⁶⁹. Οι συγκεντρώσεις αυτές ίσως δεν είναι άσχετες με τη συγκέντρωση εφοδίων εν όψει του σταθερού σχεδίου του Αλή πασά για την πολιορκία και

²⁶⁷ Γ. Παρόλας, ο. π., σελ. 268

²⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 268-269

²⁶⁹ Αρχείο Αλή πασά, τ. Α', σελ. 78-85, αριθμ. εγγρ. 49 ([Ιωάννινα], 1800)

κατάκτηση του Σουλίου, καθώς αυτά αποτελούν τα σημεία που θα συγκεντρωθούν οι πολιορκητικές δυνάμεις κατά του Σουλίου.

Από επιστολή του Κωνσταντίνου Δερμάνου ή Ντερμάνη πληροφορούμαστε ότι είχε σταλεί ο ίδιος από τον Αλή πασά στην Πάτρα για να αγοράσει μολύβι από ένα εγγλέζικο καράβι²⁷⁰. Η ενέργεια αυτή σχετίζεται ειδικότερα με τις φροντίδες του Αλή πασά για την καλύτερη διεξαγωγή της πολιορκίας και της τελικής επίθεσης κατά του Σουλίου. Άλλωστε, ήταν σταθερή πρακτική του Αλή να προμηθεύεται άφθονες και καλής ποιότητας πρώτες ύλες για τις πολεμικές του ανάγκες. Μία άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία που μας δίνει το συγκεκριμένο έγγραφο είναι ότι αφού αγοράστηκε το μολύβι, ο καπετάνιος ζήτησε αντί για μετρητά να του επιτραπεί να φορτώσει ίσης αξίας σιτάρι. Όμως λόγω της σουλτανικής απαγόρευσης εξαγωγής («τα διασάκια») ο Δερμάνος αντιπρότεινε βελανίδι, κάτι που ο καπετάνιος δέχθηκε. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι σε όλον τον παραλιακό τομέα της Τσαμουριάς και σε ικανό βάθος από τις ακτές και ειδικά από την Ηγουμενίτσα μέχρι την πεδιάδα του Φαναρίου ευδοκίμοι (και ευδοκίμουν και στην εποχή μας) δάση με βελανιδιές, ιδίως στην περιοχή Βραχωνά. Η εξαιρετική αυτή ξυλεία εξαγόταν από τα τέλη του 18ου αιώνα στη Μάλτα για καυσόξυλα και κυρίως για τα ναυπηγεία της νότιας Γαλλίας. Ο θάνατος όμως του Γάλλου αντιπροσώπου M. Lassal στα τέλη του 18ου αιώνα και οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι στις αρχές του 19ου αιώνα, επηρέασαν δυσμενώς την επέκταση του σημαντικού αυτού εξαγωγικού κλάδου²⁷¹.

Η αναφορά ενός εγγράφου στην παραλαβή αλευριού από το Λέλοβον (σημερινό Θεσπρωτικόν), ίσως ν' αναφέρεται στη χρησιμοποίηση αλευριού για την τροφοδοσία των στρατιωτικών σωμάτων του Αλή πασά που ήταν στρατοπεδευμένες διατηρούνται ακόμη σε οχυρές θέσεις γύρω από το Σούλι δύο χρόνια μετά την κατάληψή του από τα αληπασάδικα στρατεύματα²⁷².

Σε ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά εντοπίζουμε ένα «δεφτέρι» καταγραφής του «αφεντικού ήμερου» κριθαριού, σταριού, καλαμποκιού και βρίζας

²⁷⁰ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 188-189, αριθμ. εγγρ. 103 (Πάτρα, 19 Σεπτεμβρίου 1801)

²⁷¹ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, την εξαιρετική μελέτη της Εελένης Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, διδ. διατριβή, έκδ. Βιβλιοθήκη Ν. Σαρίπολου, Αθήνα 1987.

²⁷² *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σελ. 474-475, αριθμ. εγγρ. 256 (χ.τ., 29 Ιανουαρίου 1805).

των χωριών Γλαβίτζας και Κοκλιούς (Κουκουλιούς) του καζά της Παραμυθιάς²⁷³. Ας σημειωθεί ότι τα «ταγάρια», τα «ταγάρια παραμυθιώτικα», τα «κρουμπούρια» και οι «λίτρες» ως μέτρα χωρητικότητας, βάρους δημητριακών επιχωριάζουν στην περιοχή.

Μέσα από ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά, το οποίο συντάχθηκε μετά την αποχώρηση των Παργινών και την κατάληψη της Πάργας από τον Αλή πασά, στις 28 Απριλίου 1819, αντλούμε πληροφορίες για έξι χιλιάδες εννιακόσιες τριάντα οκάδες «στάρι σπυρί» από το ίμορο (γεώμορο, δηλαδή γεωπρόσοδο) των τσιφλικιών του Βλοχού (επαρχίας Τριχωνίδος)²⁷⁴. Το σιτάρι αυτό μεταφέρθηκε στην Πάργα από τους Βλοχαΐτες και διανεμήθηκε στους Παργινούς, προφανώς στους λίγους που έμειναν στην πόλη τους. Για το ίδιο ζήτημα μας πληροφορούν άλλα έγγραφα. Συγκεκριμένα, αναφέρονται σε 4.100 οκάδες σιτάρι που μεταφέρονταν για να παραδοθούν στην Πάργα²⁷⁵. Στον τεσκερέ γίνεται σαφής αναφορά για τη χρήση του σιταριού («δια να το δώσω ταγίμι»), χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν το «ταγίμι» αφορά τους ανθρώπους του Αλή πασά στην Πάργα ή τους λίγους φτωχούς Παργινούς, που έμειναν στον τόπο τους. Σε ένα άλλο έγγραφο αναφέρεται ότι ο Γαλαξιδιώτης καπετάνιος Σταύρος Παναγιώτης παρέδωσε πρώτα στην Πάργα 4.100 οκάδες σιτάρι (164 κόσκινα των 25 οκάδων) και αργότερα στα άλλα δύο ηπειρωτικά λιμάνια της Σαλαώρας και της Πρέβεζας²⁷⁶.

Σε άλλο έγγραφο του Αρχείου εντοπίζουμε έναν τεσκερέ του Σαντίκη προς τον Ντιβιτάραγα για την παραλαβή 412 οκάδων σταρένιου αλευριού, για τις ανάγκες των στρατιωτικών σωμάτων του Βελή πασά που πολιορκούσαν το Σούλι²⁷⁷. Αυτά τα δύο πρόσωπα, τα συναντούμε συχνά μέσα στο Αρχείο του Αλή πασά, καθώς ασχολούνται με ζητήματα οικονομικά και ιδιαίτερα με ζητήματα τροφοδοσίας.

²⁷³ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β', σελ. 478-479, αριθμ. εγγρ. 738 (χ.τ., 15 Οκτωβρίου 1814).

²⁷⁴ Στο ίδιο, τ. Γ', σελ. 264-265, αριθμ. εγγρ. 1195 (Πάργα, 9 Μαΐου 1819).

²⁷⁵ Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 391-392, αριθμ. εγγρ. 1673 (Πάργα, 17 Φεβρουαρίου 1820).

²⁷⁶ Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 392-393, αριθμ. εγγρ. 1674, 1675 (Σαλαώρα, 26 Μαρτίου 1820, Πρέβεζα, 30 Μαρτίου 1820 αντίστοιχα).

²⁷⁷ Στο ίδιο, τ. Ε', σελ. 68, αριθμ. εγγρ. 1493 (Σούλι, 16 Νοεμβρίου 1803).

β. Οι εμποροπανηγύρεις

Η εσωτερική αγορά λειτουργεί κυρίως με τα αγαθά που παράγονται στην ίδια τη χώρα. Τα εισαγόμενα είδη περνούν φυσικά σ' αυτήν και ανακατανέμονται με το σύστημα του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων, στον βαθμό μάλιστα που τα προϊόντα αυτά είχαν εκδημοκρατισθεί²⁷⁸. Ωστόσο, η κατανάλωση αυτών των προϊόντων δεν είναι μεγάλη ούτε στους ίδιους τους κύριους εισαγωγικούς κόμβους. Η κατανάλωση επιτυγχάνεται με τη διοχέτευση στο εσωτερικό, δηλαδή με την απεριόριστη κατανομή που δείχνει την ανελαστικότητα της αγοράς. Το ίδιο, καθώς παρατηρήσαμε, συμβαίνει και με ορισμένες ντόπιες βιοτεχνίες που δεν μπορούν να υπάρξουν παρά συνδεδεμένες με την εξωτερική αγορά. Ο κύριος αγωγός αυτού του εμπορίου φαίνεται ότι είναι τα εμπορικά πανηγύρια, που δίνουν τη δυνατότητα της περιοδικής προσφοράς μεγάλης ποικιλίας εμπορευμάτων και συνακόλουθα της κατανομής τους μέσω των πραγματευτάδων σε όλα τα σημεία της ενδοχώρας. Με το πανηγύρι γίνεται δυνατή η πρόσκαιρη συγκέντρωση αγαθών και η επίτευξη ενός ύψους ανταλλαγών που με το σύστημα της διακινήσεως της εποχής και την αργή κυκλοφορία του χρήματος, είναι απραγματοποίητη με μόνο το μέσο της διαρκούς αγοράς. Η χρονική διάταξη των πανηγυριών μέσα στο σύστημα επικοινωνίας διασφαλίζει τη δημιουργία μιας μορφής αλυσιδωτών αγορών στις οποίες μπορεί να μετέχει ο ίδιος έμπορος. Στην Ήπειρο υπήρχαν πολλές ετήσιες εμποροπανηγύρεις, στα χρόνια της τουρκοκρατίας, και ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζει και η εμποροπανήγυρις της Παραμυθιάς, που είναι γνωστή με την ονομασία «Λάμποβο»²⁷⁹.

²⁷⁸ Σπ. Ασδραχάς, «Οικονομία», ο. π., σελ. 172. Η βιβλιογραφία για τις εμποροπανηγύρεις στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας είναι πλούσια βλ., επιλεκτικά, Σπύρος Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., τ. Α', σελ. 483-490· Ελένη Βουτσοπούπου, «Πόλη και εμποροπανήγυρη». *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985, τ. 2. σελ. 439-443· Soraya Faroqhi, «The early History of the Balkan Fairs». *Südost-Forschungen XXXVII* (1978), σελ. 50-68· Παναγιώτης Καμηλάκης, «Η εμποροπανήγυρη των Φαρσάλων: Ιστορική εξέλιξη – εθνογραφική θεώρηση», περ. *Θεσσαλικά Χρονικά* 13 (1980), σελ. 95-129· Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, τ. 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σελ. 311-338 του ίδιου, «Η εβδομαδιαία αγορά (παζάρι) κατά τον 18ο αι. στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 32 (1987)· Emilie

Thémozoulou, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et evolution des foires», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001), σελ. 253-271.

²⁷⁹ Κ. Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο», ό. π.

Η αρχή, λοιπόν, των εμποροπανηγύρεων οφείλεται στην ανάγκη διάθεσης πώλησης των παραγόμενων πραγμάτων και προϊόντων του κάθε τόπου²⁸⁰. Η εμποροπανήγυρη ήταν ένα μεγάλο παζάρι αγοραπωλησιών, που οργανώνονταν κάθε χρόνο και είχε πάντα το ξεκίνημά της σε κάποιους θρησκευτικούς εορτασμούς. Ήταν μία εμπορική αγοραπωλησία και συναλλαγή, που συντελούνταν την εποχή κατά την οποία είχε ολοκληρωθεί η συλλογή των παραγόμενων προϊόντων και συνδυαζόταν παράλληλα με πολλές λαϊκές και θρησκευτικές εκδηλώσεις. Βασικός βέβαια σκοπός τους ήταν η διεξαγωγή αγοραπωλησιών, τόσο στα προϊόντα αυτής της περιοχής όσο και στα εκτός αυτής παραγόμενα είδη και εμπορεύματα, σε έναν ευρύτερο και μεγάλο εμπορικό κύκλο. Παράλληλα, η εμποροπανήγυρη αποτελούσε και την πηγή προμηθειών σε πρώτες ύλες, σε εργαλεία και σε εξοπλισμό των παραγωγών γεωργών, των βιοτεχνών και της οικοτεχνίας. Με τις εμποροπανηγύρεις αντιμετωπίστηκαν επίσης οι δυσκολίες αλλά και οι κίνδυνοι των μεταφορών στους τόπους πώλησης και ανταλλαγής. Οι παραγωγοί, οι κατασκευαστές και οι βιοτέχνες δυσκολεύονταν ιδιαίτερα να μεταφέρουν οι ίδιοι τα προϊόντα τους σε μακρινές περιοχές, για να τα πουλήσουν ή να τα ανταλλάξουν. Οι μεταφορικές δυσχέρειες δεν επέτρεπαν ούτε και στους εμπόρους-πραγματευτάδες την κανονική προμήθεια των εμπορευμάτων από τους τόπους παραγωγής. Αυτές οι δυσκολίες και οι κίνδυνοι αντιμετωπίστηκαν με τη θέσπιση των εμποροπανηγύρεων²⁸¹.

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι εμποροπανηγύρεις και όταν διοικούσε το γιαννιώτικο πασαλίκι ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής, ο οποίος, σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, *επέφερε μεταβολάς εις τα οικονομικά, την δικαιοσύνην, την αγροτική ασφάλεια και εις τα εμπορικά*. Άνοιξε νέους δρόμους και η δράση του ήταν εκπολιτιστική²⁸². Ο Αλή πασάς, με την πολιτική του, μετρίασε την εξουσία και τη δύναμη των μπέηδων και των αγάδων και περιόρισε την απληστία τους. Με την ισχυροποίηση του στο γιαννιώτικο πασαλίκι, προσπάθησε να συντρίψει την αρπακτική συμπεριφορά των αγάδων, που λήστευαν, με όποιον τρόπο μπορούσαν, τον ραγιά. Από αρκετούς μουσουλμάνους γαιοκτήμονες της περιοχής Τσιαμουριάς (Θεσπρωτίας), όπως και από τον Ισλάμ Πρόνιο της Παραμυθιάς, σφετερίστηκε

²⁸⁰ Γ. Παρόλας, ο. π.,, σελ. 279-280.

²⁸¹ Γ. Παρόλας, ο. π. , σελ. 280.

²⁸² Παρατίθεται από τον Γ. Παρόλα, ο. π.,, σελ. 284.

αρκετά χρήματα. Έτσι το εμπόριο, την περίοδο της εξουσίας του Αλή πασά, κινήθηκε χωρίς φόβο στους δρόμους και μπόρεσε να αναπτυχθεί. Σημαντική θέση σε αυτή την εμπορική κίνηση κατείχε και η Παραμυθιά ανάμεσα στα Γιάννενα, στην Άρτα και στην Πρέβεζα.

Η οργάνωση και η λειτουργία των μεγάλων ετήσιων εμποροπανηγύρεων εξυπηρετούσε όχι μόνο τις ανάγκες των παραγωγών της περιοχής, στην οποία γινόταν το πανηγύρι, αλλά και τις ανάγκες άλλων, μακρινότερων περιοχών και τόπων²⁸³. Έμποροι και πραγματευτάδες, κατασκευαστές και παραγωγοί, τσιαμπάσηδες, κिरατζήδες, δηλαδή αγωγιάτες, κτηνοτρόφοι με ζώα και πλήθος αγοραστών έρχονταν, άλλοι να πουλήσουν τα δικά τους είδη και προϊόντα, άλλοι να βρουν και να πάρουν κάτι αναγκαίο και χρήσιμο για τη δουλειά και για το νοικοκυριό τους είδος, άλλοι να πουλήσουν ή να ανταλλάξουν τα ζώα τους, άλλοι να εμπορευτούν διάφορα είδη και προϊόντα και άλλοι για να προμηθευτούν καθετί που θα μπορούσαν να το μεταπουλήσουν, να το εμπορευτούν και να τους αποφέρει κέρδος. Έτσι, ανάλογα με τη θέση του εμπόρου-πραματευτή, ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, διακρίνεται το λιανικό και το χονδρικό εμπόριο. Στην εμποροπανήγυρη, ο κάθε γεωργός, κτηνοτρόφος, βιοτέχνης και κατασκευαστής μπορούσε πιο εύκολα να βρει αγοραστές για τα προϊόντα του και για τα είδη της παραγωγής του. Ήταν η μεγάλη αγορά, όπου μπορούσε εκεί να τα παζαρέψει, να τα πουλήσει ή να τα ανταλλάξει.

Η αγορά και η πώληση εμπορευμάτων, που αναπτύσσονταν στους χώρους του πανηγυριού, έδιναν τη δυνατότητα για διακίνηση μεγάλου όγκου προϊόντων, ειδών, πραγμάτων και εργαλείων. Όπως των προϊόντων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, των ειδών και των πραγμάτων που παράγονταν από τον τεχνίτη στα βιοτεχνικά εργαστήρια και των ειδών της οικοτεχνίας, που κατασκευάζονταν από τις τεχνίτρες υφάντρες για την ένδυση των ανθρώπων και για τα στρωσίδια-κουβέρτες των σπιτιών. Γι' αυτό και στην ετήσια εμποροπανήγυρη της Παραμυθιάς, στο Λάμποβο, η κάπα μαζί με τα υφαντά, τη βελέντζα, τη φλοκάτη, την καραμελωτή, το μαλλινοσέντονο και τα στρωσίδια, τα κιλίμια και τα χράμια ήταν από τα κύρια είδη για τα οποία υπήρχε το μεγαλύτερο αγοραστικό ενδιαφέρον. Ήταν τα πιο εμπορεύσιμα είδη, απαραίτητα για το κάθε σπίτι και για την προίκα των κοριτσιών.

²⁸³ Στο ίδιο, σελ. 280.

Σύμφωνα με την παράδοση, στο χώρο της αρχαίας Φωτικής, γύρω από μια εκκλησία αφιερωμένη στη γέννηση της Παναγίας, που αναφέρεται με το όνομα Λαμποβήθρα, είχε καθιερωθεί από παλιά και λειτουργούσε η θρησκευτική εμποροπανήγυρη, ο «Λάμποβος»²⁸⁴. Αυτή η εμποροπανήγυρη, που αναφέρεται ως ατ' παζάρι (αλογοπάζαρο-ζωοπάζαρο), οργανωνόταν κάθε χρόνο γύρω από μια παλιά εκκλησία, τα ερείπια της οποίας υπάρχουν ακόμα και σήμερα, στη θέση Γκουντίνα (μεσοχώρι) στο Λιμπόνι, λίγο έξω από την Παραμυθιά, στον χώρο όπου έχει εντοπιστεί η αρχαία πόλη Φωτική. Ο «Λάμποβος» ήταν το μεγάλο χρονιάτικο παζάρι, στο οποίο διεξάγονταν αγοραπωλησίες και ανταλλαγές προϊόντων, ειδών, πραγμάτων και ζώων (αλόγων, βοδιών, γιδιών και προβάτων), ενώ παράλληλα γίνονταν τότε και πολλές λαϊκές και θρησκευτικές εκδηλώσεις. Η λέξη «Λάμποβος» είναι σλαβικής προελεύσεως και σημαίνει τη «λαϊκή θρησκευτική εμποροπανήγυρη», που διατηρήθηκε ως καθοριστικός όρος για την εμποροζωοπανήγυρη της Παραμυθιάς, η οποία αρχικά λειτουργούσε στον χώρο της αρχαίας Φωτικής και ύστερα στον Άγιο Δονάτο και στην Παραμυθιά. Βέβαια υπάρχουν διάφορες εκδοχές και απόψεις για τη σημασία του όρου «Λάμποβος».

Η λέξη Λάμποβο είναι σύνθετη από την ρίζα λάμπ- και την κατάληξη -όβο και σημαίνει κτηνοτροφικός τόπος, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Δ. Μίχας²⁸⁵. Η άποψη του Α. Πετρίδη είναι πιο πειστική. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι : «...*Το όνομα Λάμποβον φαίνεται ξενικόν, προελθόν ίσως εκ του λατινικού Labor-oris εν τη αλβανική απαντά Λιάμποβα. Εις τρία μέρη σήμερον υπάρχει το όνομα τούτο : α) εν τω χωρίω τω κειμένω παρά το Λιμπόχοβον εις την επαρχίαν Αργυροκάστρου...β) εις το έτερον χωρίον του Αργυροκάστρου...και γ) εις την Παραμυθίαν Θεσπρωτίας Τσαμουριάς νυν, ένθα πανήγυρις υπό το όνομα τούτο τελείται το Σεπτέμβριον εκάστου έτους... Κατά την παράδοσιν...το χωρίον Λάμποβον, όπερ κείται παρά το Λιμπόχοβον, ην το αρχαιότερον των άλλων και εξ αυτού προήλθον τα λοιπά δυο ονόματα...».* Το labor-oris σημαίνει εργασία, έργο, πόνος, μόχθος κι έτσι συνδυαστικά με το θέμα έχει τη σημασία της σκληρής, κοπιαστικής, επίμοχθης εργασίας σε έναν κτηνοτροφικό τόπο.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 286.

²⁸⁵ Δημ. Μίχας, *Η Ιστορία της Λιβίκιστας στην Οθωμανική περίοδο*, ο. π., σελ. 86-88.

Ο «Λάμποβος», λοιπόν είχε τις ρίζες του από το Κάτω Λάμποβο του Αργυροκάστρου, οι κάτοικοι του οποίου, εκπατρισθέντες, εγκαταστάθηκαν στις όχθες της λίμνης Χότχοβας. Οι κάτοικοί του, πλέον μετανάστες και ενθουμούμενοι τον τόπο τους, τα βασανά τους, τα βιώματά τους και την Εκκλησία της γενέτειράς τους, μετέφεραν την αγαπημένη γιορτή της Παναγίας, για να προστατεύει το βίός τους. Επιπλέον αποτέλεσε παραδοσιακή κληρονομιά για την περιοχή η αναπαράσταση για αναβίωση όλων των θρησκευτικό-λαογραφικών δρώμενων, καθώς η γιορτή αυτή στην πατρίδα τους ήταν ένα μεγάλο θρησκευτικό και κοινωνικό γεγονός, που συνδυάζονταν με μεγάλη εμποροπανήγυρη και ζωοπανήγυρη. Αυτό ακριβώς το έθιμο μετέφεραν και σώζεται ακόμη στον Αϊ-Δονάτο Παραμυθιάς με την ονομασία «Λάμποβος». Επίσης, σύμφωνα με τον Λ. Παπά, κάθε τέτοιο πανηγύρι με αγορά προϊόντων και οικόσιτων ζώων ή ζώων κοπαδιού (ζωοπανήγυρη) συνοδευόμενη με Κομπανία δημοτικής Μουσικής, στην περιοχή Θεσπρωτίας – Ιωαννίνων, ονομάζεται «Λάμποβος».

Η Παραμυθιά είχε καθιερώσει την ετήσια αυτή εμποροζωοπανήγυρη την πρώτη εβδομάδα του Οκτώβρη και μέχρι σήμερα εξακολουθεί να διοργανώνεται την ίδια περίοδο²⁸⁶. Η συγκεκριμένη εμποροπανήγυρη συγκέντρωνε κόσμο απ' όλη τη Θεσπρωτία. Την επισκέπτονταν είτε για να προμηθευτούν τρόφιμα και είδη ατομικής και οικογενειακής ανάγκης για τη χειμερινή περίοδο, είτε για την πώληση ή ανταλλαγή αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, είτε για την αγορά ζώων αγροτικής και οικιακής ανάγκης. Ακόμη τον «Λάμποβο» επισκέπτονταν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, όχι μόνο για αγορές αλλά και για τη διατήρηση επαφών και τη δημιουργία καινούριων γνωριμιών.

6.Η φορολόγηση της παραγωγής

Το σύστημα της φορολογίας που εφαρμόζονταν στην Ήπειρο ήταν κοινό με εκείνο της υπόλοιπης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι φόροι, άλλωστε, αποτελούσαν πολύ σημαντική πηγή εσόδων για το γιαννιώτικο πασαλίκι, αλλά και για τον ίδιο τον Αλή πασά. Όμως αυτοί χαρακτηρίζονται ως τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου, καθώς ήταν δυσβάστακτοι. Οι φόροι διακρίνονταν σε τακτικούς και έκτακτους και είναι γνωστό ότι από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα η κατανομή και η

²⁸⁶ Γ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων*, ό. π., τ. Β', Αθήνα 1998, σελ. 265.

είσπραξη τους παρουσιάζει ορισμένες αλλαγές, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο²⁸⁷. Ακόμη μέσω των υπενοικιάσεων των γαιών (σύστημα του iltizam) εισπράττονταν πολλοί φόροι (επί προσώπων και γαιών), ενώ πολύ σημαντικά ήταν και τα έσοδα από τον φόρο της δεκάτης. Επιπλέον τα εισπρακτικά δικαιώματα είχαν παραχωρηθεί σε μπέηδες αλλά και σε ιδιώτες, όπου οι αυθαίρετες επιβαρύνσεις ήταν πολλές. Οι φόροι άλλοτε αναγγέλλονταν με μπουγιουρντιά και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, όπου εισπράττονταν αυθαίρετα μεγάλα ποσά.

Συγκεκριμένα το φορολογικό καθεστώς της περιοχής της Θεσπρωτίας, όπως πληροφορούμαστε για το Σούλι που υπαγόταν στον καζά της Παραμυθιάς, από τη μελέτη της Βάσω Ψιμούλη, συνδέεται με το καθεστώς γαιών στο οποίο υπήχθη η περιοχή μετά την ένταξή της στο οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας²⁸⁸. Ο φόρος της δεκάτης ήταν ένας από τους βασικούς φόρους πάνω στη γεωργική παραγωγή κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ο φόρος αυτός αφορούσε στην παραγωγή ελιών, δημητριακών, οσπρίων, αμπελιών και διάφορων άλλων γεωργικών προϊόντων. Αποτελούσε προκαθορισμένο φόρο, που ανερχόταν στο 1/10 της παραγωγής. Όμως ο Αλή πασάς εισέπραττε το 1/5 και παρακρατούσε τη διαφορά²⁸⁹. Την περίοδο που μελετάμε, το κράτος υπενοικίαζε το δικαίωμα της είσπραξης αυτού του φόρου σε τοπικούς-άρχοντες ή αξιωματούχους (μουσουλμάνους ή χριστιανούς), οι οποίοι αποτελούσαν το σώμα των τοπικών ελίτ. Πρόκειται για το λεγόμενο iltizam.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιοχής της Θεσπρωτίας αποτελεί το Σούλι, που υπαγόταν σε σπαχή, συνιστούσε δηλαδή τιμαριωτική γη και ήταν υποκείμενο στις αντίστοιχες φορολογικές υποχρεώσεις. Ο σπαχής του Σουλίου, που αναφέρεται στη μελέτη της η Β. Ψιμούλη με το όνομα Μπεκίρ μπέης²⁹⁰, μνημονεύεται ως

²⁸⁷ Λιάσκου Ανδρονίκη, *Το πασαλίκι της Ηπείρου κατά τη διάρκεια διοίκησης του από τον Αλή πασά*, ο. π., σελ. 55.

²⁸⁸ Για το φορολογικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. Β. McGowan, «*Η εποχή των αγιάνηδων, 1699-1812*», στο Halil Inalcik– Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β', ό. π., σελ. 255-386 και Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγγαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, 1^{ος} τόμος της σειράς 1821, Η γέννηση ενός έθνους – κράτους, εκδ. Σκάϊ βιβλίο, Αθήνα 2010, σελ. 147-151.

²⁸⁹ Α. Κ. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία από την οθωμανική κατάκτηση (1423) και τη ζοφερή τουρκοκρατία έως την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας (1881)*, τ. Δ', Λάρισα 2009, σελ. 124 και Απ. Βακαλόπουλος, «*Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους*», *ΙΕΕ*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σελ. 44-50.

²⁹⁰ Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ο. π., σελ. 222-230.

σπαχής του Σουλίου, από τον Χρ. Περραιβό²⁹¹ και αυτό επικυρώνεται από τη δημοσίευση ενός εγγράφου του 1794 από τον Σπ. Ασδραχά²⁹². Επίσης, επικυρώνεται η τύχη του συγκεκριμένου σπαχή και από ένα αρχειακό έγγραφο που εξέδωσε ο Ρώσος ιστορικός του Γ. Λ. Αρς³⁰⁰²⁹³. Σύμφωνα με τον Περραιβό, ο σπαχής αυτός φυλακίστηκε και τελικά κρεμάστηκε από τον Αλή πασά, καθώς δεν δέχθηκε, παρά τις συνεχείς πιέσεις του τελευταίου, να του εκχωρήσει το τιμαριωτικό του δικαίωμα πάνω στο Σούλι²⁹⁴.

Όσον αφορά τους φόρους, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Περραιβός και η Ψιμούλη, οι Σουλιώτες απέδιδαν έναν ετήσιο χρηματικό φόρο, τον «κεφαλιάτικο», και έναν φόρο σε είδος, τη δεκάτη πάνω στα κτηνοτροφικά προϊόντα της περιοχής τους²⁹⁵. Ο «κεφαλιάτικος φόρος» ανερχόταν σε τριάντα οβολούς για τους έγγαμους και σε δέκα για τους άγαμους. Ακόμη η συγκατοίκηση των έγγαμων γιων με τον πατέρα τους είχε ως συνέπεια τη φορολόγησή τους ως άγαμων, κατηγορία στην οποία έπαιναν να ανήκουν από τη στιγμή που εγκατέλειπαν την πατρική στέγη και «άνοιγαν» δικό τους σπίτι, με αποτέλεσμα ο φόρος αυτός να καθορίζεται με βάση τον αριθμό των σπιτιών, της φορολογικής, δηλαδή, μονάδας του «hane». Όλοι οι ενήλικοι άρρενες χριστιανοί κατέβαλαν τον κεφαλικό φόρο και οι φορολογούμενοι χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια. Ο φόρος αυτός καταβαλλόταν αποκλειστικά σε χρήμα και τα έσοδά του περιέρχονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο. Στην καταβολή αυτού του φόρου, ο οποίος πληρωνόταν συνήθως κατ' αποκοπή, υπήρχε συλλογική ευθύνη των κατοίκων ενός χωριού²⁹⁶.

Σύμφωνα με την Ψιμούλη, η περιοχή του Σουλίου ήταν υπόχρεη στην καταβολή ενός χαμηλού, σε σχέση με τα ισχύοντα την ίδια εποχή σε άλλες περιοχές της

²⁹¹ Χρ. Περραιβός, *Ιστορία Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την Χρονολογίαν και τους ηρωϊκούς αυτών Πολέμους, εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή Πασιά, Ηγεμόνος της Ελλάδος*, τ. Α', Βενετία 1815.

²⁹² Σπ. Ασδραχάς, «Σουλιώτικα Σημειώματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. ΙΘ' (1964), σελ. 174-178.

²⁹³ Γ. Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Εισαγωγικό σχόλιο-επιμέλεια : Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1994, σελ. 274.

²⁹⁴ Άπαντα Χρ. Περραιβού, Πρόλογος : Ν. Α. Βέης, Επιμέλεια-Σχόλια : Μ. Μ. Παπαϊωάννου : *Ιστορία Πάργας και Σουλίου* (ανατύπωση της γ' έκδοσης : Αθήνα, 1857), σελ. 65.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 65-66 και Βάσω Δ. Ψιμούλη, ο. π., σελ. 224.

²⁹⁶ Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία*, ό. π., σελ. 288-290.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χρηματικού ποσού, ως κεφαλικού φόρου²⁹⁷. Ακόμη η αναφορά του Περραιβού σε κλιμάκωση του ύψους του «κεφαλιάτικου» φόρου κατά κατηγορίες έγγαμων/άγαμων, καθώς και η πληροφορία που παρέχει ότι η εν λόγω φορολογία αποτελούσε πρόσοδο του τιμαριώτη παραπέμπουν σ' έναν άλλο ετήσιο και χρηματικό επίσης φόρο, τον οποίο κατέβαλλε ο χριστιανικός πληθυσμός της Αυτοκρατορίας, τη σπέντζα (ή ispence). Ο έγγειος αυτός φόρος οριζόταν σύμφωνα με τον αριθμό των φορολογικών μονάδων (hane), καταβαλλόταν αποκλειστικά σε χρήμα και συνιστούσε μία κύρια χρηματική πρόσοδο που εισέπραττε ο τιμαριώτης²⁹⁸. Έτσι ο «κεφαλιάτικος», κατά τον Περραιβό, φόρος, τον οποίο εισέπραττε ο σπαχής του Σουλίου, μπορεί να απηχεί είτε τον κεφαλικό φόρο, εκμισθωτής του οποίου ήταν ο σπαχής, είτε την σπέντζα (ispence), η οποία αποτελούσε άμεσο έσοδο του τιμαριώτη.

Ο κεφαλικός φόρος, στον οποίο υπόκειντο οι Σουλιώτες, αναφέρεται και στα *Απομνημονεύματα* του γέροντα Σουλιώτη. Εκεί γίνεται λόγος για το «κεφαλιάτικο χαράτζι» που κατέβαλλαν ετησίως οι Σουλιώτες στον σουλτάνο. Σ' αυτή την καταγραφή των προσωπικών αναμνήσεων του αφηγητή, ο κεφαλικός φόρος φέρεται να εισπράττεται από «συναχτή», δηλαδή από φοροεισπράκτορα, για λογαριασμό ενός σπαχή που είχε εκμισθώσει τον φόρο από την Πύλη. Όμως, επειδή, οι δύο τελευταίοι εισπράκτορες του φόρου είχαν πέσει θύματα επιθετικών ενεργειών, αν και όχι για οικονομικούς λόγους, εκ μέρους των Σουλιωτών, την εκμίσθωση και είσπραξη του φόρου ανέλαβε τελικά ο Πρόνιος, ο πρώτος μπέης της Παραμουθιάς, έναντι 240 γροσίων. Όλα αυτά συνέβαιναν «πριν να είχε χαλασθή το Σούλι» (1803) και το φορολογικό αυτό δικαίωμα του Πρόνιου θα αποκληθεί από τον αφηγητή «σουμπασλίκι»²⁹⁹. Η επιλεκτική μνήμη του αφηγητή, δεδομένου ότι κατά την καταστροφή του Σουλίου ήταν μόλις πέντε ετών και προφανώς μεταφέρει επί του προκειμένου πληροφορίες προγενεστέρων του, επιβάλλει ορισμένες επιφυλάξεις ως προς την εγκυρότητα των καταθέσεών του. Παρόλα αυτά, μόνο ο πυρήνας αυτών των πληροφοριών αν ισχύει, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μετά τον θάνατο του Μπεκίρ μπέη, σπαχή του Σουλίου (μετά το 1794), εκμισθωτής του κεφαλικού φόρου των

²⁹⁷ Στο ίδιο , σελ.225-227.

²⁹⁸ Χρ. Περραιβός, *Άπαντα Χρ. Περραιβού*, ο. π. , Αθήνα 1857, σελ. 65-66.

²⁹⁹ Βλ. Πλούσια βιβλιογραφία για τον όρο «σουμπασλίκι» Βλ., ενδεικτικά, Α. Ν. Παπακόστας, ο. π., σελ. 77-78, Σπ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, τ. Β', ό.π., σελ. 510· Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, ,ό. π., σελ. 273-274.

Σουλιωτών και αποδέκτης των φορολογικών τους υποχρεώσεων απέναντι στην Πύλη έγινε ο Ισλιάμ Πρόνιος, που διοικούσε τον καζά της Παραμυθιάς στον οποίο υπαγόταν το Σούλι.

Εκτός από τον κεφαλικό φόρο προς το κράτος και το φόρο *ispence*, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, θεωρούμε πιθανόν ότι κατέβαλλαν οι Σουλιώτες στον σπαχή τους, τις υπόλοιπες φορολογικές υποχρεώσεις των Σουλιωτών έναντι του τελευταίου συνοψίζονται από τον Περραιβό στην καταβολή μιας δεκάτης επί των προϊόντων της κτηνοτροφίας τους : «*έδιδον προς τούτοις εκ του τυρού και βουτύρου το δέκατον*». Ο ίδιος θα προσθέσει ότι ήταν απαλλαγμένοι από φορολογία επί της γεωργικής παραγωγής, εφόσον, «*οι άλλοι καρποί, σίτος, αραβόσιτος και όσπρια ησαν ελεύθερα δεκαετίας, ως μη προϊόντα του Σουλίου*»³⁰⁰. Η αναφορά του Χρ. Περραιβού στις συγκεκριμένες φορολογικές υποχρεώσεις των Σουλιωτών αναδεικνύει τον καθαρά κτηνοτροφικό χαρακτήρα της ορεινής σουλιώτικης κοινότητας. Επίσης, προκύπτει, ότι οι φορολογικές επιβαρύνσεις επί της κτηνοτροφικής τους παραγωγής ήταν μικρές. Επρόκειτο, μάλλον, για τον φόρο προβάτων, ο οποίος εισπράττονταν σε είδος ή σε χρήμα και του οποίου δικαιούχος ήταν, συνήθως, ο τιμαριώτης³⁰¹. Ο Περραιβός ή άλλη πηγή δεν κάνουν μνεία των υπόλοιπων φόρων, όσων καταβάλλονταν σε χρήμα, οι οποίοι βάρυναν συνήθως την κτηνοτροφία³⁰². Πολύ περισσότερο δεν γίνεται λόγος για καταβολή, εκ μέρους των Σουλιωτών, του φόρου *resm-i agnam-I celebkesan* (φόρος των μεγάλων κοπαδιών)³⁰³, τον οποίο πλήρωναν οι μεγάλοι κτηνοτρόφοι, με κοπάδια πάνω από 200 πρόβατα. Κατά συνέπεια, το είδος των φορολογικών επιβαρύνσεων των Σουλιωτών υποδηλώνει την άσκηση μιας κτηνοτροφίας μικρής κλίμακας, δηλαδή την εκτροφή μικρών κοπαδιών αιγοπροβάτων, στα όρια της αυτοκατανάλωσης και όχι της εμπορευματικής παραγωγής.

Ο όρος «κεσίμι», που αναφέρεται σε έγγραφο των Γενικών Αρχείων του Κράτους (χρονολογείται από το 1779) και υπογράφεται από τον Μπεκίρ μπέη, παραπέμπει

³⁰⁰ Χρ. Περραιβός, Άπαντα, ο. π., σελ. 66

³⁰¹ Βλ. Βάσω Ψιμούλη, ό. π., σελ. 227-228· Β. Μουταφτσίεβα, ό. π., σελ. 274 Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αι.)*, Αθήνα 1978, σελ. 38.

³⁰² Β. Μουταφτσίεβα, ό.π., σελ. 273-276.

³⁰³ Βλ. Ι. Χλωρός, *Λεξικό Τουρκο-Ελληνικών*, τ. Β', Κωνσταντινούπολη 1900, σελ. 1397· Redhouse *Yeni Turkce – Ingilizce Sosluk*, Κωνσταντινούπολη 1988, σελ. 643· P. Lemerle – P. Wittek, «*Monasteres Athonites I*», *Archives d' Histoire du droit oriental*, τ. Γ', Παρίσι 1947, σελ. 457.

επίσης σε φορολογική πρόσοδο του συγκεκριμένου τιμαριώτη. Ο όρος αυτός εμφανίζεται τρεις φορές και μέσα σε συμφραζόμενα, τα οποία δημιουργούν δυσχέρειες στην απόδοση της εκάστοτε σημασίας του. Σε αυτό το έγγραφο, ο Μπεκίρ μπέης πιστοποιεί την αγορά, από τον Πάσχο Ζάρμπα, ενός χωραφιού που ανήκε πριν στον Γ. Λέκα. Διαβεβαιώνει ότι η αγορά έγινε νόμιμα και δεν πρόκειται να υπάρξει καμία αντιδικία ή αμφισβήτηση επ' αυτής. Επιπροσθέτως πιστοποιεί και την είσπραξη, από τον ίδιο, του νόμιμου δικαιώματός του, δηλαδή της δεκάτης που του αναλογούσε : «κεσήμη 10», «πήρε κεσήμη δεκαπέντε και πήρα 10». Υπό την έννοια αυτή το εν λόγω έγγραφο αποτελεί ένα πιστοποιητικό είσπραξης της δεκάτης από τον σπαχή. Το αναφερόμενο χρηματικό ποσό των 4.400 άσπρων (36 περίπου πιάστρα) μπορεί να δηλώνει ή το αντίτιμο της αγοράς ή το ποσό που εισέπραξε ο σπαχής για τη μεταβίβαση των τίτλων (resin tapu)³⁰⁴ ή τέλος, και το ποσό της εκχρηματισμένης δεκάτης που εισέπραξε ο ίδιος. Δυσκολίες, ωστόσο, παρουσιάζει η ερμηνεία του όρου «κεσίμι» στην φράση «πήρε κεσήμη δέκα πέντε και πήρα δέκα». Στο συγκεκριμένο σημείο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η πιστοποιημένη αγορά δεν αφορούσε αγορά γης αλλά αγορά των προσόδων της, δηλαδή ενός μουκατά. Στην περίπτωση αυτή ο όρος «κεσίμι» θα είχε τη σημασία του «γεώμορου» που λάμβανε πλέον ο νέος καρπωτής των προσόδων. Συνεπώς ο όρος «κεσίμι» ενδέχεται να χρησιμοποιείται στο έγγραφο αυτό υπό τη διπλή σημασία, της δεκάτης και του γεώμορου, υποδηλώντας έτσι τη διευρυμένη πλέον έννοια του όρου, που απηγούσαν τελικά τα κάθε είδους δοσίματα.

Σε ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά εντοπίζουμε την ομολογία των κατοίκων της Παραμυθιάς («οι ραγιάδες οπού βρισκόμαστε στον κασαπάν στην Παραμυθιά»), με την οποία γίνονται «τζεφτιλκιώτες» του Αλή πασά, με την υποχρέωση να καταβάλλουν 5.000 γρόσια τον χρόνο για το σύνολο των φορολογικών τους υποχρεώσεων³⁰⁵. Σπάνια παρατηρείται η παρουσία των χριστιανών της Παραμυθιάς σε έγγραφα του Αρχείου. Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μία αληπασιδική πρωτοτυπία, τη μετατροπή δηλαδή των χριστιανών της Παραμυθιάς σε «τσιφλικιώτες» χωρίς τσιφλίκι, καθώς δεν αναφέρεται τσιφλίκι μέσα στο έγγραφο. Είναι ευνόητο ότι με τις ρυθμίσεις αυτές κάθε υποχρέωση τους προς τρίτους θα

³⁰⁴ Βλ. Βάσω Δ. Ψιμούλη, ο. π., σελ. 228-230· Β Μουταφτσέβα, 1990, ο. π., σελ. 84, 249, 274.

³⁰⁵ *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β', σελ. 88-90, αριθμ. εγγρ. 491 ([Παραμυθιά], 1 Αυγούστου 1809).

διαμεσολαβείται από τον ίδιο τον Αλή πασά και η παρέμβασή του στα τοπικά πράγματα είναι δεδομένη.

Τέλος, στο Αρχείο εντοπίζουμε ένα χρεωστικό ομόλογο που ανήκε σε κάποιον Τσάμη αγά, από εκείνους που διώχτηκαν από τον Αλή πασά και εκπατρίστηκαν το 1814³⁰⁶. Αυτό έμεινε στα χέρια του δανειστή τουλάχιστον δύο χρόνια, δηλαδή ως το τέλος του 1811, οπότε και ο ίδιος εισέπραξε τους τόκους των προηγούμενων δύο ετών. Ο τόπος σύνταξης του εγγράφου φαίνεται να είναι η Πλεσίβιτσα (σημ. Πλαίσιο, επαρχίας Φιλιατών), καθώς ο συντάκτης και γραφέας είναι ο παπα-Αναστάσης.

³⁰⁶ Στο ίδιο, τ. Ε΄, σελ. 163-164, αριθμ. εγγρ. 1546 ([Πλεσίβιτσα], 18 Δεκεμβρίου 1809).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας τη συγκεκριμένη εργασία, μπορούμε να σχηματίσουμε μία σφαιρική εικόνα για τη διοίκηση, την κοινωνία, τον πληθυσμό και την οικονομία της περιοχής της Θεσπρωτίας, την περίοδο ένταξής της στο γιαννιώτικο πασαλίκι και διοίκησής της από τον Αλή πασά των Ιωαννίνων (1788-1821). Ύστερα από την ισχυροποίησή του, άλλωστε, το πασαλίκι των Ιωαννίνων, απέσπασε από άλλο πασαλίκι σημαντικές επαρχίες της Θεσπρωτίας, όπως ήταν οι επαρχίες των Φιλιατών, της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου και τις έθεσε υπό τη διοίκησή του.

Η διοίκηση του Αλή πασά στο γιαννιώτικο πασαλίκι (1788 - αρχές 1822) ήταν πολύ σημαντική, καταρχάς, για τον Ηπειρωτικό χώρο. Με ραδιουργίες και δολοπλοκίες ο Αλής κατάφερε να γίνει διοικητής στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, έχοντας επιδείξει αξιοσημείωτη φιλοδοξία, σκληρότητα και πειθαρχία. Ισχυροποίησε την εξουσία του, θέτοντας τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός σχεδόν ανεξάρτητου κράτους μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο απλωνόταν από τη Στερεά Ελλάδα ως την Αλβανία. Έθεσε, ακόμη, ως στόχο να το ισχυροποιήσει πολιτικά και στρατιωτικά και να βελτιώσει την εικόνα του στους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Μέσα από διαφορετικές πηγές, ελληνικές και ξένες, παρουσιάζεται ως ένας πασάς που αποσκοπούσε στο να έχει τον απόλυτο έλεγχο στο πασαλίκι του, χρησιμοποιώντας οποιαδήποτε μέσο.

Όσον αφορά τη δράση του, αυτό το διάστημα, ενίσχυσε την κεντρική εξουσία του και επέβαλε κυρίως στους ισχυρούς τοπάρχες της περιοχής, ένα ενιαίο διοικητικό και φορολογικό σύστημα, αποδυναμώνοντας μ' αυτό τον τρόπο την ισχύ τους και περιορίζοντας τις αυθαιρεσίες τους. Επιπλέον πολέμησε τη ληστεία και επεδίωξε τον περιορισμό της δύναμης των αντιπάλων του, όπως των σπαχήδων και των τοπικών αγάδων. Παράλληλα, επεδίωξε την εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας, μέσω της αυστηρής αστυνόμευσης του πασαλικιού του. Ο τελικός του, όμως, στόχος είχε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη του πασαλικιού του, μέσω των εμπορικών του συναλλαγών και, κατ' επέκταση, τον πλουτισμό του. Έτσι, τα Γιάννενα, ως πρωτεύουσα του πασαλικιού των Ιωαννίνων, έγιναν ένα πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο και ο ίδιος ο Αλή πασάς θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους πασάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Μεγάλο πόθο του Αλή πασά αποτελούσε η διέξοδός του στη θάλασσα. Εμπόδιο στην υλοποίηση των σχεδίων του, εκτός από τις μεγάλες Δυνάμεις της εποχής εκείνης, ήταν οι αγάδες και οι μπέηδες της Θεσπρωτίας, όπως επίσης και το Σούλι, που ήταν πρώτης τάξεως φυσικό οχυρό. Έτσι ο Αλής για να επεκταθεί στην περιοχή της Θεσπρωτίας, χρησιμοποίησε κάθε είδους μέσο που εξυπηρετούσε αυτό τον στόχο. Οι Σουλιώτες και οι Τσάμηδες αγάδες καλλιεργούσαν τάσεις αμφισβήτησής προς το πρόσωπο του Αλή πασά, για να μην κυριαρχήσει στην περιοχή, αν και εκείνος πέτυχε την οριστική κατάληψη της Θεσπρωτίας τον 19ο αιώνα. Παράλληλα, μέσα από το Αρχείο του Αλή πασά πληροφορούμαστε με χρονολογική σειρά για σημαντικά γεγονότα που αφορούν την περιοχή, αυτή την περίοδο, όπως για τις ενέργειες των τοπικών αγάδων εναντίον του Αλή πασά ή για διάφορες συμφωνίες προσχώρησης ολόκληρων χωριών στον Αλή πασά.

Ο Αλή πασάς, στο πλαίσιο της αμυντικής οργάνωσης της περιοχής και, γενικότερα, του γιαννιώτικου πασαλικιού, δημιούργησε αρκετά οχυρωματικά έργα ή τροποποίησε ορισμένα απ' αυτά που προϋπήρχαν, με στόχο την καλύτερη άμυνα του πασαλικιού από εξωτερικούς εχθρούς και την ισχυροποίησή του. Συγκεκριμένα στα 1798 ο πασάς των Ιωαννίνων κατέλαβε την πρώην βενετική θέση, που βρισκόταν στο κάστρο της Ηγουμενίτσας και επιχείρησε μερικές επισκευές. Επιπλέον, στο πέρασμα του Ελευθεροχωρίου, που αποτελούσε την κυριότερη οδική αρτηρία μεταξύ της Ηπειρωτικής ενδοχώρας και των παραλίων του Ιονίου, δημιουργήθηκαν από τον Αλή πασά τελωνείο και λαζαρέτο για την αντιμετώπιση της πανώλης στα εδάφη του πασαλικιού. Στη συνέχεια, οι δραστηριότητες του Αλή πασά μεταφέρθηκαν στην Παραμυθιά, όπου οι κατοικίες των μπέηδων της οικογένειας των Πρόνιο στον λόφο του Γαλατά, μετατράπηκαν σε κάστρο και βρίσκονταν απέναντι από το κάστρο του Αγίου Δονάτου. Επίσης, σημαντική θέση κατέχει το κάστρο της Κιάφας και το κάστρο του Ελευθεροχωρίου της Παραμυθιάς, που ακολουθεί τα προσφιλή οχυρωματικά πρότυπα αυτής της εποχής, που παραπέμπουν περισσότερο σε οχυρωμένη κατοικία παρά σε συγκροτημένο οχυρό.

Ο Πασάς των Ιωαννίνων, το 1815 στράφηκε προς την κατάκτηση της Πάργας και γι' αυτόν τον λόγο οργανώθηκε πολιορκία, με την κατασκευή μερικών οχυρωματικών έργων στην περίμετρο της πόλης. Έτσι, επιλέχθηκε ένας λόφος νότια του χωριού

Ανθούσα, για την κατασκευή του κάστρου της Ανθούσας και δημιουργήθηκε ένας συγκεκριμένος τύπος οχυρού, ο οποίος ήταν προσαρμοσμένος να εξυπηρετεί την επιθετική δραστηριότητα, όταν οι κατακτητικές δραστηριότητες του Αλή πασά το επέβαλλαν. Εν συνεχεία το κάστρο της πόλης της Πάργας αποτελούσε ήδη ένα από τα σημαντικότερα οχυρά των παραλίων του Ιονίου και τον Μάιο του 1819, δόθηκε η εντολή για την ανέγερσή του από τον ίδιο τον Αλή πασά. Άλλωστε η κατάκτηση της Πάργας αποτελούσε την πρωταρχική πολιτική επιδίωξη από τα πρώτα χρόνια ανόδου του Αλή πασά στη διοίκηση του γιαννιώτικου Πασαλικιού. Ακόμη και το κάστρο του Μαργαριτίου, αν και δεν ανήκει στα οχυρά που κατασκευάστηκαν από τον Αλή πασά, χρησιμοποιήθηκε από εκείνον την περίοδο που σχεδιάζονταν η κατάληψη της Πάργας. Επιπρόσθετα, έντονο ενδιαφέρον στην περιοχή αυτή παρουσιάζει και η οχυρωμένη κατοικία-πύργος των Μποναλάτων στην Παραμυθιά, η γνωστή ως Κούλια της Παραμυθιάς, η οποία είχε ως σκοπό την ασφαλή διαμονή και την ισχυροποίηση των αγάδων σε τοπικό επίπεδο, με τον έλεγχο της περιοχής.

Όσον αφορά τις οθωμανικές αρχές που επικρατούσαν στην περιοχή, εκτός από τον τίτλο του μεγάλου βεζίρη ή πασά που κατείχε ο Αλής στο γιαννιώτικο πασαλίκι, υπήρχαν και άλλα αξιώματα, όπως του αγά και του μπέη, που αναλάμβαναν μεγάλες και βαριές υποχρεώσεις απέναντι στον σουλτάνο. Στα τέλη του 18ου αιώνα υπήρχε στη νότια Αλβανία και στην Ήπειρο ένας μεγάλος αριθμός από αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που κατείχαν τον τίτλο του μπέη και ήταν επικεφαλές μικρών ένοπλων σωμάτων και αγάδες υπήρχαν κυρίως σε κεφαλοχώρια. Οι μπέηδες, σε σχέση με τους αγάδες, είχαν καλύτερη οικονομική και περιουσιακή κατάσταση από τους αγάδες και μεγαλύτερη εξουσία και δύναμη. Κάθε πόλη είχε δικαστική αρχή με δικαστή τον καδή και θρησκευτική αρχή τον χότζα και τον μουφτή, ενώ στα χωριά που κατοικούνταν από χριστιανούς υπήρχαν οι ιερείς. Στην περιοχή της Θεσπρωτίας εντοπίζονται και οι δύο γιοι του Αλή πασά ως διοικητές, ο Μουχτάρ πασάς και ο Βελή πασάς, όπως και ο γιος του Βελή και εγγονός του Αλή, ο Μεχμέτ πασάς. Επιπλέον, σημαντικός αγάς του Μαργαριτίου είναι ο Μαζούτ αγάς. Μέσα από το Αρχείο του Αλή δίνονται σημαντικές πληροφορίες για τους διοικητές των ναυτικών και των στεριανών δυνάμεων.

Στην τοπική διοίκηση της Θεσπρωτίας εντοπίζονται οι ισχυροί Τσάμηδες αγάδες και μπέηδες, οι οποίοι διαμένουν στις έδρες των καζάδων, ενώ οι υποδεέστεροι στα χωριά, που αποτελούν και τσιφλίκια τους. Είναι ανεξάρτητοι από τον Αλή πασά και έχουν οικονομική δύναμη, αλλά και διοικητική και στρατιωτική εξουσία. Ακόμη, προέρχονται από εξισλαμισμένα αλβανικά γένη και μέσα στον 18ο αιώνα είχαν αναδειχθεί σε τοπικούς εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις Τσάμηδων αγάδων και μπέηδων της περιοχής της Θεσπρωτίας ήταν οι Προνιάτες στην Παραμυθιά, οι Τσαπαραίοι στο Λουγαράτι και στο Μαργαρίτι, οι Ντεμάτες και οι Σεϊκάτες στους Φιλιάτες και οι Νταλιάνηδες στην Κονίσπολη. Σύμφωνα με όσα αναφέρουμε παραπάνω, δεν εντοπίζουμε αυτή την περίοδο στην περιοχή της Θεσπρωτίας χριστιανούς στην τοπική διοίκηση, παρά μόνο μουσουλμάνους.

Η περιοχή της Θεσπρωτίας κατοικούνταν, την περίοδο αυτή, από χριστιανούς και μουσουλμάνους, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων προερχόταν από εξισλαμισμούς. Όσοι εξισλαμίστηκαν, διαφοροποιήθηκαν από τους υπόλοιπους κατοίκους και επιβλήθηκαν ως εξουσιαστές-μουσουλμάνοι στον χριστιανικό λαό, ο οποίος υφίσταντο οικονομική εκμετάλλευση και καταπίεση. Στην περιοχή της Θεσπρωτίας υπήρχαν τρεις πόλεις: το Δέλβινο και η Παραμυθιά, που κατοικούνταν από Έλληνες χριστιανούς και Αλβανούς μουσουλμάνους και από την άλλη η πόλη της Πάργας, που κατοικούταν μόνο από Έλληνες. Επιπλέον, υπήρχαν πολλά χωριά και κωμοπόλεις, όπως το Μαργαρίτι, οι Φιλιάτες, το Κούτζι και η Κονίσπολη, που κατοικούνταν μόνο από Τούρκους. Όμως υπήρχαν και μικρά χωριά της Θεσπρωτίας που κατοικούνταν μόνο από χριστιανούς και ονομαζόταν *γκραικοχώρια*. Χαρακτηριστική περίπτωση, ανάμεσα σ' άλλα, ήταν το Σούλι και τα χωριά που υπήρχαν γύρω απ' αυτό. Επίσης κάθε πόλη και χωριό είχε τις δικές του συνήθειες και τα δικά του έθιμα, ξεχωρίζοντας από τα υπόλοιπα.

Οι χριστιανοί κάτοικοι υπέμεναν για αρκετά χρόνια την καταπίεση, καθώς η ζωή και η περιουσία τους ήταν στη διάθεση των Τούρκων. Όμως με το πέρασμα των χρόνων και ειδικότερα στις αρχές του 19ου αιώνα, οι χριστιανοί κάτοικοι που ζούσαν μαζί με μουσουλμάνους στα χωριά της περιοχής της Θεσπρωτίας, άρχισαν να συνειδητοποιούν την υπεροχή τους έναντι των μουσουλμάνων και κατάφεραν να

αναμορφώσουν τις σχέσεις τους μαζί τους. Έτσι οι χριστιανοί, καταφέροντας να επιβληθούν πνευματικά, οικονομικά και κοινωνικά, μπόρεσαν πλέον να ζήσουν κάτω από τις δικές τους συνθήκες και να επικρατήσουν φιλικές σχέσεις ανάμεσα στους χριστιανούς και στους μουσουλμάνους.

Όσον αφορά την ανάπτυξη της οικονομίας στην περιοχή της Θεσπρωτίας, πολλοί ήταν οι παράγοντες, που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Αρχικά ο γεωγραφικός παράγοντας ήταν πολύ σημαντικός, καθώς η περιοχή συνδυάζει το ορεινό, το πεδινό και το παραθαλάσσιο στοιχείο, ευνοώντας την παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων. Ακόμη, οι εύφορες πεδιάδες της οδήγησαν στη δημιουργία των τσιφλικιών, αν και τα τσιφλίκια στην περιοχή της Θεσπρωτίας δεν ήταν εκτενείς και ενιαίες εκτάσεις, αλλά χωριά και καλλιεργητικές μονάδες που δεν ακολουθούσαν μια γεωγραφική συνέχεια. Τα ορεινά χωριά, άλλωστε, δεν μετατράπηκαν σε τσιφλίκια, αλλά παρέμειναν ελεύθερα και χριστιανικά. Επιπλέον, τα ποτάμια στην περιοχή της Θεσπρωτίας, με σημαντικότερα τον Καλαμά (Θύαμη), τον Αχέροντα και τον Κωκυτό, αποτελούσαν σημαντική πηγή άρδευσης των εδαφών της και συνέβαλλαν στην γονιμότητα των εδαφών της. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της γεωργίας με την καλλιέργεια και την παραγωγή των πεδιάδων της με καλαμπόκι, ρύζι, σιτάρι, καπνό, αραβόσιτο και λινάρι. Παράλληλα καλλιεργούνταν, κυρίως στα παραθαλάσσια μέρη, όπως είναι η Πάργα, πορτοκαλιές, λεμονιές, κιτριές και ελιές, με την παραγωγή και την εξαγωγή των καρπών, αντίστοιχα, από τα δέντρα αυτά. Υπάρχουν, βέβαια, και αναφορές σε αμπελώνες της περιοχής. Οι μεγάλες και εύφορες κοιλάδες, έδιναν ακόμη τη δυνατότητα για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, καθώς θεωρούνταν ιδανικά βοσκοτόπια για τα κοπάδια. Στα ορεινά, επίσης, και ιδίως στο Σούλι η κτηνοτροφία αποτελούσε την μοναδική ενασχόληση των κατοίκων του, προσφέροντάς τους τα γαλακτοκομικά προϊόντα, το κρέας, το μαλλί και τα δέρματα.

Η αλιεία που επικρατούσε στην περιοχή, κυρίως στα ποτάμια της αλλά και στις λίμνες, που γινόταν στην πεδιάδα του Φαναρίου, εξαιτίας των ελών που υπήρχαν, έδινε σημαντικές ποσότητες ψαριών. Σημαντική, επίσης, ήταν η εκμετάλλευσση των ιχθυοτροφείων στα παράλια της Θεσπρωτίας, με την επεξεργασία των παστών ψαριών. Η βιοτεχνία, ακόμη, είχε αναπτυχθεί, καθώς εντοπίζονταν αλευρόμυλοι και καπνόμυλοι, για την επεξεργασία των γεωργικών προϊόντων. Ιδιαίτερα στην

Παραμυθιά και στην Πάργα υπήρχαν βιοτεχνίες, όπου παρασκεύαζαν και επεξεργάζονταν τον ταμπάκο. Στην Πάργα, επίσης, υπήρχαν πολλά ελαιοτριβεία και σαπωνοποιεία και αυτό οφειλόταν στην παραγωγή ελαιόκαρπου και λαδιού. Σπουδαίο ρόλο στην ενίσχυση της οικονομίας της περιοχής διαδραμάτισε το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, που αναπτύχθηκε στη Θεσπρωτία και ανέδειξε την πόλη της Παραμυθιάς, όταν ο Αλή πασάς ήταν διοικητής στο γιαννιώτικο Πασαλίκι. Η Παραμυθιά, άλλωστε, αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της Θεσπρωτίας, με σπουδαία εμπορική κίνηση, καθώς συνυπήρχε η διαρκής αγορά, με τα διάφορα καταστήματα, και η εβδομαδιαία, με την οργάνωση του λαϊκού παζαριού κάθε εβδομάδα. Επίσης, σ' αυτό συνέβαλλαν και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια, με πιο χαρακτηριστική την εμποροπανήγυρη του «Λαμπόβου» στην Παραμυθιά. Τέλος, η φορολόγηση της παραγωγής αποτελούσε σημαντική πηγή εσόδων για τον Αλή πασά και το γιαννιώτικο Πασαλίκι, με σημαντικότερους τον φόρο της «δεκάτης», τον «κεφαλιάτικο» και τη «σπέντζα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Ανωγιάτης – Πελέ Δημήτρης, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι Ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, Κέρκυρα 1993.

Αρς Γρ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ιη' και στις αρχές του ιθ' αιώνα*, 2η έκδοση, Αθήνα 1994.

Αρς Γρ., *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831*, μτφρ. Ι. Σμυσλιάεβα, Αθήνα 2007.

Αρχείο Αλή Πασά, (έκδοση-σχολιασμός-επιμέλεια Βασίλη Παναγιωτόπουλου με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη) έκδοση Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τ. Α'-Ε', Αθήνα 2007-

Bartholdy J. L. S., *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, απόδοση Φώντας Κονδύλης, Εκάτη 1807.

Θεσπρωτός Κοσμάς και Ψαλίδας Αθανάσιος, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, προλεγόμενα και σημειώσεις Αθαν. Χ. Παπαχαρίση, έκδοση ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964
Hobhouse Broughton J. C., *A journey through Albania*, New York 1971.

Holland H. , 1815 : *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812-1813*.

Holland Henry, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μετάφραση Χρήστου Ιωαννίδη (επιμέλεια Τάσου Βουρνά), Αθήνα 1989.

Hughes Thomas Smart, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Vollume II, London 1820.

Manzour Imbrahim, *Memoires sur la Grece et l' Albanie Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali pasha*, Παρίσι 1828.

Περραιβός Χρ., *Ιστορία Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την Χρονολογίαν και τους ηρωϊκούς αυτών Πολέμους*, εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή Πασιά, Ηγεμόνος της Ελλάδος, τ. Α', Βενετία 1815.

Πουκεβίλ, «*Ταξίδι στην Ελλάδα*», Παρίσι 1826, τομ. Ε'.

Rouqueville F. C. H. L., 1826-1827: *Voyage de la Grece*, τ. Α'-Β'

Rouqueville F., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Τα Ηπειρωτικά, τόμος III, Πρέβεζα 2010

Rouqueville F.C.H.L., *Ἡπειρος*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994.

Walsh Robert , *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Fisher, son and Co, London and Paris 1840.

William Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Α΄, τ. Δ΄, Λονδίνο 1855.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Αγγελομάτη – Τσουγγαράκη Ελένη , *Η προεπαναστατική Ελλάδα, 1ος τόμος της σειράς 1821*, Η γέννηση ενός έθνους – κράτους, εκδ. Σκάϊ βιβλίο, Αθήνα 2010.

Αγγελομάτη–Τσουγγαράκη Ελένη, «*Όψεις της εξωτερικής πολιτικής του Αλή πασά*», π. Ο Εραμιστής 19 (1993).

Άμαντος Κ. , *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Αθήνα 1923. Αραβαντινός Π. Σπυρίδων, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, τ. Α΄-Β΄, 1895, (ανατ. 1979).

Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου* , τ. Α΄-Β΄, 1856.

Αραβαντινός Σπ. Π., *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανέκδοτου έργου του Π. Αραβαντινού*, τ. Α΄-Β΄, εν Αθήναις 1895, (ανατ. 1979).

Ασδραχάς Σπ. κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε΄-ιθ΄αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. Α΄.

Ασδραχάς Σπ., «*Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας*», περ. Τα ιστορικά, τχ. 2, 1984.

Ασδραχάς Σπ., «*Οικονομία*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τχ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975.

Ασδραχάς Σπ., 1964: «*Σουλιώτικα Σημειώματα*», Επιθεώρηση Τέχνης, τχ. ΙΘ΄.

Ασδραχάς Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄- ΙΣΤ΄ αι.)*, Αθήνα 1978.

Ασδραχάς Σπ., *Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας, Η οικονομική δομή των βαλκανικών χώρων (15ος- 19ος αι.)*, Εισαγωγή – επιλογή κειμένων : Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979.

Βακαλόπουλος Απ., «*Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους*», ΙΕΕ, τ. Ι΄, Αθήνα 1974.

Βακαλόπουλος Απόστολος, «*Το οθωμανικό καθεστώς*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Γ΄, Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ' (1669-1812), Θεσσαλονίκη 1973.

Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.

Βακατσάς Κώστας, *Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στον Νομό Ιωαννίνων* (Τμήμα Κουρέντων), Ιωάννινα 2008.

Βογιατζίδης Γιώργος, *Από το Ματζικέρτ στη Βιέννη. Αναγνώσεις της ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007.

Βουτσοπούπου Ε., «Πόλη και εμποροπανήγυρη». *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985, τ. 2.

Βρανούσης Λ. – Σφυρόερας Β. – Παπαστάθης Χ., «*Η Ήπειρος από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.*», στο Μιχ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.

Γιαννακοπούλου Ελένη, «*Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αι.: ένα γαλλικό υπόμνημα*», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28 (1986-1987).

Γιάνης Λυμπερόπουλος Γιάννης, *Ο Αλή πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, 1998.

Γιαννόπουλος Ι., «*Τα τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του Αλή πασά*», *Μνήμων* 2 (1972).

Γιαννόπουλος Ιωάννης, «*Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα*», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, (Εκδοτική Αθηνών) τ. ΙΑ', Αθήνα 1975.

Γιαννόπουλος Ιωάννης, «*Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα*», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΑ'.

Εφημερίδα Ιωάννινα, φ. 16-7-1873

Ζιάγκος Γ. Νίκος, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος* (Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση, 1648-1820), Αθήνα 1974.

Ηπειρωτικά Γράμματα, τ. 7, Ιωάννινα 1944.

Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 8ος, του Αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου.

Ιωάννου Αικατερίνη, *Εξέλιξη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στη Θεσπρωτία*, Η περίπτωση του δήμου Σουλίου (μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη 2015

Καλαμπόκης Σταύρος, *Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Πρέβεζα και στη γύρω περιοχή την περίοδο 1800-1820 με βάση ανέκδοτες και δημοσιευμένες πηγές*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2020.

Καμηλάκης Παναγιώτης., «*Η εμποροπανήγυρη των Φαρσάλων: Ιστορική εξέλιξη – εθνογραφική θεώρηση*», περ. Θεσσαλικά Χρονικά 13 (1980).

Καρανάτσης Κώστας, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», Τα Ιστορικά, τόμ. 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σελ. 311-338 του ίδιου, «Η εβδομαδιαία αγορά (παζάρι) κατά τον 18ο αι. στην Ήπειρο», Ηπειρωτικά Χρονικά 32 (1987).

Καρανάτσης Κώστας, «Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813). Μελέτη βασισμένη στην εμπορική και προξενική αλληλογραφία των αδελφών Η. και F. Rouqueville», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρέβεζα 23-24 Σεπτεμβρίου 1989), Πρέβεζα 1993, σελ. 99-115 και με βάση ελληνικά ανέκδοτα έγγραφα.

Καργάκος Ι. Σαράντος, *Οι Ελληνικές κοινότητες*, εκδ. Gutenberg.

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003.

Κοκολάκης Μιχάλης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι : Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, 2003.

Κρασίτης Βασίλης, *Η ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1985.

Κρασίτης Βασίλης, *Θεσπρωτικά*, τ. Β΄, Αθήνα 1972.

Λαμπρίδης Ιω. , Β΄ ,*Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ 1, τχ 10, Ιωάννινα 1971.

Λαμπρίδης Ιω., *Περιγραφή Ιωαννίνων*, εκδ. 2η , 1955.

Λαμπρίδης Ιωάννης, «Ο Τεπελενλής Αλή πασάς», φωτ. ανατύπωση από τα Ηπειρωτικά Μελετήματα, τόμ. 2/τεύχ. 2 , Ιωάννινα 1993.

Λιάσκου Ανδρονίκη, « Το πασαλίκι της Ηπείρου κατά τη διάρκεια διοίκησης του από τον Αλή πασά, με βάση νέα στοιχεία από το αρχείο του και ανέκδοτα έγγραφα. Ένας σατράπης ή ένας δίκαιος ηγεμόνας», Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018.

Λυμπερόπουλος Γιάννης, *Ο Αλή πασάς και οι βαθύτερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, 1998.

Μακρής Γιώργος – Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1980. Μέρτζιος Κ. Δ. ,«Συμβολή εις την ιστορίαν της Πάργας», περ. Ηπειρωτική Εστία, τ. Δ΄, 1962.

Μέρτζιος Κ. Δ. ,*Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον* , περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 15, 1940.

Μέρτζιος Κ. Δ., «Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή», περ. Ηπειρωτική Εστία, τ. Γ΄, 1954.

Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 1ος, Αθήνα 2003.

Μίχας Δημήτριος, *Η ιστορία της Λιβίκιστας στην Οθωμανική περίοδο*, Αθήνα 2017.

- Μουσελίμης Σπυρ. Γ. , *Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Μουταφτσίεβα Β., *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος – 16ος αι.)*, Μετάφραση : Ουρανία Αστρινάκη – Ευαγγελία Μπαλτά, Πρόλογος : Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990. Μουτίφ Α. , *Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, μετάφραση από τα τουρκικά Α. Ιορδάνογλου, Προλεγόμενα – σημειώσεις Κ. Βλάχος, Ιωάννινα 1980.
- Νικοκλής Ν. ,*Περί της αυτοχθονίας των Αλβανών ήτοι Σκιπιτάρ*, Γοτίγγη 1855.
- Νικολάου Γεώργιος Β. , *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 2006*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.
- Οικονόμου Α.Κ., *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία από την οθωμανική κατάκτηση (1423) και τη ζοφερή τουρκοκρατία έως την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας (1881)*, τ. Δ΄, Λάρισα 2009.
- Οικονόμου Μιχαήλ, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων αγών, έκδοση στη σειρά Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21*, επιμέλεια Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1957, τ. 1ος.
- Οικονόμου Φώτιος, *«Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών»*, Αθήνα 1979.
- Παναγιωτόπουλος Β., Γαστούνη-Βοστίτσα : *Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης στην προεπαναστατική Πελοπόννησο*, Ανάτυπο από τον τόμο Αμητός στη Μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984.
- Παπαγεωργίου Γ., *«Συμβολή στην ιστορία της Πάργας κατά τον 18 αι.»*, περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 22, 1980. Παπαγεωργίου Γ., *Η επιδημία της πανώλης στη Θεσσαλία, Ηπειρο και Αλβανία (1812-1813)*, ΗΧ τ. 28, Ιωάννινα 1986.
- Παπαγεωργίου Γιώργος, *«Ηπειρος 1833-1871: οθωμανικές μεταρρυθμίσεις – Νέα διοικητική οργάνωση»*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4ος, Αθήνα 2003.
- Παπαγεωργίου Στ., *«Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας»* εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- Παπαδόουλος Στέφανος, *«Η εξέγερση του μητροπολίτη Λαρίσης – Τρίκης Διονυσίου του Σκυλοσόφου (1600 και 1611)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι΄, Αθήνα 1974.
- Παπακώστας Α., *Απομνημονεύματα (Γέροντος Σουλιάτου αγωνιστού Εικοσιένα) εξ απογράφου αφηγήσεων (Ιω.) Δούσημανη αποκειμένου εις ιστορικά Αρχαία Γιάννη Βλαχογιάννη*. Ανάτυπο από τον τ. Δ΄ της Μνήμης Σουλίου, εκδ. του εν Αθήναις Συλλόγου «Οι φίλοι του Σουλίου», Αθήνα 1978.
- Παρόλας Γιάννης, *Γη Θεσπρωτών*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 2011.
- Πατρινέλης Χρήστος, *«Εκκλησία και ελληνική κοινωνία»*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι΄.

Περραιβός Χρ. , *Απαντα* Χρ. Περραιβού, Πρόλογος : Ν. Α. Βέης, Επιμέλεια-Σχόλια : Μ. Μ. Παπαϊωάννου : Ιστορία Πάργας και Σουλίου (ανατύπωση της γ' έκδοσης : Αθήνα, 1857), 1956.

Περραιβός Χριστόφορος (1836). *«Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους / Συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας και διηρημένα εις τόμους δύο.»*. Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά.

Περραιβός Χριστόφορος, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους* συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας και διηρημένα εις τόμους δύο. Εν Αθήναις 1836 Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά.

Πλουμίδης Γ. , *Πάργα-Το κάστρο και λιμάνι των Βενετών*.

Προγουλάκης Γιώργος, *«Αγροτική οικονομία»*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 8, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821, εκδ. «Δομή», χ. χ.

Ράπτης Δ', *«Δημοτικά τραγούδια περιοχής Φαναρίου Πρέβεζας»*, περ. Πρεβεζάνικα Χρονικά, τχ. 23, 1990.

Σάθας Κ.Ν. , *Ιστορικά Διατριβαί, Αληπασιάς*, τ. Γ', Αθήνα 1870.

Σαλαμάγκα Δ., *Η σπηλιά του Φιλοσόφου*, τ. 4, Αθήνα 1973.

Σάρρας Γ. Γιάννης, *«Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων 40.000 π. Χ. μέχρι σήμερα (Περίοδος περιπετειών-Παρακμής-Αγώνων και απώλειας της ταυτότητας 167 π. Χ. – 1912)»*, τόμος Β', Αθήνα 1998.

Σάρρας Γ. Γιάννης, *Ιστορικά Λαογραφικά περιοχής Ηγουμενίτσας, 1500-1950*, Αθήνα 1985.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β' (1700-1800), τ. Γ1 (1800-1810), τ. Γ2 (1810-1821), Αθήνα 1985.

Σιόντης Κ. Θεόδωρος, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, Περιηγητισμός στη Θεσπρωτία (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, τ. Β', Ιωάννινα 2019.

Σιορόκας Γ., *«Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)»*, Ιωάννινα 1998.

Σιορόκας Γεώργιος, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Ιωάννινα 1999.

Σκιώτης Διονύσιος, *«Από ληστής πασάς. Τα πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή πασά των Γιαννίνων (1750-1784)»*, περ. Θησαυρίσματα 6 (1969).

Σμύρης Γιώργος, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, Τα θεσπρωτικά παράλια από το τέλος της Ενετοκρατίας έως την ανάπτυξη του «πασαλικίου» των Ιωαννίνων (1797-1822). Αμυντικοί και επιθετικοί μηχανισμοί*, τ. Β', Ιωάννινα 2019.

Σμύρης Γιώργος, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα 2004.

Σούλης Χρήστος, «*Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο*», περ. *Ηπειρωτικά Γράμματα*, τ. Α΄, 1944.

Τσίτσιος Αλέξιος Δ., *Πληροφορίες για τη Θεσπρωτία στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα (1800-1820) στο έργο του Γάλλου ταξιδιώτη Francois Rouquieville*, Μεταπτυχιακή εργασία, Ιωάννινα 2017.

Χαραλάμπους Σωτήριος, *Κούλια Παραμυθιάς, Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008. Χαριτάκης Γ. , (εκδ.), « *Α. Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ΄ αιώνας*», περ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 6. , 1931.

Χλωρός Ι., *Λεξικό Τουρκο-Ελληνικόν*, τ. Β΄, Κωνσταντινούπολη 1900.

Χρήστου Αλ. Πέτρος, *Το καλειδοσκόπιο της... Θεσπρωτίας (Από την αρχαία Θεσπρωτία έως και τον «Καλλικράτη», Σύσταση και εξέλιξη των Δήμων και Κοινοτήτων, Μετονομασίες οικωνομίων, Πληθυσμιακή εξέλιξη, Χάρτες κ.α.)*, Αθήνα 2011.

Χριστοφορίδης Κ. , *Λεξικόν Αλβανο-Ελληνικόν*, (ανατύπωση της έκδοσης του 1961), Πριστίνα 1977.

Χριστοφορίδης Κ. , *Λεξικόν της αλβανικής γλώσσης*, Αθήνα 1904.

Ψιμούλη Βάσω Δ. , *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 2005.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Baggally John, *Ali pacha and Great Britain*, Οξφόρδη 1938.

Bayerle Gustav, *Pashas, Beks and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Istanbul 1997.

Bellaire J. P. , *Precis des operations generals de la division francaise du Levant*, Paris 1805.

Eton W. , *A survey of the Turkish Empire*, Λονδίνο 1809.

Fleming, K. E. *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Faroqhi Soraya , «*The early History of the Balkan Fairs*». Südost – Forschungen XXXVII (1978).

Hammond N. G. L. , *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Οξφόρδη, 1967.

Hammond N. G. L. , *Migrations and Invasions in Greece and adjacent areas*, New Jersey, 1976.

Inalcic H. , *The Ottoman Empire, conquest, organisation, and economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.

Inalcic H. , *Studies in Ottoman social and economic history*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985.

Inalcik Halil, «*Ottoman Methods of Conquest*», *Studia Islamica* 2 (1954).

Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής ιστορίας*, τ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

Ibrahim Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ.-σχόλια Στεφ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Inalcic Halil – Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2011.

Lemerle P. –Wittek P., «*Monasteres Athonites I*», *Archives d' Histoire du droit oriental*, τ. Γ', Παρίσι 1947.

Mann, St. E., *A historical Albanian – English Dictionary*, Λονδίνο 1948.

Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989.

Manzour Efenti I., *Memoires sur la Grece et l' Albanie pendant le gouvernement d' Ali-pacha*.

Mutafciëva Vera, «*L' institution de l'ayanlik pendant les dernières années du XVIIIe siècle*», *Etudes Balkaniques* 2-3 (1965).

Redhouse Yeni Turkce – Ingilizce Sosluk, Κωνσταντινούπολη, 1988.

Sadat D., «*Rumeli ayanlari: the eighteenth century*», *Journal of Modern History* 44 (1977)

Salvator L., *Parga*, Prag 1907.

Peter P. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφρ. Παυλίνα Π. Μπαλουζή, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τ. Α'.

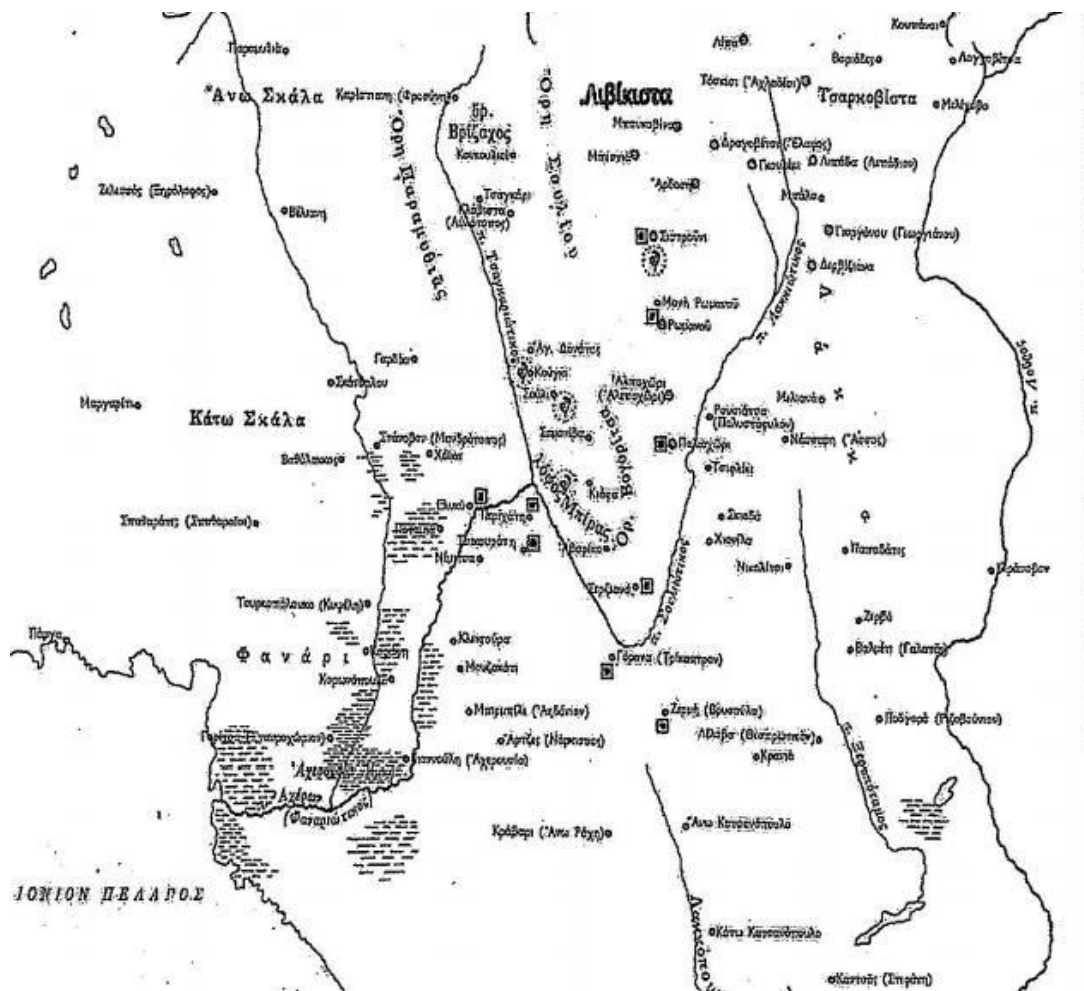
Thémopoulou Emilie, «*Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et evolution des foires*», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001).

Toy S., *Castles. Their construction and History*, N. York 1985.

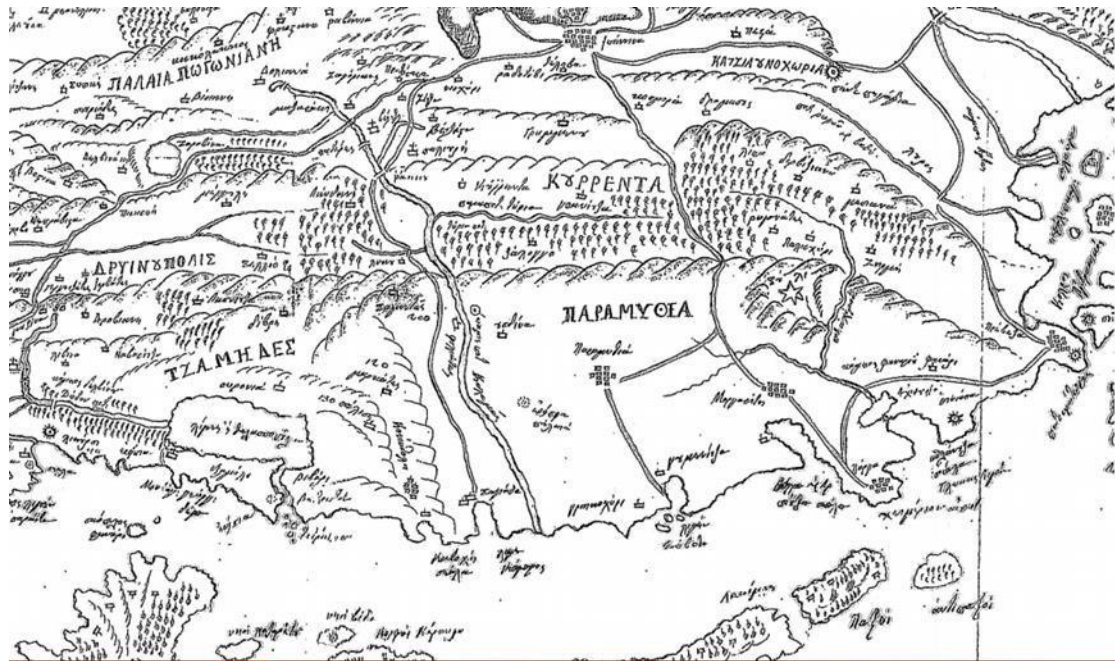
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. ΕΓΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

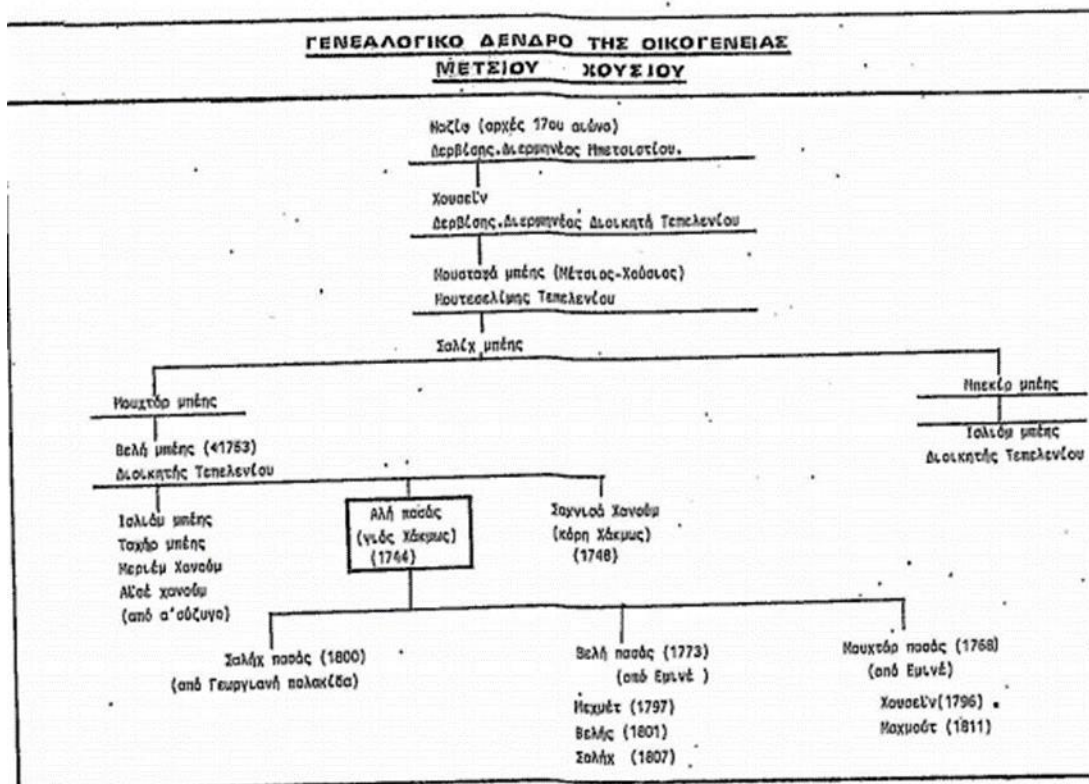
B. ΧΑΡΤΗΣ – ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Π. 1 : Η περιοχή του Σουλίου στις αρχές του 19^{ου} αι.

Π 2 : Χάρτης περιοχής Παραμυθίας

Π 3 : Γενεαλογικό δέντρο, που απεικονίζεται ο Αλή πασάς και οι γιοι του.

(Σχόλια): «Άρτζουχάλι (αναφορά προς ανώτερον) κατοίκων άγνωστου χωριού προς τόν Άλή πασά.

Άπό τό περιεχόμενο του εγγράφου συμπεραίνουμε ότι τό χωριό συνορεύει με την Γράσδανη (σημ. Καταμάχη, επαρχίας Δωδώνης) καί ότι πρόκειται γιά καλλιεργητές πού είχαν ένκαταλείψει τό χωριό τους καί τώρα επανήλθαν. Παραπονούνται όμως ότι οί κάτοικοι τού γειτονικού χωριού Γράσδανη τούς παρενοχλούν καί μάλιστα ό Πέλος (=Μπέλος) «έπήρε... μία γυναίκα από τόν ά(ν)τρα της» καί προσπαθεί «νά την παντρέψει αλλού». Δέν γνωρίζουμε ποιά είναι ή σχέση αυτού τού Μπέλου μέ τόν Άλή πασά. Άν ή Γράσδανη ήταν τσιφλίκι τού Άλή θά μπορούσε νά ήταν ό κεχαγιάς τού τσιφλικιού, αντιπρόσωπος τού κυρίου του στό χωριό· όμως τό χωριό Γράσδανη δέν αναφέρεται ως τσιφλίκι τού Άλή πασά ούτε στόν κατάλογο Φιλητά (βλ. Σπ. Άραβαντινός, *Ίστορία*, σελ. 602- 603) ούτε, άπ' όσο γνωρίζουμε, σε άλλη μεμονωμένη πηγή. Οί συντάκτες τής αναφοράς προσπαθούν νά πιέσουν τόν πασά νά τούς προστατεύσει απέναντι στό χωριό Γράσδανη, προβάλλοντας τόν κίνδυνο τού μή επαναπατριισμού άλλων καλλιεργητών, όπως είναι ή περίπτωση είκοσι οικογενειών πού δέν φαίνεται ό τόπος διαμονής τους, μέ τίς όποιές βρίσκονται σέ συνεννοήσεις γιά νά επιστρέψουν στό χωριό τους, τήν γειτονική Λιβίκιστα (σημ. Ζωτικόν, επαρχίας Δωδώνης) Ή Λιβίκιστα αναφέρεται ως τσιφλίκι τού Άλή πασά (βλ. ό.π., σελ. 603) σέ μικρή απόσταση από τά άναφερόμενα χωριά Γράσδανη.... Ή χρονολόγηση τού εγγράφου συνδέεται μέ τή διείδυση τού Άλή στήν περιοχή πού ήλεγχαν οί Τσάμηδες αγάδες καί δέν πρέπει νά τοποθετηθεί πριν από τά έτη **1806-1807**, εποχή πού οριστικοποιείται ή μερική, έστω, επικράτηση τού Άλή πασά στήν περιοχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει έπίσης καί τό συγκρατημένο καί κάπως οικείο ύφος τών καλλιεργητών προς τόν κύριο τους, τό χωριό τών οποίων, χωρίς καμιά αμφιβολία, έχει μετατραπεί σέ τσιφλίκι τού Άλή πασά»

Υψιλότατε κέ πολυχρονεμένη τοβλετή βεζίρη άφέτι μας,

τίν ύψιλότατι σου προσκινούμε κέ τό τιμτικό σου χρισό σου μέστη σου φιλού[με] κέ τόν άφέτι τόν μεγαλοδήναμον θεγόν περηκαλούμε μέρα καί νίχτα, μικρί κέ μεγάλη γιά νά σέ πολυχρονήση κέ νά ζήσουν ή πασάδες κέ νά σου κάμι τό κάθε χατράλι μουράτι τής καρδιάσου καθός άγαπάς κέ ακόμα παραπάνου, άμίν, άμίν.

Μέ τό ταπινό μας σκλαβικό μας χαρτζιχάλι (αναφορά) σου αναφέρουμε τό παράπονό μας πός όρισες ή ψιλότι σου κέ 'καμες μερχαμέτη (ευσπλαχνία) κέ μάς έστειλες (πέλες) στόν τόπο μας κέ τόρα πότε έ'ρθαμαν, αφέτη μας. κ έχομε κέ φόβο νά σου έλεπόμε με μία αφέτη μου, νά γενής βουκούφης (γνώστης) σέ μάς τούς σκλάβου σου ουτεπρέδες όπου δέ μάς άφίνουν ή Γρατζανίτες κέ όρησες άφέτι μου, κέ μάς εδοσες πουγουρτή (επιολή) κέ βάλαμαν πεξήδες (φύλακες) κέ μάς στουκανίζουν (χτυπάνε) κέ άφτουτούς κέ ρίς έπίρε ό Πέλος (Μπέλο, τούρκος αξιωματούχος της Γράζδενης) μία γυνέκα από τόν άτρα της κέ τηράγη (κοιτάζει) νά τί πατρέψι άλού κέ άφτί ή γινέκα έχι όλο τό χ'ρόό δικούς. έφοβιθίκαμαν άφέτι μου, κέ άν ινε ορισμό σου νά στίλις ένα πουγουρτή τού Πέλου (μια διαταγή του Μπέλο) νά μάς δόκι τη γινέκα ότη πέρουν φόβο κέ άλη κέ δέ ρίς ζηόνουν (πλησιάζει) καγένας, κέ άφτού έρχετε ή μάνα της κέ ό θιός της καί κράξτους (δέξτε τους) νά γιενής βουκούφης (για να πληροφορηθής) κέ μάς έβαλε τη στάνη στί μέστη στί άπνούματα κέ μάς τόκανε Γραστενιότικο κέ τη Γράστενη μάς στίν έδοκε ό Νουμής (νόμος) εμάς κέ άν ήνε ορισμό σου μί μάς άνακατόνης καί κουβετηάσαμεν κέ ήκοση φαμίλες Ληλιβικιστηνούς νά παν στί Λιβίκιστα

[πλαγίως:]

κέ σέ παρακαλούμε άφέτι μου νά μάς στήλης κέ γη ψιλότη σου ένα τεσκερέ (σημείωμα φορολογικής απόδοσης) γιά τό Γραστενιότικο κέ ά τάχισ (και θα τα έχεις) γιά ξιάξ τά πρόβατά σου χρόνη σου πολλή.

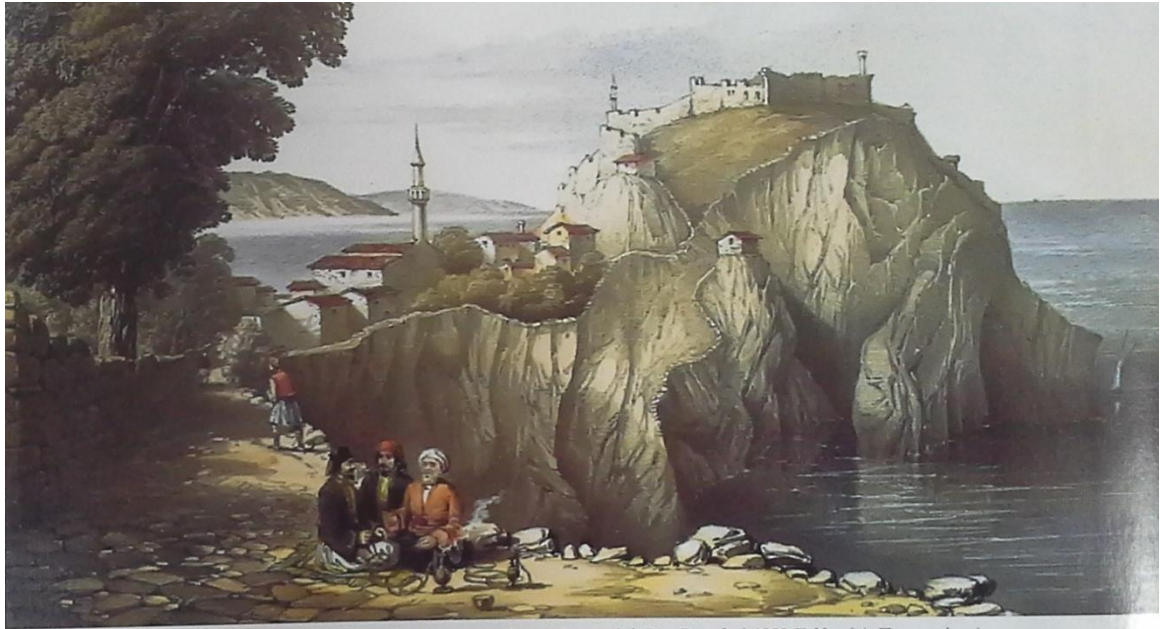
Π 4 : Επιστολή 20 Λιβικιστηνών προς τον Αλή πασά

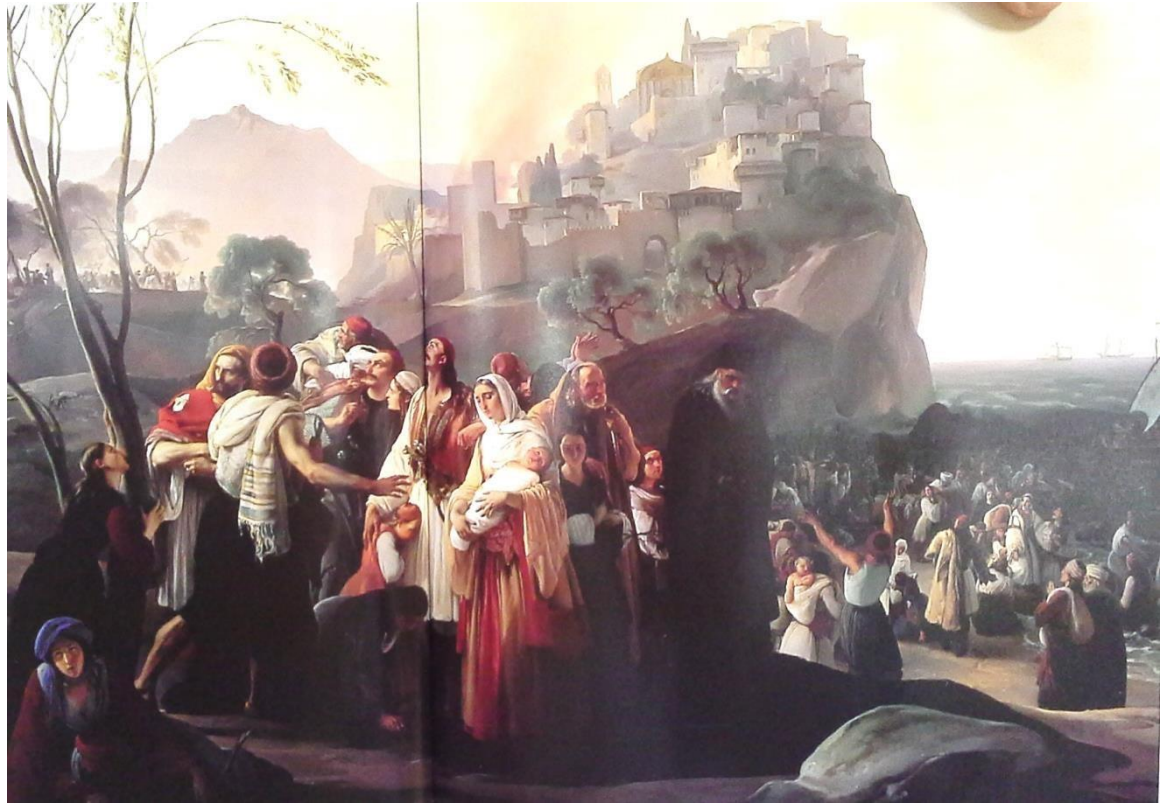
Π 5 : Το κάστρο της Ανθούσας

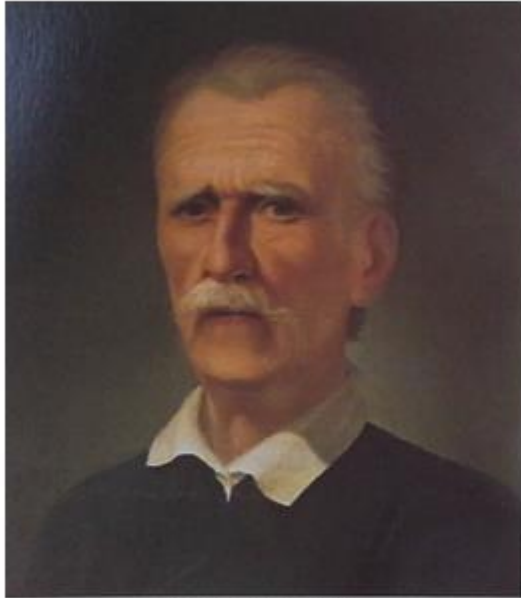

Π 6 : Η Κούλια των Μπονολατών της Παραμυθιάς

ΛΙΠΩΨΗ ΤΗΣ ΠΑΡΓΑΣ, λθθογραφία του Captain George de la Poer Beresford, 1855 (Σύλλογή Α. Παπασταύρου)

ΧΡΗΣΤΟΔΩΡΟΣ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ
 Λιθογραφία του Διονυσίου Τσίκα, π. 1860 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΥΝΤΟΜΟΣ
 ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ
 ΚΑΙ ΠΑΡΓΑΣ

Πρόλογος επί Αρχαίωτα αιώνα, & ἔπειτα
 εἰς τὴν Τερατὴν Πολέμου, & πόλεως
 αὐτῆς, ἐπὶ Σουλῶν καὶ ἐπὶ Δαδὶ Παρὰ
 αὐτοῦ ἐπὶ Ἰωνίου, καὶ ἔπειτα ἐπὶ
 Γραμμάτων, καὶ Μεταβολῶν.

Ἐξ ἑνὸς Πόλεμου

—

Ἐν ΠΑΡΙΣΙΩΣ ἑτάπησεν ἔτος 1803.

Ἡ ΠΡΩΤὴ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1803

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Α
 ΣΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΓΑΣ
 Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Υ Σ

Τῶν Χρονολογιῶν, & τῶν ἑτησίων ἐπὶ Πα-
 λαιοῦ, ἑταπησεν ἐπὶ τῆς Σουλῶν καὶ
 Ἀλλ' Πάργας, Ἡγωνίας καὶ Πολέμου.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΥΧΕΡΩΤΟΥ ΚΑΙ
 ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

WILLIAM MARTIN LEAKE,
mezzotint by Christian Albrecht Jensen, 1838 (National Portrait Gallery, Apsbts)

FRANCOIS POUQUEVILLE

Ο βασικός βιογράφος του Πασά. Έγραψε 10 έργα με επίκεντρο τον Τεπελενλή, του οποίου υπήρξε άσπονδος εχθρός. Έζησε στα Γιάννενα 10 χρόνια. Ήταν διπλωμάτης και γιατρός. Θεωρείται από τους αρχιτέκτονες του φιλελληνισμού στην Ευρώπη.

HISTOIRE
DE LA RÉGÉNÉRATION
DE LA GRÈCE,

COMPRENANT
LE PRÉCIS DES ÉVÉNEMENTS
DEPUIS 1740 JUSQU'EN 1824.

PAR F.-C.-H.-L. POUQUEVILLE,

AGENT CONSUL-GÉNÉRAL DE FRANCE À JONKHEIM, COMMISSAIRE
DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM,
AGENT DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM
DE FRANCE, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM
DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM, DE L'ÉLÉMENT À JONKHEIM

AVEC CARTES ET PORTRAITS.

TOME II.

A PARIS,

CHEZ FIRMIN DIDOT PÈRE ET FILS,
RUE JACOB, N° 24.

MDCCLXXIV.